

1993

1

AETAS

Zsoldos Attila: A magyar koronázási palást
eszméletörténeti háttéréhez

Horváth Emőke: A nyugati gót történetírás

Stanislaw Szczur: A visegrádi királyi találkozó

Rasztik Tibor: Kovácsmunka a középkorban

Aeneas Silvio Piccolomini: De bello Turconico

Bemutatjuk J. R. Sweeney-t

Kiegészítések a Középlatin szótárhoz

Következő számunk tartalmából

*MAJOROS ISTVÁN: Oroszország és a nemzetközi
kapcsolatok rendszere*

*GOMBOS JÓZSEF: Nyugati típusú fejlődés az orosz
birodalom határain belül – Finnország*

*ALEKSZANDR NYEKRICS: A szovjet múlt
tisztázásához*

Dokumentumok az oroszországi zsidó pogromokról

Szemtanúként a történelemről

– LEV SESZTOV: Mi az orosz bolsevizmus?

V. A. MAKLAKOV: A második állami дума

1993/1

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Dávid Tamás és Koszta László

*Vajda Zoltán úrnak, vezető
társaságod tisztelettel*

Koszta László

Szeged, 1993. sept. 23.

A szerkesztőség címe:
6701 Szeged, Pf. 1179

ISSN 0237-7934

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, VAJDA ZOLTÁN

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.
Nyomás: NPI., Szeged
Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

- Zsoldos Attila:** Adalékok a magyar koronázási palást eszmetörténeti hátteréhez 5
- Horváth Emőke:** A nyugati gót történetírás emlékei (Isidorus Hispalensis és Johannes Biclarensis történeti művei) 14
- Stanislaw Szczur:** Az 1335. évi visegrádi találkozó 28
- Stanislaw Sroka:** Egy recept a középkorból 43
- Rasztik Tibor:** Kovácmunka a késő középkori ónodi várban 49

Kitekintés

- Kosztai László:** Középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások az utóbbi évtizedekben 64

Forrásközlés

- Boronkai Iván–Bellus Ibolya:** Pii II pontificis maximi De bello turconico liber imperfecus (Egy humanista műhelyéből) 106
- Vigh Éva:** Egy XV. századi ismeretlen spanyol szerző királytükre. Fejedelmi útmutató 128

Határainkon túl

Bemutatjuk James Ross Sweeney-t

- J. R. Sweeney bibliográfiája 143
- J. R. Sweeney:** III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. „A Bone Memorie” II. dekretalia történeti háttere 147

Figyelő

- Középkori novellák
(*Középkori históriák oklevelekben. /1002–1410/,
Válogatta: Kristó Gyula Szeged, 1992.*)
Veszprémy László 170
- Anonymus – latinul és németül
(*Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. hg. von Gabriel Silagi Unter
Mitarbeiter von László Veszprémy, Sigmaringen, 1991.*)
Kristó Gyula 173
- Árpád-kori törvényeink angolul
(*Decreta Regni Mediaevalis Hungariae I. The Laws of the Medieval Kingdom of
Hungary, 1000–1301. Trans. and ed. J. M. Bak, Gy. Bónis and J. R. Sweeney,
Bakersfield, 1989.*)
Pertovics István 177
- A XV. század várépítésze
(*Váarak a későközépkorban, Die Burgen im Spätmittelalters. Castrum Bene
2/1992. szerk. Juan Cabello, Bp. 1992.*)
Piti Ferenc 182
- Egy rendkívüli utazás
(*P. E. Taviani: Kolumbusszal Amerikába – 1492. Bp. 1992.*)
Makai János 185

Melléklet

- Boronkai Iván–
Szovák Kornél:** Kiegészítések a Magyarországi Középkori
Latinság Szótára első kötetéhez 187

ZSOLDOS ATTILA

Adalékok a magyar koronázási palást Krisztus-ábrázolásának eszmetörténeti háttéréhez

A magyar királyi hatalom történetének kezdeteire vonatkozó tárgyi emlékeink sorában kiemelkedő helyet foglal el a koronázási palást. Szimbolikájának megfejtésével és értelmezésével kiváló kutatók próbálkoztak. A korábbi szakirodalom szerint a palást ábrázolásai a mennyei Jeruzsálemet jelenítik meg.¹ Horváth János a palástot a feliratok szövegére alapozva a Credo,² Kovács Éva egyéb megfontolásokat felvetve a Te Deum ábrázolásának tartotta.³ Tóth Endre szerint a Mindenszentek litániája adta a mintát a palást szerkezetének kialakításához.⁴ Györffy György pedig a palást ábrázolásainak elemzése során a mainzi szertartáskönyv X. századi egyházzszenelési miséjének korlátozott hatásával számolt.⁵

Az alábbiakban nem vállalkozunk a palást egészének vizsgálatára: csupán egyetlen részletének, a Mária és Keresztelő Szent János alakja között látható Krisztus-ábrázolás eszmetörténeti háttéréből előtűnő jelenségre kívánjuk felhívni a figyelmet. A helyzeténél és méreteinél fogva az egész palástot uraló kép a jobbában keresztet, baljában írástekerceset tartó, lábaival oroszlánon és sárkányon tipró Krisztust jelenítik meg. Az alakot mandorla keretezi, benne felirat: „Legyőzvé az ellenséget, íme, Krisztus fennen tündököl” (Hostibus en X Pistus prostatic emicat alto). A diadalmas Krisztus alakjának ez az ábrázolása, megfelelő történeti körülmények között, pontosan meghatározható jelentéstartalmat hordoz, mégpedig olyat, amelynek kulcsszerep jutott a kereszténységet újonnan felvevő európai barbár dinasztiák legitimációs törekvéseiben. Az összefüggés a barbár uralkodók és népek megtérését elbeszélő történeti hagyományok egy jól meghatározható típushoz tartozó csoportja segítségével ragadható meg.

Szókratész Egyháztörténetében így ír a burgundokról:

„Állandóan támadta őket a hunok népe, kifosztotta vidéküket, és többször sokukat megölte. Ők szorongatott helyzetükben nem emberhez fordultak segítségért, hanem elhatározták, hogy valamilyen isten oltalmába ajánlják magukat. Elgondolkoztak azon, hogy a rómaiak Istene milyen hathatósan segíti az Őt félőket, és közös döntés alapján mindnyájan a Krisztusban való hithez fordultak. (...) Bátran vonultak tehát a zsarnokok ellen, és reményeikben nem is csalatkoztak. (...) a burgundok rátámadtak ... hunokra és kevesen győzelmet arattak a velük összezapó túlerő felett, mert csak háromezren voltak és közel tízezer hunt kaszaboltak le. Ettől kezdve aztán lelkesen ragaszkodott a keresztény hithez a burgund nép.”⁶

Tours-i Gergely szerint a frank Clodvigot keresztény felesége, a burgund Crothilde hasztalan próbálta rávenni Krisztus hitének elfogadására,

„mígnem végül háború tört ki az alamannok ellen, amelynek során Clodvig a végszükségtől hajtva kényszerült elfogadni azt, amit korábban saját

akaratából megtagadott. Történt ugyanis, hogy összecsapván a két sereg, heves öldöklés támadt és Clodvig serege igencsak fogyakozni kezdett. Ezt látván Clodvig az égre vetette szemét, megbánást érezve szívében könnyekre fakadt és így kiáltott: 'Jézus Krisztus, Te, akit Crothilde az élő Isten fiának hirdet, aki segítséget nyújtasz a fáradozóknak és győzelmet juttatsz a Benned bízóknak, a Te hatalmad dicsőségéért könyörgök alázatosan; hinni fogok Benned és megkeresztelkedem a Te neved szerint, ha nekem ajándékozod a győzelmet ezen ellenségeim felett, és így meggyőződöm ama erőről, amelyről a Te nevednek szentelt nép azt állítja, hogy már megbizonyosodott róla. Hívtam ugyanis a magam isteneit, de ahogy tapasztalom, elfordultak azok az én megsegítésemtől, és ezért úgy hiszem, nincs meg bennük az a hatalom, hogy híveik segítségére siessenek. Most Téged szólítalak, Benned vágyom hinni, csak hogy megszabadíts ellenségeimtől.' Midőn ezt mondta, az alamannok hátat fordítottak és menekülni kezdtek."⁷

A történetet hasonlóan adja elő Fredegár krónikája is.⁸

Az Angolszász Krónika E kézírata a 626. évnél a következőképpen tudósít a deirai Edwin király megtéréséről:

„Ebben az évben egy Eomer nevű ember jött Cwichelmtől, a nyugati szászok királyától azzal a szándékkal, hogy ledöfi Edwin királyt, de ... csak megsebesítette. Ugyanezen az éjszakán született meg Edwin lánya, akit Eanf-laednek neveztek. Ezután a király megfogadta Paulinusnak, hogy az Úrnak adja a lányát, ha Paulinus imáival kieszközli az Úrtól, hogy elpusztíthassa ellenségeit, akik az orgyilkost küldték. És ezután sereggel vonult Wessexbe és elpusztított öt királyt és megölte annak a népnek nagy sokaságát. És a lányát tizenkét társával együtt Paulinus megkeresztelte Pünkösdkor. És egy éven belül, Húsvétkor a királyt minden követőjével együtt megkeresztelték.”⁹

Elbeszéli ugyanezt a történetet Beda Venerabilis is.¹⁰

A Nyesztor-krónika a 6496. (AD 988.) évnél tudósít Vlagyimír fejedelem Herszon város ellen vezetett hadjáratáról. A herszoniak elszántan védekeztek, az ostrom elhúzódott, mígnem egy herszoni a városból kijuttatott üzenetében arra bízta Vlagyimírt, hogy tegye tönkre a város vízvezetékét.

„Amikor Vlagyimír ezt megtudta, feltekintett az égre és így szólt: 'Ha ez sikerül, megkeresztelkedem.' Rögtön parancsot is adott a csövek elvágására és a víz útjának elzárására. A város lakói így kimerültek a szomjúhozástól és megadták magukat, Vlagyimír pedig harcosai élén bevonult a városba.”¹¹

Az idézett történetek nagyfokú hasonlósága az első pillantásra is szembevetendő. Mindegyik elbeszélésben elválaszthatatlanul összefonódik a hadi siker és a keresztség felvétele. A keresztnység előzetes elfogadása biztosítja a túlerő fölötti diadalt – mint a burgundok esetében –, más alkalmakkor pedig – s ez tűnik a tipikusabbnak – a pogány uralkodó a győzelem kivívásától teszi függővé a maga és övéi megtérését. A keresztnység felvételét ígérő fogadalom mintegy feltételt szab a pogányság tényleges elhagyásának. A Clodvig személyéhez fűződő történet megfogalmazása különösen félreérthetetlen: a keresztny istennek előbb igazolnia kell híveit támogató erejét a katonai győzelem biztosítása révén, s csak azt követően teljesíti az uralkodó a fogadalom rá eső részét, s keresztelkedik meg. Az elbeszélések végső soron azonos ös-

típusra vezethetőek vissza, nevezetesen a Nagy Konstantin császár Mulvius-hídi csatájának előzményeit megörökítő hagyományra. A jól ismert történet szerint a Maxentius ellenében vívott döntő ütközet előtt Konstantin serege előtt kereszt alakú fényoszlop jelent meg, amelyen az „E jelben győzni fogsz!” felirat volt olvasható. Egy újabb látomásban pedig maga Krisztus jelent meg Konstantinnak és arra bízta, hogy a látott minta alapján készítsen seregei számára kétségtelen győzelmet hozó jelvényt.¹² Az ebben a történetben megfogalmazódott diadalmas jelmondatot visszhangozzák a barbár uralkodók megtéréséről szóló elbeszélések, s a történetek közötti kapcsolat szoros voltára mi sem jellemzőbb, mint hogy a kereszténységet végül is felvevő Clodvigot Tours-i Gergely „új Konstantin”-ként ünnepli.¹³

A barbár uralkodók megkeresztelkedési fogadalmait ránk hagyományozó történetek másik figyelemre méltó vonása, hogy az esetek többségében a kereszttség felvételének más motívumokat előtérbe helyező tradíciói is fennmaradtak. Nicetius trieri püspök egy levelében Clodvig megkeresztelkedését kizárólag a királyné, Crothilde térítő tevékenységének tulajdonítja.¹⁴ A deirai Edwinről maga Beda tartott fenn egy olyan hagyományt, amely szerint a királyt egy látomás készítette az új hit elfogadására.¹⁵ A Nyesztor-krónika elbeszélésében Vlagyimír Herszon elfoglalása után nem váltotta be ígértét; megkeresztelkedésére csak azután került sor, hogy előbb elvesztette, majd a herszoni püspök közbenjárására visszanyerte a szemévilágát.¹⁶ A kereszténység felvételére vonatkozó, egymástól eltérő hagyományok együttes jelenléte arra utal, hogy a különböző barbár uralkodók és népek megtérését lényegüket tekintve azonos módon előadó, a fentiekben idézett történetek valójában nem történeti jellegű elbeszélések, hanem olyan politikai propaganda eszköztárának darabjai, amelynek elsődleges célja a krisztianizáció igazolása volt. Nem kis mértékben éppen ez magyarázza ennek a történet-típusnak a széleskörű elterjedtségét. Közismert, hogy a barbár népek, így az idézett példánkban is szereplő germán gensék, körében a királyi méltósághoz szakrális elképzelések kapcsolódtak. A király nem egyszerűen uralkodója volt népének, hanem származásánál – esetenként kifejezetten papi funkciójánál – fogva a nép és a pogány istenek közötti kapcsolat megteremtője, fenntartója is. Feladatai közé tartozott népe jólétének: a bőségnek és a hadiszerencsének a biztosítása.

A barbár királyi méltóság szakralitásának akár csak vázlatos tárgyalása messze meghaladja jelen dolgozat lehetőségeit, így e helyütt csupán néhány, a már említett népekre vonatkozó, egyébként is jól ismert adatra utalhatunk. A burgund királyok személyéhez fűződő szakrális elképzelések Ammianus figyelmét is felkeltették:

„Ennél a népnél a királyt közönségesen hendinosnak hívják és régi szokás szerint leteszik és elmozdítják méltóságából, ha alatta a hadiszerencse ingadozik, vagy ha a föld nem ad bő termést.”¹⁷

A frank Merovingok szakralitása és ennek leglátványosabb megnyilvánulása, a nyíratlan haj szintén közismert. Az angolszász dinasztia többsége a pogány germán főistentől, Wodentől származtatta magát, egyedül a keleti szász uralkodó ház ismerte őséneket Seaxnotot, aki a 8. századi frank forrásokban a kontinentális szászok által tisztelt istenként szerepel. A szigetországi

berniciai dinasztia királylistájában Woden mellett Baeldaeg (a skandináv Baldr) és Ingui (a szintén skandiáv Freyr egyik mellékneve) is feltűnik.¹⁸ A skandináv uralkodók hatalma is a szakralitáson alapult. Fekete Halfdan norvég király testét halála után feldarabolták úgy, hogy országa minden kerületébe jusson egy-egy darab, mely megvédi azt a csapásoktól. A dán hagyományokban Freyr termékenységmenten Fródi királyként jelenik meg, akinek az uralma alatt általános béke, termékenység és gazdagság volt. A svear dinasztia őseként szintén Freyr szerepel: a királyok haláluk után isteni tiszteletben részesültek, s áldozatokat mutattak be nekik.¹⁹

Az uralkodó szakralitásához fűződő elképzelések a kereszténység felvétele után is továbbéltek, annál is inkább, mert a kereszténységtől sem volt teljesen idegen a gondolat: mind Jézus, mind pedig az ebből a szempontból az ő őszövetségi előképének tekinthető Melkizedek király és főpap volt egy személyben. Ennek megfelelően a pogány és a keresztény hagyományok gyakran zökkenőmentesen kapcsolódtak össze, mint azt az angolszász Nagy Alfréd király – életrajzírója, Asser által megadott – genealógiája példázza. Asser szerint ugyanis Alfréd 18. és 19. őse az említett Baeldaeg és Woden volt, a lista 25. helyén – az alighanem a gót népnévet megszemélyesítő – „Geat, akit a pogányok sokáig istenként tiszteltek” következik, majd a 34. őstől kezdve a bibliai genealógia következik egészen a 44. ősként megjelölt Ádámgig.²⁰ Az Ammianus által a pogány burgundokkal kapcsolatban említett elképzeléseknek is megtaláljuk a keresztény szerzőtől, keresztény királyra utaló megfelelőjét, amennyiben a tudós Alcuin egy helyütt úgy ír:

„Azt olvastuk, hogy a király jósága egyet jelent az egész nép jólétével, az ellenség legyőzésével, az enyhe időjárással, a termékenységgel, a fiúgyermek születésével és az egészséggel....”,²¹

A pogány istenek, a barbár király és a nép hármasságának harmonikus egységét a keresztény hit felvétele magától értetődően megbontotta. A barbár szakrális királyok uralkodói hatalma a keresztység elfogadásával elvesztette eszmei hátterét. Új legitimációs alapra volt szükség, s ehhez, úgy tűnik, a Konstantin-elbeszélésből kisarjadó történetek szolgáltattak elsőrendű nyersanyagot. Ezek a történetek kifejezetten alkalmasak voltak arra, hogy az uralkodó megtérése után igazolják döntésének helyességét: a keresztény isten, Krisztus hatalmasabb a pogány isteneknél, segítsége a harcban értékesebb, mint a régi isteneké volt. Az áttérő király hadiszerencséje nem csak megmaradt, hanem kifejezetten megsokszorozódott, s Krisztus pártfogása a reménytelennek tűnő helyzetben is biztosította a győzelmet. A lejegyzett történetek arról tanúskodnak, hogy az alapjukul szolgáló hagyományok kidolgozásakor a térítő egyház tudatosan törekedett a pogány hiedelemrendszerhez való alkalmazkodásra. Alátámasztja ennek a megállapításnak a helyességét az a körülmény, hogy a kereszténység felvételéről szóló történetek kialakításakor az egyházi szerzők nem tévesztették szem elől a pogány szakralitásnak a hadiszerencse melletti másik fő összetevőjét, a jólét és bőség biztosításának szempontját sem. Ezt igazolja Bedának a pogány déli szászok megtérése hagyományát megörökítő elbeszélése. Beda szerint a déli szászok országában három éven át egyáltalán nem esett az eső és a szárazság következtében szörnyű éh-

ínség pusztított. Ekkor érkezett a pogányok közé Wilfrid püspök, hogy megnyerje őket a keresztény hit számára.

„Pontosan azon a napon pedig, amelyen a nép elfogadta a hit keresztiségét, lágy, bőséges eső frissítette fel a földet, visszaadva a gabonaföldek életerejét, boldog és termékeny évszakot hozva.”²²

Az egyháznak a kereszténység felvételéről szóló hagyományok formálásában tanúsított tudatos és körültekintő eljárást messzemenően igazolja az a történeti körülmény, hogy a még pogány vagy színleg már keresztény, de a pogány hagyományokat őrző környezetben az új vallásnak igazolnia kellett a maga hasznosságát, létjogosultságát. Az újonnan megtért népek között a kereszténység elleni támadások ugyanis nem kis mértékben éppen a pogánykori szakrális képzetekből táplálkoztak. Beda elbeszéli, hogy a már keresztény keleti százok felett egy testvérpár, név szerint Sighere és Sebbi uralkodott 665-ben, amikor is egy járvány tört ki országukban.

„Míg a járvány dühöngött az országban, Sighere és népe elhagyta a keresztény hit szentségeit és visszaesett a pogányságba. (...) Elkezdtek újjáépíteni a már lerombolt pogány templomokat és visszaállítani a bálványok tiszteletét: mintegy ettől remélve a járvány elleni védelmet.”²³

Még egyértelműbben tanúskodik ugyanerről a jelenségről Aelnoth canterbury-i szerzetes egy, a 12. századi Svédországra vonatkozó feljegyzése.

„Mindaddig, míg a dolgok rendben mennek, a svédek és a gótok hajlandóknak tűnnek Krisztust elismerni, és tisztelni őt, de csupán merő formalitásból; mielőtt azonban rosszra fordulnak az ügyek – rossz a termés, aszály vagy vihar fenyeget, ellenség támadja meg az országot vagy tűzvész támad –, rögvést üldözni kezdik a vallást, amit névleg tisztelnek, és ezt nem csak szavakban, hanem tettekben is kifejezésre juttatják: a keresztényeken bosszulják meg magukat, megpróbálják egy szálig kikergetni őket országukból.”²⁴

Mivel az új hit helyzete eleinte ilyen ingatag alapokon nyugodott, érthető, hogy az újonnan megtért barbár uralkodók némelyike megpróbálkozott azzal, hogy egyidejűleg biztosítsa mind a pogány istenek, mind Krisztus támogatását a maga és népe számára. E magatartásforma jellemző voltát igazolja, hogy a rá vonatkozó adataink egymástól mind térben, mind időben távolosó uralkodókkal kapcsolatosak: a 7. századi kelet-angliai Raedwald király Krisztus mellett a régi isteneknek is áldozott, miként így tett a 10. századi magyar Géza is.²⁵

A koronázási paláston Mária és Keresztelő Szent János között elhelyezett Krisztus-ábrázolás a 90. zsolttárt illusztrálja: „Oroszlánon és áspiskígyón jársz, megtaposod az oroszlánkölyköt és a sárkányt.” Mind a zsolttár szövege, mind annak képi megjelenítése igen szemléletesen fejezi ki Krisztus hatalmát. Az már alighanem a különböző eredetű hagyományok szerencsés találkozása, hogy a zsolttár szövegében említett állatok némelyike, nevezetesen a kígyó és a sárkány, a pogány germán hitvilágban is fontos szerephez jutott, mint a Ragnarök Mítgárd kígyója vagy a Fáfnír sárkány.²⁶ Krisztusnak a 90. zsolttár szövegére utaló megjelenítése kifejezetten alkalmas lehetett tehát a küzdelem és a győztes tiszteletére egyébként is fogékony közönség körében arra, hogy Krisztus, s tágabb értelemben a keresztény vallás, hatalmát reprezentálja. A legkevésbé sem tűnik tehát véletlennek, hogy hasonló Krisztus-ábrázolások –

a bizánci kultúrkört nem számítva (Ravenna) – éppen azokon a területeken tűnnek fel meglehetősen gyakorisággal, ahonnan a barbár uralkodók megtéréseire vonatkozó történeteink is származnak.²⁷ A történetek és a fenevadakon taposó Christus triumphans alakja ugyanis a maguk sajátos eszközeivel ugyanazt a gondolati tartalmat közvetítették: a kereszténység diadalát ellenségei felett.

A magyar koronázási paláston látható Krisztus-alak méltán illeszthető be az ábrázolások említett sorozatába. Az ezredforduló Magyarországnak történeti eseményeire, politikai viszonyaira vonatkozó ismereteink alapján kétségtelen, hogy a diadalmas Krisztus alakjának a Nyugat-Európában megfigyelt jelentéstartalma a Szent István-kori Magyarországon nagyon is aktuális volt. Valószínűtlen tehát, hogy a palást tervezője vagy tervezői ennek a Krisztus-ábrázolásnak a felhasználásakor csak az ikonográfiai modellt vették volna át, annak programja nélkül. A Krisztus-ábrázolás és a térítés összekapcsolódásának lehetőségét megerősítik Tóth Endre a Krisztust kétoldalról közrefogó Mária- és Keresztelő Szent János-alakoknak a krisztianizációra utaló ikonográfiai egységéről tett megfigyelései.²⁸

Mindent egybevetve a palást diadalmas Krisztusát Szent István térítő programjának, a pogányság felszámolása érdekében vívott harcának egyik fontos dokumentumaként értékelhetjük.²⁹ A Krisztus-alak ezen értelmezése és a palást egyéb ábrázolásai közötti összhang pontos feltárása, valamint a palást keletkezési körülményei és a Szent István-kori politikai és katonai események esetleges összekapcsolódásának megnyugtató módon történő feltárása újabb kutatások feladata lehet.

Jegyzetek

1. Czobor Béla: A magyar Szent Korona és a koronázási palást. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gy. Bp. 1900. 105–114.; Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. 248.
2. Horváth János: Legrégibb magyarországi verses emlékeink. Irodalomtörténeti Értesítő 50. (1956) 1–19.
3. Kovács Éva: Casula Sancti Stephani Regis. Acta Historiae Artium 5. (1958) 181–221.; Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. 58–78., vö. a legújabbban Kovács Éva: Iconismus casulae sancti Stephani regis. Vázlat. In: Szent István és kora. szerk. Glatz F. és Kardos J. Bp. 1988. 133–44.
4. Tóth Endre: Ikonographie des ungarischen Krönungsmantel. Folia Archeologica 34. (1973) 219–40.; Tóth Endre: István és Gizella miseruhája. Életünk 26. (1988) 739–50. (a továbbiakban: Tóth 1988.)
5. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 353.
6. Szókratész Egyháztörténete VII. 30. Ókeresztény Írók (szerk. Vanyó L.) IX. Bp. 1984. 454–55. Baán István fordítása. (a továbbiakban: Szókratész)
7. Gregorii Episcopi Turonensis Historia Francorum II. 30. In: Gregorii Turonensis Opera. Ed. Arndt, W. et Krusch, B. Hannoverae 1884. (MGH Scriptores rerum Merovingicarum I(1.) 91–92. (a továbbiakban: Greg. Tur.)
8. Chronicarum que dicuntur Fredegarii scholastici III. 21. In: Fredegarii et aliorum

- chronica. Vitae sanctorum. Ed. Krusch, B. Hannoverae 1988. (MGH Scriptorum rerum Merovingicarum II.) 101.
9. Whitelock D.–Douglas D. C.–Tucker S.I.: The Anglo-Saxon Chronicle a Revised Translation. Eyre and Spottiswood, London 1961. 17. (a továbbiakban: ASChr)
 10. Beda Venerabilis: Historia ecclesiastica Anglosaxonum. II. 9. Patrologia Latina (Migne) 95. 95–96. (a továbbiakban: Beda)
 11. Az orosz irodalom kistükré Ilariontól Ragyiscsevig XI–XVIII. sz. (vál. Iglói E.) Bp. 1981. 77–78. Iglói Endre fordítása. (a továbbiakban: Nyesztor)
 12. Szókratész I. 2. (36–37.) és Lactantius: A keresztény üldözők halála 44. In: L. Caccilius Firmianus Lactantius: Az isteni gondviselésről. Prométheusz könyvek 6. sz. Ford. és kiad. Adamik T. Bp. 1985. 46. – Vö. Jones, A. H. M.: Constantine and the Conversion of Europe. Penguin Books 1972. 93–105.
 13. Greg. Tur. II. 31. (93.)
 14. MGH Epistolae III. 122.
 15. Beda II. 12. (100–103.)
 16. Nyesztor 78–79.
 17. Ammianus Marcellinus történeti könyvei XXVIII. 5. Ford. és kiad. Pirchala I. Bp. 1916–17. II. 105.
 18. ASChr ad 547. (12.)
 19. Ellis Davidson, H. R.: Gods and Myths of Northern Europe. Penguin Books 1979. 103–109. – A halott testének vagy testrészeinek Fekete Halfdan esetéhez hasonló, mágikus védelem elnyerése érdekében történő felhasználása a szigeti kelta kultúrkörben is ismert, ld. The Mabinogion. Ed Gantz, J. Penguin Books 1982. 79–81.
 20. Asser: Alfréd király élete I. In: Alfred the Great. Asser's Life of King Alfred and other contemporary sources. Ed. Keynes, S. and Lapidge, M. Penguin Books 1984. 67., vö. ASChr ad 855. (44.) és ASChr ad 552. (12.)
 21. MGH Epistolae IV. 18. (Idézi Klaniczay Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi E. Bp. 1986. 300. (34. sz. jegyzet)
 22. Beda IV. 13. (191–93.)
 23. Beda III. 30. (170–71.)
 24. Idézi Brondsted, Johannes: The Vikings. Penguin Books 1980. (magyarul Bp. 1983.)
 25. Beda II. 15. (107.) és Thietmari Chronicon VIII. 3. In: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Ed. A. F. Gombos. Budapestini 1937–38. III. 2203.
 26. A korai középkor keresztény irodalmában is kimutatható a 90. zsolttárban említett állatok alakjának politikai célú felhasználása és aktualizálása. A 6. századi Gildas saját korának britanniai viszonyait jellemezve úgy ír, hogy „Britanniát királyok vagy inkább tyranusok kormányozzák”, akik közül néhányat fel is sorol. Érdemes megfigyelni a nevekhez kapcsolt jelzőket: Konstantin „a tisztátalan dumnoniai oroszlán zsarnoki kölyke”, Aurelius Caninus „az oroszlán kölyke”, Maglocunus „a szigeti sárkány” (Gildas: De excidio et conquestu Britanniae 33–34., vö. Alcock, Leslie: Arthur's Britain. Penguin Books 1980. 121–22.)
 27. Ld. pl. a lorsch-i Codex Aureus elefántcsont diptychonját a 9. század elejéről (további hasonló diptychonokat mutat be Hubert, J.–Porcher, J.–Vollbach, W. F.:

L'Empire Carolingien. Gallimard, Paris 1968. 220., 226.) vagy a Crowland-palsterium megfelelő ábrázolását (f. 40.)

28. Tóth 1988. 747.

29. A Krisztus-ábrázolás ezen értelmezése még nagyobb hangsúlyt kapna, a a későbbi kutatások megerősítenék Bakay Kornél azon véleményét, mely szerint a ruhadarab eredetileg Szent Imre herceg számára készített koronázási palást volt (ld. Bakay Kornél: Az államalapító Szent István király és a koronázási palást. *Életünk* 26. (1988) 752–60.

ATTILA ZSOLDOS

*Beiträge zum geistesgeschichtlichen Hintergrund
des ungarischen Krönungsmantels*

Die Studie bringt Beiträge zum geistesgeschichtlichen Hintergrund der Christus-Darstellung zwischen Maria und Johannes dem Täufer auf dem viel erforschten und unterschiedlich interpretierten ungarischen Krönungsmantel. Die einen Löwen und einen Drachen tretende triumphierende Christus-Figur, die bildliche Darstellung des 90. Psalmus, wird mit einer Gruppe der Erzählungen über die Bekehrung von barbarischen Völkern und Herrschern in Verbindung gebracht. Laut dieser Geschichten knüpft der heidnische Herrscher die Vorbedingung des Erfolgs einer seiner kriegेरischen Unternehmungen an die Bekehrung und nimmt erst nach dem Sieg, nachdem er sich von der Wirksamkeit der helfenden Macht Christi überzeugte, zusammen mit seinem Volk das Christentum an. Geschichten, die diesem Muster folgen, sind auch bei den Burgundern, Franken, Angelsachsen usw. bekannt, und sind letztendlich auf die von der Schlacht an der Mulvius-Brücke überlieferten Tradition zurückzuführen. Ein wichtiger Gesichtspunkt bei der Bewertung dieser Geschichten ist, daß in Bezug auf die Bekehrung dieser Völker und Herrscher auch Traditionen überliefert wurden, die andere Motive in den Vordergrund stellen. Daraus folgt, daß die Studie die Geschichten als Erzählungen darstellt, deren Zielsetzung in erster Linie nicht die Festhaltung der historischen Tradition war, sondern die Rechtfertigung der Annahme des Christentums. In diesem Sinne gehörten sie ins Arsenal der politischen Propaganda, bei ihrer Entstehung paßte man sich bewußt den heidnischen Vorstellungen über die Sakralität des Herrschers an. Die triumphierende Christus-Figur sowohl der Geschichten, als auch des Krönungsmantels vergegenwärtigte den Sieg über Feinde des Christentums, was Anfang des 11. Jahrhunderts in Ungarn genauso aktuell war wie in Westeuropa in den vorangehenden Jahrhunderten.

ATTILA ZSOLDOS

*Addenda to the intellectual historical background
of the Hungarian Coronation Robe*

The study provides addenda to the intellectual historical background of one detail of the much researched and variously interpreted Hungarian coronation robe, of the image of Christ between the figures of Mary and St. John the Baptist. The figure of the triumphant Christ treading on a lion and a dragon (a pictorial representation of Psalm 90 [91]) is related with a group of narratives about the conversion to Christianity of barbaric peoples and rulers. According to the stories in question, heathen rulers set as a precondition of their conversion the success of some military venture and, having won the victory and been convinced of the effectiveness of Christ's assisting powers, assume Christianity along with their peoples. The stories following this pattern, known among Burgundians, Franks, Anglo-Saxons, etc., can be traced back to the tradition in connection with the battle at the bridge of Mulvius. It is an important aspect when considering these narrations that there are other traditions emphasizing other motives about the conversion of the peoples and rulers in question. Consequently, the paper presents these narrations not as primarily recording historical tradition but as justifying the acceptance of Christianity. In that sense these stories belong among the instruments of political propaganda, with heathen notions of the sacrality of the ruler consciously applied in their making. Both these narrations and the triumphant Christ on the coronation robe represent the victory of Christianity over its enemies, which was just as actual an issue in Hungary in the early 11th century as it had been in Western Europe in earlier days.

HORVÁTH EMŐKE

A nyugati gót történetírás emlékei*

(*Isidorus Hispalensis és Johannes Biclarensis
történeti művei*)

Viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre a nyugati gót történelem tanulmányozására és közülük sem mindegyik nyugati gót szerzőtől származik¹ A vízigót elbeszélő források, krónikák közé sorolható Johannes Biclarensis „Chronica”-ja, Sevillai Izidor „Cronica mundi” és „Historica Gothorum, Wandalorum et Suevorum” című történeti munkái, talán még e műfaj keretei közé szorítható életrajzi katalógusa, a „De viris illustribus” is, valamint Toledói Julianus „Historia Wambae” címet viselő műve.² Természetesen a korszak jobb megértéséhez nélkülözhetetlen más jellegű források, hagiográfiák, zsinati határozatok, törvénykönyvek etc. ismerete is, most azonban csak a formailag szorosan értelmezett krónikákkal, azon belül is Johannes Biclarensis és Sevillai Izidor írásaival foglalkozunk.

Johannes Biclarensis tekinthető az első nyugati gót krónikásnak, de a modellt, a kiindulási pontot a korábbi írók jelentették úgy a hispániai, mint más szerzők számára is.

A keresztény történetírás erősen támaszkodott az antik hagyományokra, többek között az Eusebius korát 700 évvel megelőző görög kronológiai tapasztalatokra. Afrikai Julianustól kezdve azonban a keresztény írók arra törekedtek, hogy az antik illetve általuk pogánynak nevezett történelmet a keresztény eseményekkel szinkronba hozzák. A korai keresztény historiográfiában két hagyomány, a pogány és a keresztény tradíciók egymáshoz való viszonyának kifejeződése az alapvető tétel. E két történeti előzmény értékelésére, újraértékelésére illetve rendszerezésére tett kísérletet a patrisztika. Ezt a szándékot figyelhetjük meg Julianusnál, Eusebiusnál, Jeromosnál és hatásukra a későbbi szerzőknél is. Az említett írók munkáiban a világtörténet keresztény szintézise fogalmazódik meg, melyben a zsidó történelem a kereszténység előzményeként manifesztálódik, a Biblia szervesen beépül a történetírásba. A patrisztika évszázadaiban fogalmazódik meg az a szemléletmód, amely a történelem folyamatát a Gondviselés „munkálkodásában” látja. Szent Ágostontól kezdve – különösen a Civitas Dei hatására – a történelem ilyen jellegű felfogása általánossá válik, vagyis annak feltételezése, hogy az isteni elgondolás, szándék irányította a pogány, zsidó és keresztény történelmet.

Julianus Africanus az első, aki „Chronographia” című művében a pogány és a zsidó-keresztény történelmet időrendbe, egymással párhuzamos rendszerbe foglalta.³ Ádám-tól Krisztus születéséig 5500 évet tart nyilván és a 221. esztendőig viszi a történeteket. Módszere mind nyugaton, mind Bizáncban minden későbbi kronológia alapját képezte. Caesarea-i Eusebius Julianus művére támaszkodva egyidejű kronológiai táblákat alkotott, melyek bevezet-

*A tanulmány a Soros Alapítvány támogatásával készült.

tőjében a bibliai és a pogány történelemben fontos szerepet játszott eseményeket és személyeket hozta kapcsolatba egymással. A zsidó történelem a kiindulási pont, és az Ótestamentum a mű középpontja. Eusebius Ábrahám születésétől számítja a történelmet, mivel előtte nem talál olyan pogány eseményt, amellyel kapcsolatba hozható lenne a bibliai történelem. Eusebius műve két könyvből áll. Az elsőben – Ábrahámtól 329-ig – különböző történetírókra alapozva igyekszik összerakni a helyes, pontos kronológiai sorrendet; a másodikban pedig – mely Eusebius önálló munkájának tekinthető – szinoptikus táblázatok segítségével mutatja a bibliai, egyiptomi, asszír, a görög és római kronológiai rendszerek egyezését.⁴ Történeti személyiségekké lényegült mitikus alakok és valós történeti személyiségek keverednek Eusebius tábláin (pl. az amazonok, a szfinx, Bacchus, Orpheus etc.). Eusebius „Chronica” (vagy „Chronographia”) című művének görög nyelvű eredetije majdnem teljes egészében elveszett, azonban létezik egy teljes örmény és szír nyelvű változata is, nyugat számára nem ezek révén, hanem a Jeromos-féle latin fordításban és bővítésben vált ismertté.⁵ Jeromos önálló hozzá-toldása a 324-378 közötti időszakot öleli fel, 378-ig, az adrianopolisi csatáig vitte tovább az eseményeket.

A kora középkori eszmerendszer egyik meghatározója Róma volt, azaz a Róma-eszme, mely Ágostontól kezdve nem magát a várost jelenti, hanem átfogó értelemben magába abszorbeálta a birodalom, a keresztény hit és a kultúra fogalmát.⁶ Ez a Róma-eszme a nyugati rész bukása után a keleti területekre sugárzott át. Eusebius számára az egyház és a római birodalom Constantinus császár megtérése óta egymástól elválaszthatatlan fogalmak lettek. Műveiben Constantinus idealizáltan, mintegy új Mózesként jelenik meg. Az Eusebius-féle látásmód bizonyos transzformációval, de visszatér a bizánci történetírásban is.

Cassiodorus „Historia ecclesiastica tripartita” című munkája szintén ismertté vált a nyugati gót írók között. Mint közismert, maga a mű három V. századi bizánci egyháztörténetíró – Sokrates, Sozomen, Theodoret – műveinek fordítása és kompilációja. Hatása jelentős volt, és még jobban megerősítette az Eusebius-féle történelemszemléletet. Az említett szerzők a keresztény uralkodót az egyház fontos támaszaként ábrázolják, ugyanakkor a papság szerepét még Eusebiusnál is jobban kiemelik. Műveikben lefestik az ideális uralkodó portréját, mely kimutathatóan hatott Sevillai Izidorra, „Sententiae” című munkájában az igazságos királyról alkotott kép gondolataikat tükrözi.⁷

Az Eusebius–Jeromos fémjelezte történetírás meghatározó szerepet játszott a továbbiakban, történelemszemléletük rányomta bélyegét a későbbi történetírásra. Jeromos után Hydatius az, aki 468-ig folytatja a történetek lejegyzését.⁸ Hydatius munkássága képezi a nyugati gót történetírás alapját. Ő az, akinek érdeklődése egyre inkább az Ibériai-félsziget felé fordul, különösen a svévek kerülnek figyelembe előterébe, azonban ezt a fajta történetírást is a Róma-eszme hatja át. A félsziget kiemelését az jelzi, hogy külön időszámítást vezet be, a hispán időszámítást. Ezt a fajta kronológiát csak Izidornál látjuk viszont a „Historia Gothorum...”-ban.⁹ Hydatiust Victor Tunnen-

nensis követte, aki a 444–567 közötti időszakot rögzítette írásban.¹⁰ Munkájának közvetlen folytatása Johannes Biclarensistól származik.

Johannes Biclarensis tekinthető az első nyugati gót krónikásnak. Fiatalabb kortársa, Izidor életrajzi katalógusában mint gót származású szerzőt említi.¹¹ Johannes még ifjúként Konstantinápolyba került, ahol kiváló görög és latin műveltséget sajátított el, és igen közelről figyelhette a Bizáncot érintő eseményeket.

A másik szerző, Sevillai Izidor is római közegben nőtt fel, és szellemi neveltetése is ehhez a kultúrkörhöz kapcsolta. A források alapján annyit tudunk, hogy egy cartagenai patricius családból származott, apja, Severianus magasabb hivatalt viselt.¹² Testvérei – Leander, Fulgentius és Florentina – egyházi pályára léptek és a szülők korai halála miatt ők – különösen Leander – kísérték figyelemmel Izidor testi-szellemi fejlődését.¹³

A VI–VII. század fordulóján a félszigeten pezsgett a szellemi élet, számos monostori iskola jött létre. Ilyen fontos intellektuális központ volt Asán, ahol Victorianus hozott létre iskolát vagy a Martinus vezette Dumio, a Donatus alapította Servitanus monostor, valamint a Toledóban, Sevillában, Zaragozában és Écijában működő monostori iskolák, melyekben jelentős könyvtárak kezdtek kialakulni, antik szerzők műveinek másolatait készítették.¹⁴ Izidor bátyja, Leander Sevillában két kolostort is alapított. Egyiket nők számára, ahol testvére, Florentina is élt, a másikat pedig férfiak részére, és ennek ő lett első apátja. Iskola is működött a kolostorban, itt tanult öccse, Izidor.¹⁵

A fent vázoltak is bizonyítják, hogy mind Johannes, mind Izidor esetében azonos szellemi háttérrel, neveltetéssel beszélhetünk, mindketten római-bizánci közegben nőttek fel, ebből fakadóan erősen kötődtek ehhez a kultúrkörhöz.

Az időszámítás jelölése eltérő a két szerzőnél. Johannes Biclarensis a bizánci császárok uralkodásának éve szerint számol, de ezt mindjárt megfelelteti a gót uralkodók regnálásának dátumával (pl. Anno IV Justini Imp. qui est Leovegildi regis secundus annus).¹⁶ Az említett datálási eljárást lehetőséget biztosít a krónikásnak arra, hogy a vizigót királyok és a bizánci császárok politikai tevékenysége között összehasonlítást tegyen. Az egyik póluson helyezkedik el Bizánc, melyet Johannes a mindenekfelett álló politikai egység szimbólumaként fogad el, ugyanakkor a másik oldalon, mintegy ellentétpárként, a Bizáncot kétségtelenül mintaképpül választó, de már önállóan ábrázolt nyugati gót királyság. Természetesen Johannesnél is Konstantinápoly, a nova Roma illetve a római birodalom keleti fele lett a barbárok nyugati előretörése után a római örökség letéteményese. Akárcsak a kortársak szemében, nála is a római szellemiség fennmaradása, a kontinuitás a keleti területtel fonódott össze.

Izidor a „Chronica”-ban az Ádámtól kezdődő időszámítást használja, és egy újdonságot hoz a történeti periodizálásban, átveszi Ágostontól a világ hat korszakra bontásának elméletét, és ő használja először történeti időszámítás jelölésére. Tömör világtörténeti feldolgozásában két nagy korszakot határol el, az egyik a Krisztus előtti időszak, mely öt alperiódust foglal magá-

ban. Ezek korszakhatárai fontos bibliai eseményekre utalnak: a teremtés, Noé, Ábrahám, Dávid és a babiloni fogság. Még ehhez a korszakhoz veszi a római köztársaság történetét is.¹⁷ A másik nagy korszakot Krisztus születésétől számítja, ezt a részt hosszabban tárgyalja Izidor mint az előző egységet. Krisztussal lépünk a hatodik korszakba. Itt, az utolsó részben Izidor párhuzamosan beszéli el a római és a keresztény történelem eseményeit, nagyobb hangsúlyt helyezve az utóbbira, kitér a különböző császárok alatti keresztényüldözésekre is.¹⁸ A „*Historia Gothorum...*”-ban pedig a gótok történetét követve, egy-egy évet kiragadva írja le a történeteket. Itt találkozunk újra a Hydatius által már használt hispán időszámítással.¹⁹

Johannesnél Bizáncnak egyetemes centrumként történő ábrázolásában semmi újat sem kell látnunk, hiszen ezzel egy általánosan elfogadott nézetet képviselt, továbbá szemléletét az is befolyásolhatta, hogy hosszú időt töltött Konstantinápolyban. Valószínűleg a krónika megírásához is ott kezdett, mert csak az 570-es évek vége felé tért vissza Hispániába.²⁰ Ugyanakkor új elemként kell értékelnünk, hogy az események párhuzamos tárgyalásával, illetve azzal, hogy a gótok figyelme fókuszába kerülnek, a vízigót királyság a bizánci birodalommal egy szintre emelkedik, gyakorlatilag a félszigeten élő többi népcsoport is csak általuk válik érdekessé. Az 567–577 közötti időszak eseményeiről beszélve sokszor megemlékezik a Keletről, és úgy tűnik, hogy pontos ismerete van a történetekről. A krónika II. Justinusnak a calcedoni ortodoxiára történő visszatéréseivel kezdődik: „*Iustinus... quae contra synodum Calchedonensem fuerant comentata, destruxit...*”²¹ Ezután mindjárt arról értesülünk, hogy a keresztény hit védelmében lép fel a császár, a perzsákkal kötött szerződés felbomlik, mert a pogány perzsák bálványimádásra akarják kényszeríteni a megkeresztelkedett örmény és a Kaukázustól délre fekvő vidéken élő ibér népet.²²

Mint a kereszténység védelmezője jelenik meg előttünk a császár, aki, ha kell, erőszak árán is megmenti a kárhózzattól, a pogányságtól a népeket. Ebben az időben észak-afrikai népcsoportok (garamantok, macurriták) kerültek szövetségesként a birodalomhoz és egyben fel is vették a keresztény hitet: „*Garamantes per legatos paci Romanae rei publicae et fidei Christianae sociari desiderantes poscunt, qui statim utrumque inpetrant... Macurritarum gens his temporibus Christi fidem recepit.*”²³ A kiemelt részeknél is kimutatható, hogy Johannes számára sem választható el egymástól a Birodalom és a Hit, a kettő mindig párhuzamosan mutatkozik meg. Johannes elbeszélése alapján Bizánc a Birodalom megtestesítője, a legkeresztényibb hatalom, mely ugyanazt a feladatot teljesíti, mint korábban a római birodalom: keresztény hitre bírja a különböző barbár törzseket és ugyanakkor be is fogadja őket. A Johannes Biclarensis által is közvetített kereszténység-Róma illetve Bizánc párhuzam azt a fajta birodalomszemléletet tükrözi, mely már régóta „benne volt a levegőben”. Az V. századi történetírók ennek a koncepciónak a hatása alatt írták műveiket, és ez a történeti modell még sokáig érezte hatását.

Sevillai Izidor Rómához fűződő viszonya ellentmondásosabb. Izidor a kereszténység szemszögéből viszonyul a birodalomhoz és számára azáltal válik érdekessé, amennyiben Róma jelentette a kereszténység megszületésé-

hez vezető kulturális keretet. A Róma iránti feltétlen csodálat hiányzik belőle, aziránt a Róma iránt, mely jelentésében régen túlnőtt önnön fizikai keretein, a béke, a keresztény hit, a hatalom és a műveltség szimbólumává, az univerzalizmus képviselőjévé vált. Úgy véli, a római birodalmat Isten azért teremtette, hogy előkészítse Krisztus eljövetelét és a keresztény egyház megszületését.²⁴

Izidor mindkét történeti művében kifejezésre juttatja, hogy a hispániai nyugati gót királyság független Bizánctól annak ellenére, hogy Justinianus csapatai 552-ben partraszálltak a félszigeten és megvetették lábukat Baetica tartományban.²⁵

Izidor a „Historia Gothorum...”-ban erősen szelektál az események között és csupán azok elmondására szorítkozik, melyek az ő történeti koncepciójába illeszkednek. A kiragadott évek a gótok nagyságát hivatottak alátámasztani.²⁶ Nincs érzéke a fontos események kiválasztásához, például Witericus uralkodását említve nem hozza szóba annak Galliához fűződő viszonyát, ami pedig abban az időszakban meghatározó volt.²⁷ Nem a konkrét történések foglalkoztatják, inkább a gondviselés, az égi jelek leírása kerül előtérbe.²⁸ Sok esetben pontatlan forrásnak bizonyul, legmegbízhatóbb a saját kora és az ahhoz közelebb eső időszak leírásában, ami a krónikában Liuva uralkodásától kezdődő részt jelenti.²⁹ Sok egyháztörténeti vonatkozású utalás van a krónikában, amelyek didaktikus-moralizáló leírásba fulladnak.³⁰ Izidor számára a Gondviselés mint alapvető történeti tény szerepel a különböző csodás elemekkel együtt.³¹ Számos csata elbeszélésénél az ütközet végleges kimenetelét valamilyen csodás elem vagy a Gondviselés büntetése döntötte el.³² Ezen elemek tényszerűsége természetesnek bizonyult Izidornál és általában a középkori írónál.

A „Historia Gothorum...”-hoz két retorikus rész csatlakozik: bevezetésként a „De laude Spaniae”, a gót történet végén pedig a „Recapitulatio”. Az előbbi röviden, erősen idealizált formában és igen ékes nyelven szól a félszigetről, annak természeti szépségeiről és gazdagságáról.³³ Izidor szerint oly szerencsés ez a terület, hogy számos uralkodót adott már, és bár korábban a rómaiak birtokolták, az erős gót nép meghódította.³⁴ A „De laude Spaniae” értelmezése körül viták dúltak a szakirodalomban, Félix Dahn egy jóval későbbi betoldásnak tartotta a nemzetinek vélt érzelmek dominanciája miatt, a kutatók többsége azonban Izidornak tulajdonítja a töredéket.³⁵ A spanyol történészek általában Hispánia és a hispano-vízigót nemzet iránt, általuk nemzetinek minősített érzelmek kifejeződését látják benne.³⁶ A spanyolokkal ellentétben Jocelyn Hillgarth nézetével kell egyetértenünk, aki anakronizmusnak véli a nemzet fogalmának használatát a VI–VII. századi nyugati gót viszonyokra.³⁷ Hillgarth semmi újat sem lát a „Laus Spaniae” Hispániát dicsérő soraiban, már Orosius és Prudentius is írtak róla, csak Izidor melegebb szavakkal emlékezett meg a félszigetről.

Az utóbbi, a „Recapitulatio” – amint a címben is benne van – össze-sűriti a gótok történetének legfontosabb részleteit. Leírja a gót nép külsejét, majd rátér harci tetteinek dicséretére. Olyan dicsőséges győzelmeket mondhattak magukénak a gótok – írja Izidor –, hogy Róma, a népek legyőzője sem

tudott ellenállni fegyvereiknek és Róma, a népek úrnője a gótok szolgálatjává lett.³⁸

A rómaiak, illetve a bizánciak szerepe a Izidor-féle előadásmódban a gótok győzelmeinek és kiválóságának hangsúlyozására szolgál. A „De laude Spaniae” és a „Recapitulatio” a gótok iránt felfokozott pozitív érzelmek megnyilvánulásaként is felfogható, mely nyomán egy új uralkodó nép bontakozik ki. A rómaiaktól (Bizánctól) független, új hatalom született a hispániai félszigeten. A gótok büszke és bátor népe – Izidor előadásában – arra hivatott, hogy a barbárok által oly csodált és irigyelt Rómát, a világ királynőjét térdre kényszerítse: „Quibus tanta extitit magnitudo bellorum et tam extollens gloriosae victoriae virtus ut Roma ipsa victrix omnium populorum subacta captivitatis iugo Gothicis triumphis adcederet et domina cunctarum gentium illius ut famula deserviret. Hos Europae omnes tremente gentes, Alpium his caesere obices, Wandalica ipsa crebro opinata barbaries non tantum praesentia eorum exterrita quam opinione fugata est”.³⁹

Johannes Biclarensis krónikájában is a vízigótokkal mint Bizánctól független néppel találkozunk. Érdekes megfigyelni azt, hogy a „Chronica”-n belül Hispania illetve a nyugati gót királyság szerepe Leovigild személyén keresztül hogyan kerül egyre inkább előtérbe. 569-ben Liuva király uralkodótársul kooptálja testvérét, Leovigildet, és már ekkor előrevetül Leovigild uralkodói nagysága: „...provinciam Gothorum, quae iam pro rebellione diversorum fuerat diminuta, mirabiliter ad pristinos revocat terminos”.⁴⁰ Itt még csak érintőlegesen informál Johannes arról a szervezőmunkáról, aminek eredményeként Leovigild uralma alatt egyesítette az Ibériai-félszigetet.

A VI. század második felében forrásunk tanúsága alapján Hispániában három jelentősebb etnikumot különíthetünk el. Északon, Gallaecia provinciában találjuk a szvén királyságot, délen a bizánci központot, a legnagyobb, középső területen pedig a nyugati gótokat.⁴¹ Ezen a három nagy súlyponton kívül még két népcsoporttal kell számolnunk: a cantabrokkal és a baszkokkal.⁴² Leovigild uralkodása első felében, 570–577 között szakadatlan csatározások révén megkísérli a félsziget területi egységét a vízigót állam keretein belül megvalósítani. Krónikánk szerint Leovigild első hadivállalkozásait a déli területek ellen hajtja végre, amely lépés érthető, hiszen itt található az a bizánci ék, amely állandó fenyegetést jelent a nyugati gót állam számára.⁴³ 570-ben Málaga és Baza városokra mér komoly csapást, a következő évben pedig árulás révén elfoglalja Asidoniát (ma Medina Sidonia), melyen keresztül ezidáig a bizánciak ellenőrzésük alatt tarthatták a Gibraltári-szorost, ezzel kapcsolatot biztosítva afrikai területeik felé.⁴⁴ 572-ben Córdoba következett, ahol a helyi arisztokrácia lázadása ellen lépett fel Leovigild.⁴⁵ Az eltelt három év alatt délen, Baetica tartományban – mely hagyományosan a rómaiak fő központját képezte s ide húzódott vissza a gótok elől az ortodox egyház és a római lakosság nagy része – Leovigildnek sikerült megszilárdítania a gót uralmat. Ezek után figyelmét és erőit az északi részekre koncentrállhatta. Mind 573-ban, mind a következő esztendőben a szvén királyság határainak közvetlen közelében vezetett hadjáratokat.⁴⁶ 576-ban már a szvéveket támadja, de Miró király kérésére ezúttal még békét köt, 585-ben azonban végleg beke-

belezi ezt a területet.⁴⁷ A területi egyesítés 578-ra gyakorlatilag megvalósult.⁴⁸ Leovigild politikájának eredményeként egy új hatalom keletkezett a Mediterráneumon belül, mely Bizánc méltó ellenfelévé tudott válni, tehát a két hatalom gyakorlatilag azonos súllyal jelenik meg ezek után a krónikában. Johannes Biclarensis kettős módon viszonyul Bizánchoz. Egyrészt a legnagyobb keresztény hatalomként kezeli, ugyanakkor a gót királyságot – mely ezáltal nyer legitimitást – ugyanarra a magaslatra emeli.

Sevillai Izidor tömörebben fogalmaz Leovigild haditetteit illetően azonban a fontosabb eseményeket ő is megemlíti.⁴⁹ Izidor elfogadta a gót állam legitimitását és a rómaiakat mint hivatlan hódítókat tekinti.⁵⁰

A nagy területszerző háborúk után megpihenne Leovigild, azonban ekkor fia, Hermenegild veszélyezteti a békét. A külföldi és a gót szerzők eltérően interpretálják a történeteket. Tours-i Gergely és Nagy Gergely pápa Hermenegild lázadását Leovigild kegyetlen vallási intoleranciájával magyarázzák, a gót írók pedig csak érintőlegesen kezelik a problémát és csupán mint a hatalom ellen lázadó tyrannust ábrázolják Hermenegildet.⁵¹ Apa és fia ellentétének valós okait a források szűkszavúsága, illetve szubjektivitása miatt meglehetősen nehéz meghatározni. Előzményként annyit tudunk, hogy Leovigild fiát az ausztráziai frank hercegnővel, Ingundisszal házásította össze. Ingundis – aki Leovigild második feleségének, Gosuinthanak egyben unokája is – megjelenése hamarosan családi viszály okozója lett, mert nagyanya kérésének nem tett eleget, nem tért át az ariánus hitre. A két asszony között a tettegességig fajult az ellenségeskedés. Ezek után hamarosan Leovigild fiát Baetica tartományba küldi, mely terület felett Hermenegild teljes hatalommal rendelkezett. Felesége és Leander sevillai érsek hatására Hermenegild áttért a katolikus hitre, a kereszttségben a János nevet kapta.⁵² Megtérése után nem sokkal apja ellen fordult. A királyi hatalom megerősödése és Leovigild dinasztia alapítási törekvése miatt hátrányba került gót nemesség és a hispanorómai arisztokrácia támogatására egyaránt számíthatott Hermenegild annál is inkább, mivel a két csoport között a vegyesházasságok révén megindult bizonyos mérvű közeledés.⁵³ Különösen igaz ez Baetica provinciára, ahol Leovigild hadjáratai során nagy veszteségek érték a nagybirtokos arisztokráciát.⁵⁴ Ehhez a területhez tartozott Sevilla, illetve a Guadalquivir völgyének maradéka, mely magában foglalja Córdoba és Lusitania nagyobbik részét Méridával együtt. Hermenegild számára potenciális szövetségesként jött számításba a gótoktól szorongatott szvév királyság, felesége révén pedig a frankok. A frank uralkodókat semlegesíteni tudta Leovigild, házasság révén igyekezett megnyerni Chilpercet, kinek lányát, Rigunthist másik fia, Reccared számára kérte feleségül.⁵⁵ Bizánc érdektelensége itáliai problémáival és az új császár uralomra kerülésével magyarázhatók.⁵⁶ A lázadás 579-ben tört ki, de Leovigild csak évek múltán indított katonai támadást Hermenegild ellen.⁵⁷ Felmerül a kérdés, hogy miért várt Leovigild ilyen hosszú ideig; megfontoltságból vagy kiszolgáltatottságból cselekedett-e így? Hermenegild és a pártján lévők megpróbálták ariánus contra ortodox ideológiai lepelbe öltöztetni a történeteket, és Leovigild számára féltő volt, hogy az általa kézben tartott területekre is áterjedhet a lázadás. A fegyveres összecsapás előtt Leovigild

politikai manőverek révén igyekezett erőit egyesíteni. Johannes Biclaensis-től tudjuk, hogy 580-ban Leovigild Toledóban ariánus zsinatot hívott össze, mely zsinat határozatot hozott az arianizmusra való áttérés megkönnyítéséről.⁵⁸ Csupán egyetlen katolikus püspököt ismerünk, aki áttért az ariánus hitre.⁵⁹ Érdekes a katolikus klérus magatartása a lázadás idején. Az köztudott, hogy Leander sevillai érsek Hermenegildet támogatta, azonban rajta kívül mást nem említenek a források, a kútfők általában hallgatnak, és úgy véljük, hogy ennek oka magának a klérusnak a hallgatása, semlegessége lehetett.

Leovigild egyházpolitikájában az ariánus–ortodox ellentét a gót–római ellentét lecsapódása. A katolikus vallás a római, az ariánus azonban a gót identitással azonosítható, így a két nép különbözősége spirituálisan is manifestálódott. Thompson felveti azt a gondolatot, hogy az 580-as zsinattal Leovigild a nyugati gót ariánusok és katolikusok között kívánt kompromisszumot teremteni és nem az ariánus gótok és a katolikus rómaiak között.⁶⁰ A vízigót nemesség között igen csekély számban voltak katolikusok, ezért nem tartjuk alapvető kérdésnek a gótoknál az ariánus–ortodox ellentétet, sokkal inkább a két etnikum közötti különbözőség jegyének.⁶¹ Úgy véljük, Leovigild a toledói arianus zsinattal a vallási egység létrehozásán munkálkodott a vallás „germanizációja” révén, azaz az ariánus hitre térés könnyítésével.

A zsinatot követő évben még mindig nem fia ellen fordul Leovigild, hanem északra, a baszkok földjére vezet (bár lehet, sürgető kényszerből) hadjáratot, el is foglalja ezt a területet és megalapítja Victoriacum városát.⁶² Csak 582-ben indul meg fia ellen, visszafoglalja Méridat és a rákövetkező évben Sevillat ostromolja.⁶³ A maga oldalára kényszerített szvév király, Miró is a város ostrománál esett el.⁶⁴ Végül Hermenegild Córdovában megadta magát, ahonnan Tarragonaba vitték, majd 585-ben Sisbert megölte.⁶⁵ Hermenegild apjával szembeni lázadó magatartását Johannes Biclaensis kedvezőtlenül ítélte meg. Jelzőiből arra következtethetünk, hogy nem a vallási kérdést tekinti elsődlegesnek, hanem a politikai aspektust: az ariánus Leovigild a legitim uralkodó, az ő kezében van a hatalom, melyet fia lázadással akar megszerezni.⁶⁶ Johannes két alkalommal is a „tyrannis” kifejezést használja Hermenegildre vonatkozóan.⁶⁷ Izidor hasonló nézetet képvisel, szintén a „tyrannus” jelzőt alkalmazza Leovigild lázadó fiára.⁶⁸ Izidornál a tyrannus szónak kétféle jelentése van: 1. a kegyetlen, igazságtalan uralkodó, 2. a trónbitorló vagy lázadó, aki a legitim hatalommal szembehelyezkedik. Tyrannusként ábrázolja Hermenegilden kívül Atanagildot és Witericust is.⁶⁹

Hermenegild lázadása után hamarosan (586-ban) meghal Leovigild, és őt másik fia, Reccared követi az uralkodásban. Mindjárt uralkodása első évében arról értesülünk, hogy áttér a katolikus hitre.⁷⁰ Johannesnél a nyugati gót Constantinus bontakozik ki Reccared portréja nyomán, aki elhossa az igaz keresztény hitet és a békét a hispániai barbár népeknek. A két király – apa és fia – ellentéte főleg vallási téren mutatkozik meg: Leovigild az eretnek uralkodó, aki népét az arianizmusba vezeti, ezzel szemben áll fia, aki már-már misztikus magaslatokra emelkedve, mint egy új Constantinus, népét az igaz

hit útjára vezet.⁷¹ Ez az erősen idealizált kép emlékeztet az Eusebius által megrajzolt Constantinus portréra. Johannes ki is mondja, hogy párhuzamot lát a III. toledói és a niceai zsinat között, Reccared azzal, hogy személyesen megjelenik a tanácskozáson felidézni Nagy Constantinus császárt, aki hasonlóképpen cselekedett Niceaban.⁷² Az ilyen méltatás Izidornál hiányzik, mindkét munkájában jóval rövidebben érinti Reccared – és általa a gótok – megterését.⁷³

Röviden összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a nyugati gót történetírás is az eusebiusi hagyományokból táplálkozik, melynek hatása alatt Johannes Biclarensisnél Bizánc mint az új Róma és egyben a legkeresztényibb hatalom kiemelkedik a többiek közül. Johannesnél Bizánc mellett megjelenik egy másik centrum, a nyugati gót királyság, amely hamarosan, főleg Reccared uralkodásától Johannes számára bizánci jelentőségűvé nő. Felismeri azt, hogy Leovigild területegyesítő politikája milyen jelentőséggel bír, éppen ezért már az ő regnálása alatt mint mediterrán központot ábrázolja a nyugati gót királyságot. A hit területén az igaz utat megtaláló Reccared portréja pedig teljesen megegyezik Constantinus császáréval, mint szent uralkodót láttatja a krónika. Johannesnél így fokozatosan Bizánccól Hispánia felé tolódik el a középpont. Izidor Bizánccal szembeni magatartása inkább ellenségesnek mondható. Hillgarth propagandisztikus célzatot vél felfedezni Izidor Justinianus és Bizánc elleni erőteljes állásfoglalásában, mellyel a Bizánctól független nyugati gót királyság kihangsúlyozását akarja elérni a krónikás.⁷⁴ Izidornál is egyértelműen mint Bizánctól független uralkodó jelenik meg a nyugati gót monarcha. Hillgarth Izidor történeti műveit a király által inspirált írásoknak tartja, hiszen kimutatott, hogy Izidor és Sisebut király között milyen szoros kapcsolat volt, Hillgarth a krónikák keletkezési időpontjában – mindkettő Sisebut uralkodása alatt íródott – is elméletének igazolását látja.⁷⁵

Izidor „Historia Gothorum”-ában – véleményünk szerint – nem a „nemzeti” történelem megszületését kell látnunk, – hiszen ez a fogalom a VII. századi gondolkodás számára idegen – hanem egy gót udvari történetíró munkáját, aki a római kontinuitás mítoszát elvetve a hangsúlyt a rómaiaktól önálló gót nép történetére helyezte.

Johannes és Izidor munkái a hispániai félsziget történetének, a nyugati gót királyság megszületésének kutatásához nélkülözhetetlen források. A spanyol történelem későbbi korszakaiban is szívesen nyúltak vissza a gótokhoz mint a spanyol állam megalapozóihoz.

Jegyzetek

1. Fredegarius: *Chronica*. MGH. *Script. Rerum Merov.* II. 18–168.; Cassiodorus: *Variac*. MGH. *Auct. Ant.* XIII. 1–385.; Gregorius Turiensis: *Historia Francorum*. MGH. *Script. Rerum Merov.* I. 31–450.; Procopius: *Bella gothicum et vandalicum*. ed. I. Haury, Leipzig, 1905.; Gregorius Magnus: *Epistolae*. MGH. *Epistolae* I–II.
2. Johannes Biclarensis: *Chronica*. MGH. *Auct. Ant.* XI. 211–220.; Isidorus Hispalensis: *Chronica maiora*. MGH. *Auct. Ant.* XI. 424–481.; Isidorus Hispalensis: *Historia Gothorum, Wandalorum et Suevorum*. MGH. *Auct. Ant.* XI.

- 267–303.; Isidorus Hispalensis: De viris illustribus. Legújabb kritikai kiadása: Codoner Merino, Carmen: El „De viris illustribus” de Isidoro de Sevilla. Salamanca, 1964.; Iulianus Toletanus: Historia Wambae regis. MGH. Sript. Rerum Merov. V. 501–535.
3. Julianus Africanus műve elveszett, részben Eusebius, részben Syncellus idézeteiből ismerjük.
 4. Mosshammer, Alden A.: The Chronicle of Eusebius and Greek Chronographic Tradition. Lewisburg, 1979.
 5. uo. 128.
 6. Balogh József: Szent István politikai testamentuma. Minerva, IX. 1930. 134–136.
 7. Isidorus: Sententiae III, XLVIII., valamint Etymologiae IX, III.
 8. Hydatius: Continuatio chronicorum Hieronymianorum. MGH. Auct. Ant. XI. 12–36.
 9. Isidorus, Hist. Goth. 268–293.
 10. Tunnennensis, Victor: Chronica. MGH. Auct. Ant. XI. 184–206.
 11. Codoner „De viris...”, XXXI.
 12. Migne, Patr. Lat. t. LXXXI, 82., 84.; Isidorus testvéréről, Leanderről írva említi apját, Codoner, „De viris...”, XXVIII.
 13. Leander nővérének, Florentinának szóló levelében tesz említést erről, Migne, Patr. Lat. t. LXXXI, 15.
 14. Quiles, Ismael: San Isidoro de Sevilla. Madrid, 1965. 24.; Romero, José Lius: San Isidoro de Sevilla. Cuadernos de Historia de Espana. t. 8. Buenos Aires, 1947. 39.
 15. uo.
 16. Joh. Bicl., Chron, 212.
 17. Isidorus, Chron. 424–454.
 18. Isidorus, Chron. Néró 455., Domicianus 457., Maximinus 462., Valerianus 463., Aurelianus 464., Dioclecianus 465., Constans 466., Julianus 467.
 19. Hydatius, Cont. chron. Hieronym., 13–36.
 20. Isidorus hét évet említ, de Migne (Patr. Lat., LXXXIII, 1105.) kiadásában tizenhét évet közöl. Ez nehezen elfogadható időtartamnak tűnik, a szakirodalom általában hét évvel számol.
 21. Joh. Bicl., Chron. 211.
 22. Joh. Bicl., Chron. 212. A latin és görög forrásokban Ibéria néven szerepel a mai Grúzia keleti és középső területén létrejött Kartli királyság, mely igen korán, valószínűleg az örményekkel egyidőben, 318-ban vette fel a kereszténységet. A perzsák igyekeztek fennhatóságukat kiterjeszteni erre a területre.
 23. Joh. Bicl., Chron. 212.
 24. Isidorus, Chron. 462., 465.
 25. Bactica a Gibraltári-szoros, Córdoba a nyersanyagok miatt volt fontos Bizánc számára. A bizánciak jelenléte Agila és Atanagild trónviszályának idejére nyúlik vissza, az utóbbi 552-ben Justinianus császár segítségét kérte ellenfelével szemben. Justinianus dédelgetett terve volt az egész Mediterráneumon belül megerősíteni a bizánci hatalmat, ezzel kapcsolatban sikereket is ért el, mert meghódította a vandál és a keleti gót államokat. Elképzelésébe illeszkedett Hispánia, ezért szívesen nyújtott katonai támogatást Atanagild számára. Ezzel a bizánciak megvetették

- lábukat Dél-Hispaniában, szövetségesük hatalomra jutása után sem vonultak ki, csak Suintila (621–631) tudta végleg kiszorítani a bizánciakat.
26. Isidorus, Hist. Goth. 275. és 448. év; utána a 454. esztendő eseményeit írja le, majd a 457. és a 490. év következik (Hist. Goth. 277., 279.)
 27. Witericus a galliai területek miatt ellenséges viszonyban állt a burgundi uralkodóval. Gallia mindig neuralgikus pont volt a gót politikában.
 28. például Isidorus, Hist. Goth. 274–275., 276., 277.
 29. Isidorus, Hist. Goth. 286–293.
 30. például Isidorus, Hist. Goth. 270–271.
 31. Isidorus, Hist. Goth. 276., 273., 280., 281.; Hist. Wand. 296., 298.
 32. uo.
 33. Isidorus, Hist. Goth. 267., 293.
 34. uo.
 35. Dahn, Félix: Historia Universal de Oncken. XI. Barcelona, 1918., 148.; Rodriguez Alonso, Cristóbal: Las historias de los godos, vandalos y suevos de Isidoro de Sevilla. León 1975. 58.; Hillgarth, J. N.: Historiography in Visigothic Spain. Spoleto, 1970. I. 298–299.; Vázquez Parga, Luis: Notas sobre la obra histórica de San Isidoro. León, 1961. 105.
 36. uo.
 37. Hillgarth, 298.
 38. Isidorus, Hist. Goth. 293–294.
 39. Isidorus, Hist. Goth. 294.
 40. Joh. Bicl., Chron. 212.
 41. Joh. Bicl., Chron. 212., 213.
 42. Joh. Bicl., Chron. 215., 216.
 43. uo.
 44. Joh. Bicl., Chron. 212.
 45. Joh. Bicl., Chron. 213. „Leovegildus rex Cordubam civitatem diu Gothis rebellem nocte occupat et caesis hostibus propiram facit multasque urbes et castella interfecta rusticorum multitudine in Gothorum dominium revocat.”
 46. 573-ban Galliában, 574-ben a cantabrok ellen. (Joh. Bicl., Chron. 213.)
 47. Joh. Bicl., Chron. 213. „Leovegildus rex in Gallaecia Suevorum fines conturbat et a rege Mironne per legatos rogatus pacem eis pro parvo tempore tribuit.”; Joh. Bicl., Chron. 217. „Leovegildus rex Gallaecias vastat... Suevorum gentem, thesaurum et patriam in suam redigit potestatem et Gothorum provinciam facit.”
 48. Északon Gallia felé terjeszkedik, meghódítja a szvéveket, délen jelentősen visszaszorítja a bizánciakat.
 49. Isidorus, Hist. Goth. 287.
 50. például Isidorus, Hist. Goth. 294.
 51. Gregorius Turonensis: Historia Francorum V–VI. Gregorius Magnus: Dialogi III. 31. Isidorus, Hist. Goth. 287. Isidorus, Chron. 477. Joh. Bicl., Chron. 215.
 52. Acta Sanctorum, Aprilis, II. tom. 134–135.
-

53. Historia de Espana. (dir. por Manuel Tunón de Lara) II. Barcelona, 1984. 318.
54. Joh. Bicl., Chron. 212., 213.
55. Greg. Tur., Hist. Franc. V. 43., VI. 18.
56. Tiberius 582-ben meghal, utóda Mauricius. Joh. Bicl., Chron. 216.; a longobardok Itáliában erőteljes támadásokat indítanak: Joh. Bicl., Chron. 215., 216.
57. csak az 582-es évnél jegyzi ezt fel Johannes Biclarenensis, Chron. 216.
58. Joh. Bicl., Chron. 216.
59. név szerint Vincentius, Zaragoza püspöke: Isidorus, Hist. Goth. 288.
60. Tompson, E. A.: The Conversion of the Visigoths to Catholicism. Nottingham Mediaeval Studies, vol. 4., 1960. 30.
61. A gótoknál jelentősebb ortodox közösség nem lehetett, erről egyetlen forrás sem tesz említést. A katolikus szerzők, különösen az arianizmussal ellenséges Gregorius Turonensis vagy Leander sevillai püspök írásaiban ezt a fontos tényt mindenképpen kihangsúlyozták volna.
62. Joh. Bicl., Chron. 216.
63. uo.
64. uo.
65. Joh. Bicl., Chron. 217.
66. ez olvasható Johannesnél Hermenegild magatartását illetően Chron. 215–217.
67. Joh. Bicl., Chron. 215. „Hermenegildus ...tyrannidem assumens in Hispali civitate rebellione facta recluditur et alias civitates atque castella secum contra patrem rebellare facit.”; Joh. Bicl., Chron. 216. „Leovegildus rex exercitum ad expugnendum tyrannum filium colligit.”
68. Isidorus, Hist. Goth. 287. „Hermenegildum deinde filium imperiis suis tyrannizantem obsessum exsuperavit.”
69. Isidorus, Hist. Goth. 286., 290.
70. Joh. Bicl., Chron. 218.
71. Joh. Bicl., Chron. 219.
72. Joh. Bicl. Chron. 219.
73. csak a megtérés tényét rögzíti: Isidorus, Hist. Goth. 289.; Isidorus, Chron. 477.
74. Hillgarth, 296–297.
75. Hillgarth, 287-288.

Rövidítések

MGH = Monumenta Germaniae Historica

Auct. Ant = Auctores Antiquissimi

Script. Rerum Merov. = Scriptores Rerum Merovingicarum

Patr. Lat. = Patrologia Latina

EMŐKE HORVÁTH

Zeugnisse der westgotischen Historiographie

(Die Geschichtswerke von Isidorus Hispalensis
und Johannes Biclaensis)

Im Mittelpunkt der Studie stehen zwei grundlegende Quellen für die Geschichte des westgotischen Staates im 6. Jahrhundert, die Chroniken von Johannes Biclaensis und die von Isidor von Sevilla, nach deren vergleichender Analyse dem Leser ein kurzer Überblick über die historiographische Auffassung der Euroche der Patristik dargeboten wird.

Die westgotische Geschichtsschreibung stützt sich auf die Traditionen von Eusebius, infolge deren Byzanz bei Johannes Biclaensis als das neue Rom und die christlichste Macht erscheint. Für Johannes gilt das westgotische Königreich als das andere Zentrum, das in erster Linie seit Reccareds Regierung mit Byzanz auf einem Niveau steht. Er erkennt die Bedeutung der gebietsvereinigende Politik von König Leovigild und zeigt daher bereits während dessen Regierung den westgotischen Staat als ein politisches Zentrum. Aufgrund des oben besagten gleicht das Portrait des zur Orthodoxie übergetretenen Reccared dem des Kaiser Constantin. In Johannes' Chronik verlagert sich der Akzent von Byzanz auf Hispanien.

Isidor von Sevilla entwirft ein von dem obigen abweichendes Byzanz-Bild, nimmt sowohl gegen Justinian als auch gegen Byzanz Stellung, wobei diese Haltung mit großer Wahrscheinlichkeit den Propagandazwecken des westgotischen Hofes dient. Isidors Anliegen ist, die Unabhängigkeit des westgotischen Staates zu betonen.

Die Werke von Johannes Biclaensis und Isidor von Sevilla stellen bei der Erforschung der Geschichte der hispanischen Halbinsel, der Entstehung des westgotischen Königtums unerläßliche Quellen dar. Auch in den späteren Epochen der spanischen Geschichte reichte man gern zu den Goten, die die Grundlagen für den spanischen Staat gelegt hatten, zurück.

EMŐKE HORVÁTH

Monument of Gothic Historiography

(The Historical works of Isidorus Hispalensis
and Johannes Biclaensis)

The essay is focussed on the chronicles of Isidorus Hispalensis and Johannes Biclaensis, indispensable sources for mainly the 6th century history of the Visigothic state, and their comparative analysis allows a brief survey of the historiographic concepts of the patristic era.

Western Gothic historiography relying as it does on the Eusebian traditions, Byzantium appears in Johannes Biclaensis as the new Rome and the most Christian power at the same time. The other centre for Johannes is the Vizigothic kingdom, raising to the level of Byzantium particularly from the

reign of Reccared. Realizing the importance of King Leovigild's policy of territorial unification, he depicts the Western Gothic state as a political centre. Based on the above the portrait of Reccared, who was converted to Orthodoxy, becomes similar to that of Emperor Constantine. In Johannes, the emphasis is shifted from Bzyantium towards Hispania.

Taking a firm stand against both Justinian and Byzantium, Isidorus of Seville paints a different picture of Bzyantium, his attitude very probably serving the propaganda purposes of the Western Gothic court. Isidorus makes a point of stressing the existence of a Visigothic state independent of Byzantium.

The works of Johannes Biclarensis and Isidorus of Seville are indispensable sources of the history of the Iberian peninsula, and for studies on the rise of the Western Gothic state. Even in the later centuries of Spanish history we like reaching back to the Goths, who laid down the foundations of the Spanish state.

STANISLAW SZCZUR

Az 1335. évi visegrádi királyi találkozó

Nagy Kázmér találkozója Károly Róberttel, Luxemburgi Jánossal és fiával, Károly morva őrgróffal, vagy ahogy a történetírásban említeni szokás, a visegrádi királytalálkozó a XIV. századi lengyel külpolitikát döntően meghatározó politikai esemény volt. A magyar Anjouk fővárosában lezajlott novemberi találkozó a lengyel diplomáciai aktivitás megkoronázása volt Nagy Kázmér uralkodásának első éveiben. Elég megemlíteni, hogy – csupán 1335-ben – a visegrádi eseményeket megelőzően tárgyalásokat folytattak Brandenburggal, Szandomirban és Trencsénben a csehekkel, valamint megtörtént a lengyel panasztétel a pápai bíróság előtt a Német Lovagrend ellen.¹ Ez utóbbi gyorsítólag hatott az egész találkozóra.

A historiográfiában jelentős figyelmet fordítottak a visegrádi királytalálkozóra. Több, mint száz évvel ezelőtt a Przegład Naukowy i Literacki hasábjain jelent meg Jan Leniek értekezése a kongresszusról.² A tanulmánynak már a címe is félrevezeti az olvasót. A szerző nem a kongresszus lefolyására koncentrált, csupán a XIV. század harmincas éveinek lengyel külpolitikájáról szóló összefoglalásra szorítkozott. Érthető a téma ilyen megközelítése, hiszen Leniek nem rendelkezett teljes forrásanyaggal, s amit felhasznált, azt a már akkor is idejétmúlt kiadványból, J. P. Ludevig „Reliquiae manuscriptorum” c. 1723-ban meglelt gyűjteményéből merítette.³ Jobb helyzetben volt a cseh levéltáros, Otakar Bauer, aki belefogott az 1335–1339-es évek cseh–lengyel szerződéseit tartalmazó dokumentumok diplomatikai elemzésébe. Ő viszont a trencsényi dokumentumra és Nagy Kázmér 1339. februári oklevelére fektette a hangsúlyt.⁴

A későbbi lengyel történészek nemcsak nem bővítették a királytalálkozó forrásainak körét, de még a cseh kutató megállapításait sem használták fel. Ebben a helyzetben egyedül a kongresszus következményeinek értékelésére szorítkozhattak, ezen belül is a lengyel–lovagrendi és a lengyel–cseh viszonyok összefüggésében vizsgálva az eredményeket. Különösen magasra értékelték Nagy Kázmér szerepét. Hangsúlyozták tántoríthatatlanságát Szilézia kérdésében, kiemelve tehetségét és fortélyosságát a Lovagrenddel folytatott tárgyalásokon. A lengyel diplomácia nagy sikerének könyvelték el, hogy Pomeránia ügyében nem lehetett ráerőszakolni hátrányos ítéletet.

Jan Dabrowski a következőképpen értékelte a találkozó eredményeit: „...a király által kiharcolt nyereségként említhetjük nem csupán Kujávia és Dobrzyn visszaszerzését, amelyeket fegyverrel visszaszerezni nem sikerült, de azt is, hogy Pomeránia milyen jogcímen került a Keresztesek birtokába. Az adományozó (alamizna) formula nemcsak a király pozícióit tette hangsúlyosá a Lovagrenddel szemben, hanem Nagy Kázmérnak bizonyos alapvető jogait az átadott földekre.” A továbbiakban a szerző a következő konklúzióra jutott: „...Lengyelországnak sikerült az ügyet nagyobb veszteség nélkül le-

zárni, miután Pomeránia és Szilézia kérdésében nem tudott előnyösebb megoldást kiharcolni.”⁵ Nagy Lajos uralkodásának szentelt monográfiájában ugyanez a szerző még magasabbra értékelte a találkozó eredményeit, elismer-
te ugyanis, hogy a kongresszus következményeként széthullott a Luxembur-
gok és a Német Lovagrend közötti szövetség, ami Nagy Kázmér rendkívüli sikere volt.⁶

Oskar Halecki⁷, Zdzislaw Kaczmarczyk⁸, vagy Jerzy Wyrozumski⁹ ér-
tékelése – hogy csak azoknál a történészeknél maradjunk, akik több figyelmet
szenteltek a kongresszusnak – egybehangzó Jan Dabrowski véleményével.

Némileg másként látta a magyarországi találkozó eredményeit Roman
Grodecki. A kongresszus pozitív eredményeinek értékelése ellenére kifejezte
kétségeit a Pomerániáról való lemondás formulájából eredő előnyök tekinte-
tében. Helyesen vette ugyanis észre, hogy „ez a formula sokkal hasznosabb-
nak bizonyult a Német Lovagrend számára, mert a tulajdonlás örökös adom-
mánykénti, illetve alamizsnakénti jogcíme sérthetlenné tette a Lovagrend
birtokjogát Pomerániára és visszavonhatatlanná az adományozó, azaz Len-
gyelország részéről, tehát a legmesszebbmenőbb garanciát nyújtotta a ke-
resztések számára”.¹⁰

2.

A királyi találkozó lefolyásának áttekintése és értékelésének kísérlete
előtt tisztázni kell, milyen jellegű diplomáciai találkozóról is van szó. De
facto ez ennyit jelent, hogy meg kell állapítani, kik voltak az egyes felek
értelmezésében Csehország és Magyarország királyai: békebírók vagy arbi-
terek (döntőbírák). Ennek alapvető jelentősége van a kongresszus lefolyása és
különösen eredményeinek értékelése szempontjából. A Visegrádon alkalmazott eljárás fényében nem férhet hozzá kétség, hogy nemzetközi arbit-
rázsról volt szó, annak minden következményével együtt.¹¹ A fontosabbak
közé kell számítanunk a felek előzetes megegyezését az arbiteri döntés el-
fogadását illetően és az ítélet megfellebbezésének kizárását.¹² Lengyelország
és a Lovagrend eleget tettek ezeknek a követelményeknek már a döntő-
bíráskodás felkérő dokumentum kiállításának pillanatában, amelyre 1334-ben
került sor. Az eljárás további részét már az arbiterek vették kezükbe. Őrájuk
tartozott a döntőbíráskodás helyének és idejének meghatározása, valamint a
tárgyalás lefolytatása „secundum iuris”.

Hogy mikor jelölték ki a visegrádi találkozó időpontját, nem lehet
teljes biztonsággal megállapítani. Jó alkalom lehetett erre az 1335 augusz-
tusában Trencsénben lezajlott tárgyalás, vagy Károly Róbert találkozója
Luxemburgi Jánossal 1335 augusztus–szeptember fordulóján, amely szövetségi szerződés megkötésével zárult.¹³ Itt hozzá kell tenni, hogy a létrejött szerződés jelentősen gyengítette Nagy Kázmér pozícióit a cseh uralkodóval szemben. A Német Lovagrend kétségtelenül érdekelt volt a vita mielőbbi el-
döntésében, hiszen az arbiterek ítélete nagy befolyással lehetett a pápai bíróság tevékenységére, amely ez idő tájt kezdte kivizsgálni Nagy Kázmérnak a Lovagrend ellen 1335 nyarán a Kúriához benyújtott keresetét.¹⁴

Feltételezem, hogy a kongresszus időpontját az arbiterek szeptemberi találkozásán, Visegrádon jelölték ki. Ezt a feltételezésemet a Lovagrend reagálására alapozom, amely 1335 szeptember végén megkezdte a felkészülést a Lengyelországgal való bírósági eljárásra. 1335. szeptember 21-én Marienburgban (Malbork) transzszumálták a Lovagrend szempontjából fontos, a marienburgi levéltárban őrzött okleveleket. Ez két hónap leforgása alatt a második ilyen művelet volt. A júliusban transzszumált dokumentumokat Avignonba kellett küldeniük a Lovagrend földjeinek birtokjoga védelmében.¹⁵ Visegrádra csak két transzsumtumot készítettek, amelyek az ügy szempontjából fontos hat oklevél tartalmát foglalták össze. Az elsőt szerepelt egy 1231-es császári oklevél, Waldemar brandenburgi örgróf 1311-ből származó dokumentuma és V. János örgróf 1311-es oklevele.¹⁶ A második transzsumtum a Lovagrend érdekeit tekintve fontosabb volt. Ez Leszek kujáviai herceg 1304. és 1317. évi dokumentumait tartalmazta.¹⁷ A Lovagrend – helyesen – úgy vélte, hogy ha az arbiterek egyike támogatja őket, teljesen elegendő lesz e két transzsumtum az általuk elfoglalt földek birtokjogának bizonyítására.

Az arbiterek által hozott ítéletből következik, hogy a bírói eljárást november elején kezdték meg a kötelező procedúrának megfelelően a lovagrendi megbízottak felhatalmazásának vizsgálatával. Ez feltétlen szükséges volt, hiszen a nagymester nem jelent meg személyesen, hanem megbízottal képviseltette magát.¹⁸ Miután a felhatalmazás kielégítő voltát elismerték, megismerkedtek a két fél vallomásával és előterjesztett dokumentumaikkal, megvizsgálván „utriusque partis iura et instrumenta”. Nem tudni, mert az ítélet erről nem tesz említést, hogy a lengyel küldöttség milyen dokumentumokat állított elő. A nagymester megbízottjai bizonyára a szeptemberi transzsumtumokat nyújtották be, valamint a békeszerződésnek már Marienburgban összeállított kész tervezetét, amely a királyi béke dokumentumainak alapjául szolgált volna. Érdemes ezt közelebbről megvizsgálni, annál is inkább, mivel az egész szakirodalom – helytelenül – a Visegrádra küldött lovagrendi megbízottak instrukcióiként emlegeti ezt a dokumentumot.¹⁹ Ugyanakkor egy teljesen szabályos oklevélmintával van dolgunk (Vorurkunde), amely ismeretes volt az egész középkori diplomáciában.²⁰

A fentiekben leírt dokumentumnak csak egy XV. századi másolatát ismerjük,²¹ ami lehetetlenné teszi a külső forráskritikát. Az oklevélminta elemzéséből megállapítható, hogy szerkesztése során Nagy Kázmér 1334-es fegyverszüneti oklevelét használták fel, de bizonyos módosításokkal. A lovagrendi oklevelek mintájára elhagyták a tervezetben az invocációt. A szöveg az intitulációval kezdődik: „Nos Casimirus Dei Gracia rex Polonie nomine, de maturo consilio nobilium virorum, comitum, baronum, castellanorum, videlicet Spiczmiro domino Cracoviensi, Nicolao de Bogoria palatino Cracoviensi et cum aliis et cetera”. Továbbá hozzátették: „hoc precedent serenissimorum et cetera”. Több nevet nem is írtak a szerződést majdan garantáló lengyel félhez az oklevél leendő kiállítói közé, hiszen nem tudhatták, ki milyen hivatalban szerepel majd a király oldalán a dokumentum létrejötté pillanatában. Ez a kérdés nem bírt nagyobb jelentőséggel. Fontosabb volt a garanciákat vállaló fél követeléseinek rögzítése. Az intituláció, illetve az oklevél kibo-

csátóinak neve után szerkesztettek egy szűkszavú narrációt és egy terjedelmes rendelkezést. A narráció annak rögzítésére szorítkozott, hogy a békeszerződés alapja a visegrádi arbiterek ítélete, amelyet a felek elfogadnak és határozatainak magukat alávetik. Ezért a király „perpetuum pacem et veram concordiam” köt a Lovagrenddel. A béke alapját jelentené, hogy a király lemond bizonyos pontosan meghatározott földterületek birtokjogáról, amelyeket a Lovagrend foglalt el, illetve eltekint a háborús jóvátételtől. Ezen túl a király biztosítsa a szabad áthaladást a Királyság területén mindenkinek, aki a litvániai hadjáratba vonult. A lengyel félnek külön dokumentumban kell köteleznie magát arra is, hogy nem igyekszik bírói vagy egyéb úton kétségbe vonni a létrejött szerződés érvényét. Nyilvánvaló utalás volt ez a néhány hónappal korábban Avignonban beterjesztett, kivizsgálásra váró lengyel panasztételre.

A marienburgi béketerv tudatosan elhagy az oklevéltervezetben minden eschatocollum-formulát, a szigillációs formula egy részét, a keltezésnél pedig arra a rövid jelzésre szorítkozik, hogy „datum et cetera”. Mindezek ellenére meg kell állapítani, hogy az oklevéltervezetet a nemzetközi szerződések kiállításának követelményeihez híven szerkesztették. Figyelemre méltó az államközi egyezményekre jellemző megfogalmazások használata, mint pl.: promittimus fideliter, promittimus bona fide, volumus et promittimus omnia et singula supradicta rata et grata et firma perpetuis temporibus habere et tenere.²²

A Lovagrend kancelláriája megelégedett a leendő békeszerződés fő dokumentumának megszerkesztésével, bár számítani lehetett még egy sor kiegészítő okmány kiállítására. Ezek végső formájának kialakítását a lengyel félre hagyták, de pontosan körülhatárolták, hogy milyen kérdéseket érintsenek. Oklevél formában való megjelenésükre részint 1337-ben került sor.²³

A Lovagrend által előterjesztettek teljes megerősítést nyertek az arbiterek ítéletében, amelyet november 26-án foglaltak írásba és nyújtottak át a feleknek a találkozó lezárásaként. Előzőleg azonban, az érvényes eljárás értelmében szóban hirdették ki. Nehéz volna megállapítani, mikor zajlott le pontosan az ítélet szóbeli kihirdetése. Mindenesetre még november 21. előtt kellett megtörténnie. Ezen a napon állították ki ugyanis Ulászló leczycai és dobrzyni herceg oklevelét. Az eredetiben fennmaradt hercegi dokumentumban semmi gyanút keltőt nem találunk.²⁴ Károly morva őrgróf kancelláriáján foglalták írásba, ingrosszátora ugyanaz a Piotr z Loun volt, aki a trencséni tárgyalásokon is részt vett.²⁵ Az oklevél név szerint nem említett címzettje Luxemburgi János volt, minthogy a dokumentumot a cseh királyi levéltárban őrizték.²⁶ A kiállító kinyilvánítja, hogy az arbiterek ítélete értelmében az eddig a Lovagrend birtokában álló Dobrzyn-vidék vissza kell szálljon Nagy Kázmérra. Emlékeztet rá ugyanakkor, hogy egykor ezen a területen uralkodott, mielőtt a Lovagrend és Luxemburgi János elfoglalták a Lokietek Ulászlóval folytatott háborút követően. Ezúttal azonban Nagy Kázmér a Dobrzyn-vidék visszaszerzése után a döntőbírótság eljárása folytán visszaadja az uralmat felette, „prout in ipsius domini regis Polonie litteris super hoc confectis plenius continetur”. Ezek szerint az oklevél kibocsátója kijelenti Luxemburgi Jánosnak, hogy lemond a háborús károk fejében neki járó jóvátételről és kötelezi magát, hogy azért a jövőben sem fog eljárni.

A hercegi oklevél tartalmát kiegészíti Nagy Kázmér Luxemburgi Jánoshoz intézett levele, amelyben azzal a kéréssel fordul a cseh királyhoz, hogy adja vissza a Dobrznyn-vidéket Uláslónak.²⁷

Az imént ismertetett dokumentumokból fontos következtetések vonhatók le, amelyeket a következőképpen foglalhatunk össze:

1. A döntőbírák ítélete november 21-ét megelőzően ismeretes volt a felek számára.

2. Az ítéletet a felek teljességgel elfogadták és belenyugodtak.

3. Az ítélet alapjául szolgált Nagy Kázmér és Ulásló leczyca-dobrzyni herceg egyezményéhez.

4. Az említett egyeményt oklevelek formájában rögzítették, amelyek nem maradtak fenn napjainkig.

A felek által elfogadott ítélet alapján további tárgyalások folytak a lengyelek és a Lovagrend között, talán az arbiterek egyikének közvetítésével, melyeknek eredményeképpen konkretizálták egy későbbi békeszerződés feltételeit. Nem kizárt, hogy előkészítették egy majdani egyezmény alapdokumentumait. Az okmányok végső írásbafoglalását bizonyára a felek következő találkozására halasztották. Ismeretes Luxemburgi Jánosnak 1335. december 3-án a nagymesterhez intézett levele, amelyben közli, hogy Nagy Kázmér kötelezte magát egy sor oklevél kiállítására – „rex Polonie tenetur et debet vobis dare literas”.²⁸ A levél további részében értesülünk arról, hogy konkrétan milyen okmányokról volt szó. Íme, a Visegrádon hozott határozatnak megfelelően a király ki kellett állítson:

1. litteras renunciacionis pro se et heredibus suis super terris Culmensi et super sincera amicia.

2. litteras deprecatorias ad dominum papam, ut donationem per ipsum et suos predecesores super terris Culmensi et Pomeranensi vobis et ordini factum suis dignetur literis confirmare.

3. suas litteras et obtinere ... litteras ab episcopis aliisque personis ecclesiasticis et secularibus quibuscumque, quod de dampnis eis in guerra preterita per vos et vestros illatis nulam sumant vindicatum nec vos impetant in iudicio spirizuali vel seculari.

4. ordinare litteras regis Ungarie renunciacionis super dictis terris Culmensi et Pomeranensi pro se et heredibus suis, cum habeat sororem ipsius regis Polonie.

A Lovagrend számára kiállítandó oklevelekeñ kívül az arbiterek kötelezték magukat, hogy kiadnak együttesen „litteras testimoniales super renunciacione predicta regis Polonie et concordia inter vos ordinata” – írja Luxemburgi János a levél befejezéséeként.

Nagy Kázmér annak ellenére, hogy az arbiterek döntését hátrányosnak ítélte, megértette a politikai realitásokat, és nem keresett kibúvót elfogadása alól. Az ítélet elfogadását külön dokumentumban erősítette meg, amelyet a Lovagrend számára 1336. május 26-án állított ki.²⁹ A király pozícióit erősítette volna a pápai ítélszék kedvező döntése. Ebben a helyzetben nem maradt más lehetőség, mint halogatni a végleges dokumentumok kiállítását. Ez azonban nem hozta meg a várt eredményt. Az 1337. évi inowrocklawi tárgyalások, és hasonlóképpen az 1343-as békeszerződés is a visegrádi döntő-

bírói ítéletre hivatkozik, amely a Lengyelország és a Lovagrend közötti tartós békeszerződés alapjává lett.³⁰

3.

A visegrádi királytalálkozó már csak Nagy Kázmér és a Luxemburgok jelenléte okán is a trencsényi találkozó után megszakadt cseh–lengyel tárgyalások felújításához kellett hogy vezessen. A cseh–lengyel tanácskozásokat általában a kongresszus fontos részének tartják, a Nagy Kázmér által elért eredményeket pedig a lengyel diplomácia nagy sikerének.³¹ Nem szabad azonban ezeket a tárgyalásokat elkülöníteni a találkozó fő céljától és a cseh–lengyel viszonyok teljességétől. A visegrádi tanácskozások lényege a trencsényi egyezmény feltételeinek újratárgyalása volt de facto, amely egyezményt Nagy Kázmér a Luxemburgokkal ellentétben nem tartott be.

A király nehéz helyzetének megértéséhez Visegrádon vissza kell térnünk az 1335-ös augusztusi trencsényi tanácskozáshoz. Ez a találkozó a Luxemburgokkal ugyanez év májusában kötött fegyverszünet eredményeként jött létre.³² Nagy Kázmér Magyarországra küldte a kislengyelországi királyi meghatalmazással ellátott küldöttségét. Követeit felhatalmazta a békekötésre „super ducatibus et terris regni Polonie ac ipso regno”, azzal a fenntartással, hogy követeinek a magyar király tanácsai szerint kell eljárniuk, aki tulajdonképpen közvetítő volt a tárgyaláson. A követeknek jogában állt 30 ezer ezüstmárka értékben anyagi kötelezettséget vállalni a király nevében. Ezen kívül átvehettek uralkodójuk nevében a Lengyel Királyság földeiről, hatalmáról és címeiről való lemondást tartalmazó bármiféle okmányt.³³

A meghatalmazásból kiviláglik, hogy a tanácskozás tárgya a cseh uralkodóknak a Lengyel Királyságra vonatkozó jogcímei képezték. Legutóbb Bronislaw Nowacki mutatta ki meggyőzően, hogy a Luxemburgok igénye a lengyel királyi címre a korabeli nemzetközi normák és a feudális monarchia rendszerében legális jellegű volt.³⁴ A fent idézett szerző rámutatott, hogy az említett trónigény általános érvényű volt legalább 1327-ig, és magába foglalta II. Vencel teljes örökségét. Ennek megvalósítása azonban akadályokba ütközött és végső kudarcba fulladt a cseh király sikertelen krakkói hadjárata folytán, illetve a Lokietek Ulászló hatalmát megvédeni kész Anjouk diplomáciai intervenciója révén.³⁵ Luxemburgi János ettől kezdve Nagylengyelországra korlátozta II. Vencel öröksége alapján formált igényeit, új államjogi realitást alkotva ezzel Közép-Európába, hiszen a feudális jog rendszerét alkalmazta az államközi viszonyokra. A trónigény alátámasztására a cseh kancellária propaganda céllal új címet alkotott Lokietek Ulászló számára – „rex Cracovie”. Ez a titulus szerepel következetesen a csehek historiográfiai és okleveles forrásaiban egyaránt 1329-től kezdve.³⁶ A Lovagrend számára 1329. március 12-én küldött levelében a cseh király konkretizálja követeléseit. Kijelenti, hogy szerződést köt „contra ipsum regem Cracovie... quod regnum terras alias Polonie, ad nos iure hereditario pertinens vi occupat.”³⁷ Az öt Nagylengyelországban megillető királyi jogcímeik használatával lemondott Pomerániáról a Lovagrend javára.³⁸ A Luxemburgok trónigénye nem szűnt meg Lokietek Ulászló halálával, csupán utódjának címezték

ezután. A nézeteltérés tárgya továbbra is Nagylengyelország maradt. Így értelmezte azt morva Károly is, aki a következőképpen ír „Önéletrajzában” a visegrádi találkozóóról: – „fecit idem rex Carolus pacem inter patrem nostrum et Cracovie regem ita quod renunciaret pater noster iuri sibi debito in Inferiori Polonia”.³⁹

Így hát Trencsénben is, és Visegrádon egyaránt a tanácskozások tárgya kellett legyen a Luxemburgok joga Nagylengyelországra, illetve annak átruházása Nagy Kázmérra. Nem volt tehát ez tisztán elméleti kérdés, és mit sem számított az a tény, hogy Csehország uralkodója nem gyakorolta a hatalmat Nagylengyelországban. Jogait nemzetközi fórum ismerte el, ami a politikai zsarolás eleme lehetett Nagy Kázmérral szemben, különösen a Német Lovagrenddel folytatott politikájában. A Luxemburgok lemondása jogaikról kérdésessé tette Pomeránia átadását a Lovagrendnek, mint a lengyel király jogcímén történt adományt. Ezen jogok átruházása Nagy Kázmérra ugyanis megerősítette a király jogait az elfoglalt Pomerániára, legalábbis a nemzetközi fórumon, ahol akceptálták a megürült feudális hűbértokból eredő jogcímekeket.⁴⁰

A király felhatalmazta Trencsénbe igyekvő megbízottait anyagi kötelezettség vállalására a Luxemburgokkal szemben 30 ezer ezüstmárka erejéig. Nem tudni, ki lépett fel a javaslattal, hogy a vitát eképpen oldják meg, a lengyel fél vagy Károly morva őrgróf Szandomirban tartózkodó megbízottai, akik jól ismerték a cseh uralkodók nehéz anyagi helyzetét. A trencsényi tárgyalások előestéjén Luxemburgi János rendkívül nehéz anyagi helyzetben volt. Nem elég, hogy amúgy is pénzzavarral küzdött, de még a Wittelsbachok elleni háborús készülődéséhez is szüksége volt anyagiakra.⁴¹ Ugyanakkor nem lehetett biztos Lengyelország és Magyarország álláspontjában. A királyi küldöttség kivételesen előnyös helyzetbe került Trencsénben. A Luxemburgoknak egyaránt szüksége volt pénzre, ahogyan a Nagy Kázmérral való szövetségre is, de legalábbis a lengyel semlegességre. Tisztában kellett lenniük azzal is, hogy a király egyidejűleg tárgyalásokat folytat a brandenburgi őrgróffal.⁴²

A magyar közvetítéssel folyó trencsényi tárgyalások néhány okmány megszerkesztésével értek véget, amelyek közül legalább négy pecsétetes oklevél formát nyert. Sajnos nem áll rendelkezésünkre mindegyik, mivel csak Nagy Kázmér megbízottainak két dokumentuma maradt fenn.⁴³ A cseh fél ezeket a leendő egyezmény bevezető dokumentumaiként kezelte. A végleges dokumentumot Nagy Kázmérnak kellett kiállítania egy pontosan megjelölt határidőig, amint erre a megbízottak köteleességet vállaltak a király nevében. A megbízottak említett dokumentumaiból kiderül, hogy a Luxemburgok, meg sem várva a király végleges oklevelét kiállították sajátjukat, amelyben „sponte et libere renunciaverint omni iuri, actioni, exceptioni, proprietati, dominio ac titulo regni Polonie eis in eo competentibus sub poena excommunicationis... prout in aliis litteris plenius continetur”. A fenti renúciáció azonban nem tartalmazza azokat az egykori piast állam részét alkotó hercegségeket, amelyeknek uralkodói már hűbéresküt tettek a Luxemburgoknak, s ezzel államszövetséget alkottak velük. A cseh kötelezettségekhez hasonlóknak kellett lenniük Nagy Kázmér kötelezettségeinek is. Ezekben a lengyel király el

kellett ismerje a csehek befolyását Sziléziában és Mazóviába, és garantálnia kellett, hogy sem politikai, sem katonai akcióba nem kezd a Luxemburgok hűbéreseivel szemben.

A Trencsénben megszerkesztett dokumentumok Luxemburgi Jánosnál maradtak a szerződés ratifikálásának időpontjáig. Annak ellenére, hogy a szerződés nem lépett életbe, a cseh fél teljesítette vállalt kötelezettségeit, s ettől kezdve hivatalos titulátúrájában elhagyta a Lengyelország királya címet.⁴⁴

A trencsényi találkozó eredményeit a historiográfia általában negatívan értékeli, a királyi diplomaták rovására írva, hogy uralkodójuk nevében lemondtak Szilézia és a mazóviai hercegségek jogáról. Ezt a hibát csak Nagy Kázmér hozhatta helyre Visegrádon.⁴⁵ Senki sem tette fel azonban a kérdést, hogy a lengyel király felsőbbbsége ilyen jogokon alapult a részint 1327-ig, részint 1329-ig szuverén sziléziai és mazóviai hercegségeket illetően. Ezt a problémát annak idején Roman Grodecki fedte fel, aki azt írja: „talán hipotetikus örökösödési jogról volt szó, amellyel Nagy Kázmér mint Piast-házi uralkodó élhetett a Piast dinasztiából származó összes herceg öröksége kapcsán”. A továbbiakban viszont hozzát teszi a szerző, hogy a király a hercegségekkel való viszonyában „nem igyekezett felsőbbbsége jogait gyakorolni, amazok pedig nem ismerték el”.⁴⁶

Úgy tűnik, hogy a trencsényi találkozó eredményeit, amelyek jelentősen befolyásolták a visegrádi kongresszus kimenetelét is, a Luxemburgok akkori politikai helyzete szempontjából kell megítélni. Már szó volt róla, hogy rendkívül szorult helyzetben voltak. Nem elegendő, hogy politikailag elszigetelődtek – tekintettel a háborúra a császári koalíció ellen, amelynek Lengyelország is részese volt –, de még pénzre is okvetlenül szükségük volt. Nem láthatták előre azt sem, hogy miként viszonyul Lengyelország királya a Luxemburgok sziléziai hűbéreseihez. Számoltak egy esetleges sziléziai lengyel diverzió lehetőségével is. Már az 1335 májusi fegyverszüneti egyezményben aránytalanul sok helyet szenteltek a lengyel–sziléziai határ biztosításának.⁴⁷ Végül a lengyel–magyar szövetséget sem lehetett semmibe venniük, különös tekintettel a Karintiáért folyó vitára, amelyben az Anjouk kulcsszerepet játszhattak.

Az előzőekben jelzett tények úgy tűnik, hogy a királyi megbízottak jobb feltételeket teremtettek, mint az a királytól kapott jogosítványok alapján várható volt. Sikerült kialakítani az európai status quo szerződéses garanciát, a Luxemburgok lemondását a lengyel királyi címről, anélkül, hogy a kincstárat megfosztották volna 30 ezer ezüstmárkától. A Lokietek Ulászló régi tanácsadóiból álló vezető politikai körök teljesen tisztában voltak azzal, hogy a területi revindikációra semmi esély nincsen Sziléziában vagy Mazóviában. Ez csupán háborút robbanthatna ki a Luxemburgokkal, akik kénytelenek volnának fellépni hűbéreseik védelmében.

A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy Nagy Kázmér nem akceptálta a trencsényi egyezmény feltételeit, és nem állította ki a megfelelő oklevelet, mert amint Jerzy Wyrozumski írja „mindennek ellenére olyan feltételek voltak ezek, amelyeket Nagy Kázmér nem akart elfogadni, de legalábbis nem kellett elfogadnia, tekintettel az eléggé kedvező politikai viszonyokra”.⁴⁸ Ezt a véleményt csak egy dologgal lehet kiegészíteni. A kedvező politikai vi-

szonyok egy héttel a trencsényi találkozó után megszűntek. Szeptember elején Visegrádon sor került a Luxemburgok és az Anjouk találkozására, amelynek eredményeként 1335. szeptember 3-án szövetségi szerződést kötöttek. Károly Róbert magyar király és fia, Lajos kijelentették a Luxemburgoknak, hogy szövetségre lépnek velük bárki ellen Róbert szicíliai király és Nagy Kázmér lengyel király kivételével. A határozatban részletesen rögzítették a szövetség feltételeit. Az Anjouk kötelezték magukat a fegyveres segítségnyújtásra Csehországnak, amennyiben annak birtokait bárki részéről támadás érné. Természetesen ez Nagy Kázmérra is vonatkozott, hiszen az egyezmény itt semmilyen kivételt nem tett. A továbbiakban az Anjouk kötelezettséget vállaltak, hogy nem bocsátkoznak semmiféle tárgyalásba Ottó és Albrecht Habsburg hercegekkel, mi több, bejelentették Magyarország hadbalépését a Luxemburgok oldalán a Karintiaért folyó háborúban.⁴⁹ Óriási jelentőségű volt ez a szerződés a veszélyes helyzetben levő Luxemburgok számára, akiknek Magyarország segítségével sikerült végképp kibontakozniuk politikai elszigeteltségükből. A Magyarországgal létrejött szövetség révén megszilárdíthaták Nagy Kázmérral szemben elfoglalt álláspontjukat, aki ezzel az anjou-luxemburgi diplomáciai játszma tárgyává vált. Nem kellett sokáig várni a következményekre. Ugyanez év – 1335 – szeptemberében a császár elleni hadjáratra összegyűlt hadsereget felhasználván kísérletet tettek a Luxemburgok az egyelőre még független – a swidnicai ágól származó – sziléziai uralkodók leigázására. Morva Károly személyesen vett részt a Ziebica-i Bolko elleni hadjáratban.⁵⁰ Nagy Kázmér a cseh katonai akciókkal szemben megőrizte teljes semlegességét. Vajon ebben a helyzetben érdekében állt még a Luxemburgoknak a trencsényi egyezmény ratifikálására? Vajon szükségük volt még a király oklevelére, amelyben elismeri sziléziai befolyásukat?

Lehetetlen egyértelmű választ adni ezekre a kérdésekre, de nem feltenni sem lehet.

Abból, amit a fentiekben előadtam, egyértelműen kiviláglik, hogy a visegrádi királytalálkozóra Nagy Kázmér szempontjából hátrányos politikai erőviszonyok között került sor. Az ifjú király helyzete sokkal rosszabb volt, mint a megbízottaié Trencsényben. Luxemburgi János egyrészt partnere volt a diplomáciai tárgyalásokon, másrészt az államok közötti nézeteltérés eldöntésére hivatott arbiter. Károly Róbert szintén kettős szerepben lépett fel; döntőbíróként és közvetítőként. Ezek – a kedvezőtlen körülmények összejátszása folytán kialakult – feltételek döntően estek latba a találkozó lefolyását és az elért eredményeket illetően egyaránt.

A cseh–lengyel tárgyalások a békeszerződés, valamint további egyezmények megkötésével zárultak. Végeredményben a következő dokumentumokat állította ki a lengyel fél:

1. békeszerződés – november 19.⁵¹
2. házassági szerződés a király leánya és Luxemburgi János unokája között – november 19.⁵²
3. Boleslawiec várára vonatkozó oklevél – november 19.⁵³
4. a király és jótállói oklevele Luxemburgi Jánosnak fizetendő 20 ezer ezüstárkáról – november 22.⁵⁴

A fentiekben felsoroltakon kívül a király kiadott még egy dokumentu-

mot, amelyben személyes kéréssel fordul a cseh királyhoz, hogy az adja vissza leczycai Uláslónak a Dobrzyn-vidéket. Ezt a november 23-án kiállított levelet nem tekinthetjük szerződéses dokumentumnak. Magánjellegéről árulkodik, hogy kiállítója a titkospecsétet használta.⁵⁵

A fenti lengyel dokumentumoknak cseh megfelelőjük (reverzálisuk) is kellett hogy legyen, amelyeket Luxemburgi János és morva Károly állítottak ki. Feltételezem, hogy az első három fentebb említett királyi oklevélhez szerkesztettek ilyen dokumentumokat. A lengyel félnek ugyanis rendelkeznie kellett a békeszerződés Luxemburgi János által kiállított példányával, a tervezett házasságkötésről szóló kötelezvénnel, valamint az írásbeli kötelezettségvállalással a boleslawieci vár lerombolását illetően. Azonban a király és jótállói dokumentumainak reverzálisai valószínűleg a Luxemburgok trencsényi kötelezvényei voltak. Ezeket a dokumentumokat még a király és jótállói oklevélnek kiállítása előtt adták át a közvetítőnek, Károly Róbertnek, mivel a magyar király november 19-én kiadott dokumentumában már szerepelnek.⁵⁶ Nála kellett maradniuk egészen addig, míg Nagy Kázmér a Luxemburgokkal szembeni anyagi kötelezettségének eleget nem tesz a királyi címek megváltásával kapcsolatban. Tudniillik éppen ellenkező politikai helyzetben tértek vissza a lengyel királyi titulus Luxemburgoktól való megváltásának régi koncepciójához. Úgy tűnik, ez a megoldás sokkal előnyösebb volt a cseh uralkodók számára, mint a királynak. Az új politikai helyzetben Luxemburgi Jánosnak nem volt szüksége arra, hogy Nagy Kázmér minél hamarabb elismerje jogait a meghódított hercegségekre. Ezt a kérdést Visegrádon valószínűleg még csak nem is érintették. A király talán hallgatólagosan belenyugodott a dolgok állásába. A Boleslawiec várát érintő királyi dokumentum nagyon határozottan elkülöníti a regnum Polonie és a ducatus Silesie birtokaihoz tartozó bona et possessiones.⁵⁷ Közvetlenül a kongresszus befejezése előtt érkezett hír VI. Henrik, a boroszlói Piastok utolsó leszármazottja haláláról (1335. nov. 24-én halt meg), mire a cseh király Sziléziába küldte fiát, Morva Károlyt, hogy birtokba vegye a hercegséget és a cseh koronához csatolja azt.⁵⁸ Lengyel ellenlépésnek nyomát sem látjuk.

Figyelemre méltó a visegrádi találkozón kiadott oklevelek kronológiája. Legelső a békeszerződés, s azt követi a királyi címek kérdése. A békeszerződéssel egyidőben zajlott le a döntőbíróóság ítéletének szóbeli kihirdetése, amelyet Nagy Kázmér elfogadott. Mindez megfosztotta Kázmért bármiféle politikai manőver lehetőségétől. Tekintettel az Anjouk és a Luxemburgok egyező magatartására ez egyáltalán nem látszott reálisnak. A király egyedül a titulusai megváltása fejében a Luxemburgoknak fizetendő összeg nagyságáról folytathatott egyezkedést. Ebben a konkrét esetben nem kárhoztatható Nagy Kázmér azzal, hogy a Visegrádon a trencsényi találkozó határozataihoz képest összességében hátrányos eredményre jutott. Feltételezem ugyanis, hogy a Luxemburgoknak nem állt már érdekükben a lengyel királlyal augusztusban kötött szerződések ratifikálása, hanem a lengyel királyi címekről való lemondásért járó anyagi rekompenzácót tartották szem előtt.

A visegrádi kongresszus jelentősége azonban túlmutat a konkrét határozatokon. Hiszen a találkozó lehetővé tette Nagy Kázmér számára, hogy kiszabadítsa monarchiáját a politikai elszigeteltségből Közép-Európában, és a

lehetőségekhez mérten egyenrangú partnerként kapcsolódjék be az európai diplomáciába. Mindezt a Luxemburgokkal kötött megállapodásna köszönhetette, akik az európai politika vezető erejévé növekedtek. A Pomeránia ügyében hozott ítélet elfogadása tanúsította, hogy Nagy Kázmér és tanácsadói készek elismerni és akceptálni a nemzetköz konfliktusok diplomáciai tárgyalások útján történő megoldásának általánosan elfogadott normáit.

Jegyzetek

1. A politikai események áttekintését megtaláljuk: Dabrowski, J. *Dzieje: Polski sredniowiecznej*, Kraków 1926, II. köt., 6–11.; J. Wyrozumski: *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1982, 14.
2. Lenick, J.: *Kongres wyszehradzki w r. 1335*, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, R. 12/1884/, 177–184, 247–271, 356–366.
3. Ludevig, J. P.: *Reliquiae manuscriptorum omni aevi diplomatum ac monumentorum ineditorum adhuc, Francofurti et Lipsiae 1723*, II. köt.
4. Bauer, O.: *Poznamky k mikrovym smlouvam z roku 1335*, in: *Sbornik prací venovaných prof. dru Gustavu Friedrichovi*, Praha 1391, 15–18.
5. Dobrowski, J.: *Dzieje Polski*, 15.
6. Uo: *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego*, Kraków 1918, 84–85.
7. Halecki, O.: *Kazimierz Wielki*, in: *Historia polityczna Polski*, 1. rész *Wiekii srednie*. *Encyklopedia Polska PAU*, Kraków (1920), 319.
8. Kaczmarczyk, Z.: *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964, 26–27.
9. Wyrozumski, J.: *op. cit.*, 54–55.
10. Grodecki, R.: *Rozstanie sie Slaska z Polska w XIV wieku*, Katowice 1938, 63.
11. A középkori arbitrázs problémáját teszi világossá Nowak, Z. H. művének első fejezetében: *Miedzynarodowe procesy polubowe jako narzedzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i srodkowej Europie (1412–1424)*, Torun 1981, 8–22.
12. Nowak, Z. H.: *op. cit.*, 19.
13. *Codex diplomaticus et epistolaris Moravie*, ed. Ritter, R. v. Chlumecky, Chytil, J. Brun 1985, VII. köt. nr 81 (a továbbiakban *Cod. Mor.*)
14. a lengyel panasztétel datálásáról lásd: Chłopocka, H.: *Galhard de Carceribus i jego rola w sporze polsko-krzyzackim w XIV w.*, in: *Europa – Slowianszczyzna – Polska*, Poznan 1970, 141.
15. vö. *Preussisches Urkundenbuch*, ed. Hein, M., Bd. III nr. 11, 12, 13, 14, 15, 16. Lásd még *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, hrsg. Forstreuter, K., 1. köt., Göttingen 1961, nr. 93.
16. PUB III nr. 23
17. PUB III nr. 24
18. ...*pro memoratis magistro genrali, preceptoribus et univervisitate fratrum cruciferorum dicte domus Theutonice fratre Herrico Rutheno provinciale eiusdem ordinis de terra Culmensi, Marcardo de Sparrenbergh Turunensi, Conrado Brunyeshem Svenchensi dictis ordinis commendatores*. PUB III nr. 32.

19. A félreértés abból eredet, hogy a Lites jeles kiadója, Ignaczy Zakrzewski a majdani egyezmény publikálása során elhagyta a bevezető formulát (vö. Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, ed. altera, I. köt., Poznan 1890, nr. 21) és „a Német Lovagrend visegrádi kongresszusra küldött megbízottainak instrukciói 1335-ben” címmel látta el. A teljes szöveget kiadta: Hein, M., PUB III nr. 32.
20. Az oklevélmintákról lásd Bresslau, H.: Handbuch der Urkunden Lehre für Deutschland und Italien, Bd. 2, Berlin 1968, 282.
21. lásd a kiadói jegyzetet PUB III nr. 27.
22. Az efféle meghatározások határozott jogi tartalmakat jelöltek. Vö. Korányi, K., Ze studiów nad międzynarodowymi traktatami w sredniowieczu, Lwów 1936, 51.
23. Vö. PUB III nr. 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103.
24. Az eredeti, Praga, Statni Ustredni Archiv, Archiv Ceske Koruny, nr. 169 perg. jó állapotban 270x160 25 mm, pergamencsíkra felfüggesztve Ulászló keczycai herceg pecsétje (Piekosinski, Pieczecie, nr 412). Az oklevél keltezés: Datum in Alto Castro, feria tertia post diem beate Elyzabeth proxima, anno domini MCCC tricesimo tercio (sic!). A keltezésben nyilvánvaló a tévedés. Vö. PUB III nr. 30.
25. Spevacek, J.: Vyznamni notari diplomate prvnych Lucemburku v Cechach, Ceskoslovensky Casopis Historicky, R. 21(1973), 730.
26. Vö. 24. sz. jegyz. Az oklevelet bevezették a cseh királyi levéltár kópiatárába, az ún. Rudnick kópiatárba (Zitenice, oddz. arch. panstwowego w Litomierzyczach, VI F, b 5, 546)
27. Az oklevél eredetije, Praga, Statni Ustredni Archiv, Archiv Ceske Koruny, nr. 170. Jó állapotú pergamen 305x105 40 mm, pergamencsíkron Nagy Kázmér titkos pecsétje (Piekosinski, Pieczecie, nr. 379). Kiadja PUB III nr. 31
28. A Berlin-Dahlemben őrzött eredeti kiadása PUB III nr. 33. Ugyane levél publikációja: Lites (t. I nr. 24) egy XV. századi német fordítás pontatlan másolata alapján.
29. PUB III nr. 64
30. Vö. a visegrádi ítélet PUB III nr. 32, az inowrockawi szerződés fő dokumentumával 1337-ből, PUB III nr. 97 és a kaliszi egyezmény fő dokumentumával PUB III nr. 567. Szándékosan mellőzöm itt e dokumentumok elemzését, mivel ez megtörténik majd a „Traktat pokoljowy Kazimierza Wielkiego z Zakonem krzyzackim z roku 1343” c. tanulmányban. Itt csak a visegrádi ítélet jogi aspektusait vizsgálom részletesebben, illetve tisztázom „az arbiterek szentenciájában említett örökös alamizsna” problémáját.
31. Vö. Kaczmarczyk, Z.: Polska czasów Kazimierza Wielkiego, 27.
32. Cod. Mor. VII nr. 60.; Szczur, S., Traktaty miedzypanstwowe Polski Piastowskiej, Kraków 1990, 59.
33. Ludevig, Rel. Man V, s. 585, nr. 69.
34. Nowacki, B.: Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335, Poznan 1987, 75.
35. Vö. Dabrowski, J.: Dzieje polityczne Slaska w latach 1290–1402, in: Historia Slaska od czasów najdawniejszych do roku 1400, I. köt. szerk. Kutrzeba, S., Kraków 1933, 371.; lásd még Klodzinski, A.: W obozie cesarskim (1331–1332), Przegląd Polski, 153. sz. (1904), 296.
36. Nowacki, B.: op. cit., 110.
37. Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. (Zakrzewski, I.), 2. köt., Poznan 1878, nr. 1097.

38. PUB II nr. 638, 639.
39. Vita Caroli Quarti, Praha 1979, 76.
40. Másképp látja a kérdést Nowacki, B.: op. cit., 110., 140. jegyz., ahol azt írja: „e földek jogáról (ti. Pomerániáról – S. Sz.) Luxemburgi János feleségével, Erzsébettel együtt már 1329-ben lemondott a Lovagrend javára. Ez a jogi körülmény lehetetlenné tette a Luxemburgok számára, hogy Nagy Kázmér javára mondjanak le Pomerániáról.” Érdemes azonban felfigyelni arra a tényre, hogy a Lovagrend 1335 őszén lépett fel először azzal az igénnyel, hogy a lengyel uralkodó mondjon le Pomerániáról, vagyis a visegrádi találkozóra való felkészülés idején, amikor már ismerték a trencséni határozatnak a lengyel királyi címekre vonatkozó döntését. Elgondolkodtató, hogy korábban nem léptek fel a lemondás igényével, megelégedvén Luxemburgi János adományozásával.
41. Lásd. Gladkiewicz, R.: Karol Luksemburski jako margrabia Moraw a Polska in: Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 23 (1974), 95–96. Spevacek, J., Kral diplomat. (Jan Lucembursky 1296–1346), Praha 1982, 220.
42. A lengyel–brandenbugi tárgyalásokról és nemzetközi aspektusairól lásd Zajackowski, S.: Polska a Wittelsbachowie w pierwszej polowie XIV wieku, in: Prace historyczne w 30-lecie dzialalnosci profesorskiej Stanislawo Zakrzewskiego, Lwów 1934, 83.
43. Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelen Fürstentümer im Mittelalter hrsg. Grunhagen, C., und Markgraf, H., Leipzig 1883 Theil 1, nr. 1. A másik, nem publikált oklevél szerepel Rudnicki másolatgyűjteményében. Vö. 26. sz. jegyz.
44. Regesta Bohemiae et Moraviae, ed. Emler, J., IV. köt. nr. 199, 200, 201, 205, 206.
44. Dabrowski, J.: Dzieje polityczne Slaska, 415–416.; Grodecki, R.: Rozstanie sie Slaska, 58.
46. Grodecki, R.: op. cit., 57.
47. Cod. Morav. VII nr. 60.
48. Wyrozumski, J.: Kazimierz Wielki, 52.
49. Csak Károly Róbert magyar király okleveléből ismeretesek a kötelezettségvállalások (Cod. Morav. VII nr. 81.)
50. Gladkiewicz, R.: op. cit. 98.
51. Az eredeti, Praga, Statni Ustredni Archiv, Archiv Ceske Koruny, nr. 168. Jó állapotú pergamen, 490x225 35 mm. Zöld selyemzsinóron Nagy Kázmér felségpecsétje természetes színű viaszba nyomva (Piekosinski, Pieczecie, nr. 377), a pecsét hátoldalán Nagy Kázmér titkospecsétjének lenyomata mint contrasigillum (Piekosinski, Pieczecie, nr. 379). A könyvjelző jobb felső sarkán a cseh kancellária egykorú feljegyzése: „ponatur ad compromissa”. In dorso: „liga regum Polonie et Boemiae”. Kiadja Cod. Morav. VII. nr. 91.
52. Az eredeti nincs meg. Az oklevél egyedül Rudnicki másolatgyűjteményéből és néhány későbbiből ismeretes. Kiadja Cod. Morav. VII. nr. 90.
53. Az eredeti már nics meg. Az oklevél csak Rudnicki és Nosticki másolatgyűjteményéből ismeretes (Biblioteka Muzeum Narodowego w Pradze, Ms a 27, k. 247). Ismeretlen másolat alapján publikálta J. P. Ludevig, Rel. Man. V, 588 nr.
54. Az eredeti, Wroclaw, Wojewódzkie Archiwum Panstwowe. Archiwum miasta Wroclawia nr. 195. Jó állapotú pergamen, pergamencsikokon 11 természetes színű viaszba nyomott pecsét függött, melyekből 8 pecsét maradt meg: 1/ Nagy Kázér felségpecsétje (Piekosinski, Pieczecie nr. 377), 2/ Spicimir krakkói várnagy pecsétje (Piekosinski, Pieczecie nr. 394), Piotr szandomiri várnagy pecsétje (Piekosinski, Pieczecie nr. elmosódott), 4/ Warsz wojniczi várnagy pecsétje a premén teljesen

elmosódott felirattal, Rawicz címerének ábrázolásával, 5/ Msciwosz szandomiri vajda pecsétje (Piekosinski, Pieczecie nr. 375), 6/ Krzywosad krakkói kamarás pecsétje 'Topór' címer ábrázolásával, a peremén részint elmosódott felirattal: „S/IGILLUM/ CRIVOSANDONIS SUBCAM”, 7/ Henryk szandomiri kamarás pecsétje elmosódott ábrával, a peremén felirat: „S/IGILLUM/ HENRICI ... CAMERARI”, 8/ olvashatatlan pecsét. Nagy Kázmér és jótállóinak Károly kancelláriáján morva Welislaw jegyző által szerkesztett és lejegyzett oklevele. (Lásd Spevacek, J., Vyznamni notari, 722., 19. jegyz. nr. 10) Pontatlan másolat alapján, hibás keltezéssel die 12 mensis Novembris adta ki ezt az oklevelet Ludevig, J. P., (Rel. Man. V. 593–596. nr. 74), és az ő nyomán publikálták mások. Az eredeti keltezés: Datum in Wissegrado in Ungaria, anno domini millesimo trecentesimo tricesimo quinto die vigesimo secundo mensis novembris. Az eredeti alapján kiadta Mosbach, A., Przyczyunki do dziejów polskich z archiwum miasta Wroclawia, Poznan 1860, 74.

55. Vö. 27. sz. jegyz.

56. Kiadja Mosbach, A.: op. cit. 73–74. (az eredeti alapján)

57. Ludevig, Rel. Man. V 588. nr. 71.

58. Gladkiewicz, R.: op. cit., 100.; Dabrowski, J.: Dzieje polityczne Slaska, 420.

STANISLAW SZCZUR

Das Königstreffen in Visegrád im Jahre 1335

Der erste Teil der Studie stellt die Beurteilung des Visegráder Königstreffens in der polnischen Forschung dar. Nach einem kurzen Überblick des Charakters des königstreffens und des Begriffes „Friedensrichters“ wird die Kontaktaufnahme Polens und des Deutschen Ritterordens, der Marienburger Friedensplan, die Festlegung des Termins für das Visegráder Königstreffen und die Vorbereitung der einzelnen Parteien für die Verhandlungen, sowie der Ablauf und das Ergebnis der konkreten Verhandlungen rekonstruiert. Der zweite Teil behandelt die nach dem Trentschiner Treffen im August 1335 unterbrochenen böhmisch-polnischen diplomatischen Verhandlungen. Es werden die Ergebnisse des Treffens im August mit denen in Visegrád verglichen, und der Autor stellt fest, in Visegrád sei das Trantschiner Abkommen de facto neu besprochen. Außerdem wird die Chronologie der Verhandlungen aufgestellt, die zum Friedensvertrag mit den Luxemburgern geführt haben. Schließlich folgt eine Zusammenfassung dessen, auf welche Art und Weise die Visegráder Ergebnisse der polnischen Diplomatie die Lage Kasimirs des Großen in Mitteleuropa beeinflusst haben.

STANISLAW SZCZUR

The Royal Congress of 1335 at Visegrád

The first part of the essay describes the changes in the assessment of the royal congress at Visegrád in the literature on the subject. Having briefly surveyed the character of the royal congress and the notion of the court of arbitration, the author goes on to describe the establishment of relations between Poland and the Teutonic Order, the peace plan of Marienburg, the selection of the date of the royal congress at Visegrád and the preparation of the parties for the talks, finally reconstructing the course and the achievements of the actual negotiations. In the second half of the paper, the author surveys the Bohemian–Polish diplomatic negotiations, broken off after the meeting at Trencsén in 1335 and resumed at Visegrád. The comparison of the achievements of the August meeting and the talks at Visegrád leads to the conclusion that what happened at Visegrád was a de facto renegotiating of the Trencsény agreement. The chronology of the talks leading to the peace treaty with the Luxembourgs is also provided. As a conclusion the author describes the way the achievements of the Polish diplomacy influenced the position of Casimir the Great in Central Europe.

STANISLAW SROKA

Egy recept a középkorból

A fejfájás csillapítására

A Magyar Országos Levéltárban őrzött középkori oklevelek között DL. 66402-es jelzettel található egy középkorból származó orvosi recept. A recept fejfájás elleni orvosság elkészítésének módját írja le. Ez ideig a receptnek eredeti latin nyelvű kiadása nem jelent meg.¹

Jelenleg már meglehetősen rossz állapotban van az a 22x18 cm-es levél. Hiányzik a pecsétje, a címezése, valamint a keltezése sem teljes. Mindez arra utal, hogy egy későbbi másolattal dolgozunk, nem az eredetivel. A levél egyes jellemzői: a gót betűk, az „i” betű ékezzettel való ellátása, illetve bizonyos rövidítések használata amellett szól, hogy a kézirat a XIV. századból, esetleg a XV. század elejéről származik.

A kéziratot szerzőként Jan, krakkói püspök szerepel. A fenti megállapítások figyelembe vételével minden valószínűség szerint Jan Radlicának tulajdoníthatjuk a szerzőséget, aki 1382–92 között volt krakkói püspök, és mint Nagy Lajos király orvosa, a medicinában való jártassága széles körben ismert volt.²

Jan Radlica származása szerint lengyel volt. Nagylengyelországban, a Kalisz környéki Radliczyce helységben született. Szülei Michal és Krystyna voltak. Már kora ifjúságában nagy érdeklődést tanúsított az orvostudomány iránt, de csak 1361-ben, már felnőtt emberként utazott Franciaországba, hogy az orvostudományi fakultásáról híres Montpellier egyetemén folytassa tanulmányait, ahol baccalaureusi címet szerzett a teológia és az orvostudomány területén. Ezt követően Párizsba költözött, ahol mint „nagy fizikus” vált híressé, s ennek köszönhetően elnyerte az „angol nemzet prokurátora” címet 1368-ban és 1376-ban.³

Radlica franciaországi tartózkodásának idején folytatott orvosi tevékenysége teljesen ismeretlen, mivel semmilyen az ő nevével fémjelzett orvosi értekezés nem maradt fenn életének ebből a szakaszából. Nem kellően megalapozott az az egyes lengyel történészek által kifejtett feltételezés, hogy Jan Radlica lett volna a szerzője annak a jelenleg Erfurtban található traktátusnak az egészség megőrzéséről (*Practica brevis sanitatis conservandae*), amelyet állítólag Oytai Henrik hatása alatt írt Párizsban.⁴ A Montpellier-ben illetve Párizsban töltött időszakból származó orvosi hagyaték hiánya még különösebb a jeles lengyel történétíró, Jan Dlugosz révén ránkmaradt információ fényében, aki szerint Jan Radlica nagy hírnévre tett szert Franciaországban, s ennek következtében, amikor a betegeskedő magyar király, Nagy Lajos segítségért fordult V. Károly francia uralkodóhoz, hogy küldjön neki valami tudós doktort, az éppen Jan Radlicát ajánlotta neki.⁵ Ezek szerint a lengyel orvos hírének a királyi udvarba is el kellett jutnia.

Jan Radlica 1376 után került Magyarországra. Nagy Lajos abban reménykedett, hogy a francia király ajánlotta lengyel orvos, akit alacsony terme-

te okán „Kis” előnévvel emlegettek, megfélemezi majd az öt hosszabb idő óta gyötrő betegség elhatalmasodását, amelyből eddigi udvari orvosai nem tudták kigyógyítani.⁶ Máig vitatott és véglegesen nem is tisztázott a kérdés, hogy pontosan milyen betegségben szenvedett Nagy Lajos. A betegség nevét ugyanis egyedül az olasz krónikás, Pietro Gazzato, a Szt. Prospero kolostor apátja jegyezte fel, aki azt írja a „Chronicon Regiense” lapjain, hogy Lajos, Magyarország királya „moritur post longam leprae infirmitatem”.⁷ A „lepra” kifejezés elsősorban a bélpoklosságot jelenti. Így tartja a történészek többsége, akik ebben a betegségben látták a magyar király halálának fő okát.⁸ Annak idején Györy Tibor Pór Antal cikkéhez írott megjegyzéseiben hívta fel a figyelmet arra, hogy a „lepra” szót eredeti jelentésén kívül (bélpoklosság) egy bizonyos nemibetegség megjelölésére is használták, nevezetesen a szifiliszre.⁹ Ezt az észrevételt támasztják alá Z. Krówczyński lengyel történész kutatásai, aki egyik művében e betegség számos előfordulását idézi fel a XIV. századi Európában, és egyúttal kimutatja, hogy nemegyszer a szifilisz kísérő tüneteit nevezték leprának.¹⁰ Példának okáért ebben az időben támadta meg a betegség Kurniki Mikolaj poznani püspököt, aki ugyanabban az évben halt meg, mint Nagy Lajos.¹¹

A leprát bizonyára Itáliából hozták, ahol a meleg enyhítette tüneteit, de a zordabb magyarországi éghajlaton halálossá vált a betegség. Ennek fényében érthetővé válik az a Czarnkowi Janko lengyel krónikástól származó információ, hogy Lajos király élete utolsó éveiben került a lengyel levegő.¹²

Jan Radlica tehát nem mentette meg a haláltól a királyt, mert nem menthette meg, ugyanis a korabeli orvostudomány nem ismert semmilyen hatásos gyógyszert e betegség ellen. Jelentős mértékben hozzájárult viszont a királyi szenvedések csökkentéséhez Nagy Lajos életének utolsó éveiben, aki ezért bőkezűen megjutalmazta: Lengyelország kancellárjává tette orvosát, majd halála előtt néhány hónappal a krakkói püspöki címet adományozta neki.¹³ Radlica, miután átvette a krakkói püspöki hivatalt (1382–1392), egyáltalán nem hanyagolta el a külhoni egyetemeken szerzett orvosi ismereteit. Nem hiába szerepel már a Dlugosz előtti forrásokban, mint „egregius doctor summe medicine” vagy „magnus phisicus”,¹⁴ maga Dlugosz pedig azt írja róla, hogy olyan jártasságra tett szert az orvoslás művészetében, hogy „elég volt a betegre tekintenie, hogy azonmód megállapítsa, meghal, avagy felépül”.¹⁵ E fenti véleményt megerősítő nagyszerű bizonyíték az alábbiakban közölt orvos recept, melynek ő a szerzője. Mint már említettem, fejfájás elleni gyógyszer elkészítési módjának leírását tartalmazza. Található benne belsőleg alkalmazható szirup összeállítás, a fájó fejre kenhető kenőcs, valamint gyógynövényfőzetből készült hashajtó leírása. A dokumentum bevezetőjében szerepel egy megjegyzés a gyomor pirulák segítségével történő kiürítését illetően arra az esetre, ha a fejfájás oka a gyomor volna. A pirulák összetételét azonban a kézirat megrongálódása miatt nehéz megállapítani. Ezenkívül a szöveg tartalmazza egy bizonyos gyógynövénykeverék receptjét.

A felhasználandó szerek mennyiségét a kézirat librában (kb. 350 g), unciában (kb. 30 g) és drachmában (kb. 75 g), valamint egy ritkán használatos súlymértékben, quartában adja meg, amely 3 unciát tesz ki, azaz a libra egynegyedét (kb. 90 g).¹⁶ A dokumentumban részletesen felsorolt fejfájást

csillapító szerek, valamint a hashajtók ha részben is, de kétségtelenül megfeleltek rendeltetésüknek. A középkorból több ilyen rendelvény ismeretes,¹⁷ amelyek például szolgálnak a mának, hogy az ásvány- és növényvilágból, valamint az állati és emberi termékekből milyen gyógyhatású szerekkel élt a korabeli orvoslás.¹⁸

A publikált recept egyúttal Jan Radlicának az egyetlen máig fennmaradt orvosi irata, amely magas szintű orvosi ismereteiről tanúskodhat. A zárójelbe tett pontok azt jelzik, hogy a recept jelenlegi állapota miatt bizonyos kifejezések vagy részletek olvashatatlanok. A záójelbe tett kiegészítések pedig a cikk szerzőjétől származnak.¹⁹

Johannes Dei gracia episcopus Cracoviensis

Amice noster karissime!

In dolore capitis, ut credo, ex vicio stomachi, bonum est, ut venter solvatur [c]um pillulis, a [noc]ivis, ebemesue pre[ced]ente ...ame...I... gesano.²⁰

Recipe siliginis cum (...)buglosse cum toto r[ad]icis achoris radice, ciperis, corticis raphani, feniculi, petroselini, ana unciam semissem, interioris squille quartam semissem, betonice fumituré ana manipulum I cum maratris semine basiliconis ana unciam semissem, liquiricis rasis, uvarum passarum mundarum ana unciam I, florum anthos utriusque sticados²¹ ana unciam I, aceti albi uncias II, mellis electi, panis zucararis, ana libram semissem. Fiat syropus clarificatus usque ad quartas V, deinde sumpto syropo fiat tale laxativum.

Recipe florum boraginis, buglosse, sticados arabici ana unciam semissem, liquiricis rasis, uvarum passarum mundarum ana unciam I, thimi²², epithimi²³, pollipodii quercini, folliculorum sene ana unciam semissem, cum semine basiliconis ana drachas II. Fiat decoccio in sero caprino et in decoccione temperetur per noctem corticis mirabolanorum²⁴ Indorum bene gummosorum uncia I. Fricentur de mane fortiter et colantur et collatura administretur in aurora, dulcoretur cum uncia semissi zucararis.

Sompniferum

Recipe lactis mulie[ris] puellam lactantis, duorum albuginum ovorum fortiter agitatorum, farine papaveris, mellis quartam semissem. Misce ad modum ung(u)enti cursibilis et ponatur in panno supra anteriorem partem capitis. Et hec collaudamus, quod fiant transactis diebus canicularibus. Nunc autem sumetis de sero caprino unum bonum haustum, ut frequenter de mane per quinque horas ante prandium et facto prandio seu cena sumetis de piris assis seu coctis cum semine corni.²⁵ Deo Vos ceomendamus.

Jan, Isten kegyelméből Krakkó püspöke

Legdrágább barátom! Fejfájás esetén előírom: Ha gyomoreléggtelenségből ered az oka, jó a gyomrot pirulákkal megtisztítani... Végy: búzát...val,

ökörnyelv füvet egész gyökerével, éves gaz gyökerét, cikóriagyökeret, kérget, retket, kaprot, petrezselymet fél-fél unciával. Belsőleg: fél quarta kígyóhagymát, seb-füvet, egy drachmáni orvosi festikét, édeskömény magvát, fél uncia bazsalikomot; édesgyökeret és mazsolát egy-egy unciányit; rozmaring virágát, jószagú gyopárt, egy-egy unciányit; két uncia fehér ecetet, tiszta mézet, kenyeret, cukrot, fél-fél librányit. A szirupot szűrj át öt quart súlyig. A szirupot megkapván készíts ilyen hashajtó szert.

Végy: orvosi borágó virágát, ökörnyelv füvet, arabgyopárt, fél-fél unciányit; lehántot édesgyökeret, szép mazsolát, egy-egy unciányit; kakukkfüvet, arankát, tölgypáfrányt, szennahüvelyt, fél-fél unciányit; két drachma bazsalikom magot. Készíts főzetet kecsketej savójában, s e főzetbe alaposan kevert el éjszaka(este) egy uncia sok gumit tartalmazó indiai mirabellakérget, majd erősen törd össze és főzd(forrald) fel, és az összeállított gyógyszer – egy fél uncia cukorral édesítve – napkeletkor(reggel) add be.

Altató

Végy: leánygyermeket szoptató asszony tejét, két tojás fehérjét, mely szétkenve jó álmod hoz, fél-fél quarta lisztet, mákot és mézet. Ezt keverd kenőcsűrűségűre és helyezd ruhán fejed elülső felére; ezt a kutya jelének elmúltá utáni napon javasolom megtenni, most azonban igyál egy-egy kortyot a kecsketej-savóból gyakorta, reggelenként öt órával ebéd előtt és ebéd vagy vacsora után, fogyasszál köménymaggal főtt vagy sült körtét. Istennek ajánllak.

Jegyzetek

1. 1953-ban fordították le, de csak lengyelül jelent meg. Lásd Glowacki, W.: *Recepta krakowska z XIV wieku*, Farmacja Polska, R. IX, 1953, z. 3, 79.
2. Jan Radlicáról már számos történész írt. Lásd többek között: Letowski, L.: *Katalog biskupów, pralatów i kanoników krakowskich*, t. 1, Kraków 1852, 297–299.; Swierzawski, E.: *Przyczynki do dziejów medycyny w Polsce*, in: *Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*, 74 (1878) 441–455.; Kosminski, S.: *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, 409.; Giedroyc F.: *Zródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911, 633–634.; Magyary-Kossa Gy.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből III.* (Adattár 1000-tól 1700-ig), Budapest 1931, 66. (Radlica receptjét nem közli); Wickerscheimer, E.: *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age*, Paris 1936, t. 2, 467.; Szumowski K.–Herczeg Á.: *Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve*, Budapest 1939, 179., 1. sz. jegyz.; Strzelecka, A.: *Jan z Radliczyc zwany Radlica*, *Polski Słownik Biograficzny X*, Wrocław 1962–1964, 469–472.; Tchórzelski, T.: *Jan Radlica wybitny polski lekarz i polityk konca XIV wieku*, in: *Wiadomosci Lekarskie*, 39 (1986) 1. sz., 59–62.
3. Kutrzeba, S.: *Polacy na studyach w Paryżu w wiekach srednich*, Biblioteka Warszawska, 1900. II. k., 526–528.; David, P.: *Etudiants Polonais dans les universités francaises du moyen-age (XIIIe–XVe siècles)*, Grenoble 1929, 10.; Wickerscheimer, E.: *op. cit.*, 2. k., 467.; Gieysztor, A.: *Mistrzowie polscy uniwersytetu paryskiego w XIV i XV wieku*, in: *Wiek średni. Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznice urodzin*, Warszawa 1962, 221.; Dulieu,

- L.: La médecine á Montpellier, Paris, Les presses universelles, 1975, 1. k.: Le Moyen-age, 292.
4. Strzelecka, A.: op. cit., 468.
 5. Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, lib. X. (1370–1405), Varsaviae 1985, 86.: „Ludovigo Hungariae et Poloniae regi, variis invaluto egritudinibus, a rege Francorum medicos sibi expertos mittere petenti destinatus”.
 6. Pór A.: Nagy Lajos 1326–1382, II. köt., Budapest 1892, 496.; Dabrowski, J.: Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1730–1382, Kraków 1918, 24–25.; Hints E.: A középkori orvostudomány, Budapest 1939, 274.; Czagány J.: A budai orvosok és gyógyszerészek a feudalizmus korában, in: Orvostörténeti Közlemények, 71–72 (1974) 57.; Zolnay L.: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán, Budapest 19752, 123.; Dercsényi D.: Nagy Lajos kora, Budapest 19902, 27.
 7. Muratori, J.: Rerum Italicarum Scriptores, 18. k., 1916, 89.
 8. Lásd pl. Miskolczy J.: Az 1348.iki nagy pestis és az egykorú orvostudomány, in: Budapesti Szemle 1936, 237.; Zolnay L.: op. cit., 123.; Dudzinski, W.: Choroby króla Ludwika Wegierskiego, in: Wiadomosci Lekarskie 38 (1985) 819.
 9. Győry T.: Nagy Lajos király halálos betegsége. Megjegyzések Pór Antal cikkéhez, in: Századok 36 (1902) 578–581.
 10. Krówczynski, Z.: Syfilidologia, Kraków 1883, 6.; Quétel, C.: Le mal de Naples. Historie de la syphilis c. művében (Editions Seghers, Paris 1986) a szifilisz kezdeteit Európában csupán 1495-re datálja, azaz VIII. Károly francia király itáliai hadjáratától kezdődően.
 11. Dabrowski, J.: op. cit., 26., 2. sz. jegyz.
 12. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, kiadja Szlachtowski, J.: Monumenta Poloniae Historica, II. köt., 681.: „ipse quoque dominus rex similiter ad terras Polonorum venire recusabat, asserens, se auram Poloniae pati non posse”.
 13. Tchórzelski, T.: op. cit., 61.
 14. Strzelecka, A.: op. cit., 471.
 15. Giedroyc, F.: op. cit., 633.
 16. Glowacki, W.: op. cit., 78.
 17. Wickerscheimer, E.: Les manuscrits latins de médecine du haut Moyen Age dans les bibliothèques de France, Paris 1966 (Documents, Etudes et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Historie des Textes, XI), passim.
 18. Ennek az orvostörténeti dokumentumnak a részletesebb elemzése már a középkorral foglalkozó orvostörténészek kompetenciájába tartozik.
 19. A kézirat elolvasásában nyújtott segítségért külön köszönettel tartozom dr. Kowalczyk Mariának, a krakkói Jagelló Könyvtár munkatársának, valamint dr. Érszegi Gézának, a Magyar Országos Levéltár munkatársának.
 20. A kézirat itt nehezen olvasható. Talán: gesimo.
 21. A kéziratban így. Helyes neve: stoechas, adis.
 22. Helyes neve: thymus, i.
 23. Helyes neve: epithymum, i.
 24. A kéziratban így. Helyes neve: myrobalani.
 25. A kéziratban carni szerepel.

STANISLAW SROKA

Ein Rezept aus dem Mittelalter

Zur Linderung von Kopfschmerzen

Die Studie hat ein im Ungarischen Landesarchiv aufbewahrtes Rezept aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts zum Thema. Das Rezept wurde vom Krakauer Bischof, Jan Radlica zusammengestellt. Jan Radlica studierte 1361 an der Medizinischen Fakultät in Montpellier und hielt sich dann eine Zeitlang in Paris auf. Nach 1376 wandte sich der kränkelnde Ludwig der Große auf Empfehlung des französischen Königs an ihn um Hilfe. Später ernannte er den berühmten Arzt als Belohnung für dessen treue Dienste zum Kanzler Polens, anschließend zum Krakauer Bischof. Im besagten Rezept beschreibt Jan Radlica die Zubereitung unterschiedlicher Medikamente zur Linderung der den König quälenden Kopfschmerzen, und zwar eines zum Einnehmen bestimmten Sirups, einer Salbe, die man auf den schmerzenden Kopf zu streichen hatte, eines aus Heilpflanzen bestehenden Abführmittels, die Beschreibung von Magenpillen, sowie das Rezept einer Heilpflanzenmixture.

STANISLAW SROKA

A recipe from the Middle Ages

For relieving headaches

The paper presents a recipe from the second half of the 14th century, kept in the Hungarian National Archives. The recipe was compiled by Jan Radlica Bishop of Cracow. The Polish Jan Radlica studied at the medical faculty of the University of Montpellier, then lived in Paris. After 1376 King Louis I (The Great) of Hungary and Poland selected Radlica as his personal physician. King Louis then, as a reward for his services, made the famous doctor Chancellor of Poland, and later, Bishop of Cracow. In the recipe under discussion Jan Radlica describes the making up of various medicaments to relieve the headache tormenting the king; the concoctions include a syrup to be used internally, an inunction to be applied to the head, an herbal laxative, stomach pills and an herbal mixture.

RASZTIK TIBOR

Kovácsmunka a késő középkori ónodi várban

Édesapám emlékének, és drága Édesanyámnak.

Ósi hagyományokon nyugvó középkori kovácsmesterségünkről¹ mindmáig nem készült tudományos igényű monográfia, noha a kézművesség századaiban e mesterség egyike volt a legfontosabb és legmegbecsültebb foglalkozásoknak. A témáról eddig mindössze egyetlen rövid lélegzetű tanulmány született, az is évtizedekkel ezelőtt.² Ebben Szabó György a még kiadatlan inventáriumok összegyűjtését, a középkori kovácsműhelyek feltárását, és speciális metallográfiai vizsgálatok elvégzését sürgette.³ Azóta régészeti jelentős előrelépés történt. Ma már se szeri, se száma a régészek áldozatos munkája nyomán feltárt vaseszközleleteknek, s néhány műhelyre is található példa.⁴ Müller Róbert hatalmas leletkatesztert állított össze, amelyben a hódoltság korának végével bezárólag Magyarországon fellelt mezőgazdasági vaseszközök fejlődését adatolta, illetve dolgozta fel,⁵ Heckenast Gusztáv és társai személyében pedig a hazai vaskohászat történetének is akadt monográfusa.⁶ Sajnos a tárgyi emlékekhez képest a középkori írott források száma elenyészően csekély. Mohács előtti inventáriumból nagyon kevés maradt fenn, ráadásul esetünkben nem is használható mindegyik, mivel bizonyos – társadalmi réteg szerint módosuló – értékhatár alatt csak ritkán tüntetnek fel tárgyakat; nagy részük csak az értékesebb, örökölt vagy vásárolt ingóságokat veszi számba.⁷ Olyan emlék, amely egy konkrét, személy(ek)hez köthető kovácsműhely eszközeivel, munkáival ismertet meg bennünket, a mai napig nem ismeretes, vagy legalábbis nem került feldolgozásra. Van azonban egy forráscsoport, amely a leltáraknál is gyakoribb és sokoldalúbb, ámbar Szabó nemigen törekedett kiaknázásukra: a számadások. Ezek között sok pénzügyi természetű elszámolás található különféle kiadásokról, mint például munkabérek kifizetése és vásárlások esetében. Tanulmányozásuk során könnyen bukkanhatunk kovácsmunkára vonatkozó tételekre is. Magunk nemrég figyeltünk fel az ónodi uradalom 1516–1520 közti számadáskönyveire, amelyekben számos, részletességét tekintve szinte páratlan témába vágó bejegyzés olvasható.⁸ Az anyag – noha kiadatlan – nem ismeretlen a szakmai közönség előtt, de dolgozatunk címének megfelelő kiaknázása még nem történt meg. Az alábbiakban tehát ezekkel az írásos emlékekkel szeretnénk hozzájárulni a középkori magyar kovácsmesterség kutatásához, bár megjegyezzük, hogy a felmerülő eszközök önálló technikátörténeti és régészeti összehasonlító elemzésére nem vállalkozhattunk.

Az ónodi vár Borsod, Zemplén és Abaúj megyékben fekvő uradalmának földesura a szóban forgó időszakban Perényi Imre nádor volt, majd halála után, 1519-től özvegye, Kanizsai Dorottya.⁹ A mindössze néhány települést illetve részbirtokot felölelő uradalom¹⁰ nem számított a nagy és híres domíniumok közé. Hogy viszonylag mégis jól jövedelmezett, három jeles

haszonvételének, az emódi bortermő pomontoriumnak, a tiszaluci révnek és vámnak,¹¹ szederkényi tiszai halászatának, további azon ténynek tulajdonítható, hogy az uradalom gazdálkodását döntő mértékben a pénzgazdálkodás határozta meg.¹² A birtokigazgatás fegyelmezettégéről a gondosan és nagy aprólékosággal vezetett, mindig naprakész számadások tanúskodnak, amelyek fennmaradt anyaga jelenleg is több száz lapra terjed. Ónodon a középkori gyakorlatnak megfelelően minden egyes bevételi forrást külön-külön számadásban könyveltek el s folytatólag azt is feltüntették, hogy a befolyt jövedelmeket mire fordították. A kiadások tekintélyes hányadát a várban folyó építkezések emésztették fel. A Zemplén megyei Terebesről, családi székhelyéről Budára, illetve Siklósra utazgató nádor gyakran ejtette útba Ónodot, amelyet méltóságához illő épületekkel igyekezett díszíteni és korszerűsíteni.¹³ Az építkezéseken alkalmazott mesteremberek között (ácsok, kőfaragók stb.) két kovácsot is találunk, éspedig a közeli Muhiról való István mestert, valamint a helybéli Barnabást. Előbbit a számadások magisternek nevezik, kettejük közül tehát ő számított tapasztaltabbnak, Barnabás pedig nyilván a segédje volt. A középkori Muhi helyén Leszih Andor vezetésével 1934–1941 közt folytak ásátások, amelyek fémtárgyakban nagyon gazdag leletanyagot hoztak felszínre.¹⁴ Talán nem véletlen, hogy a számadáskönyvek igen gyakran megnevezik István mester származási helyét. Bizonyára ő is – miként pl. a siklói Pál kőfaragó mester és Máté valpói ácsmester – az uradalom által felfogadott jó hírű mesteremberek közé tartozott. Az ónodi kovácsoknak nem volt gondjuk a nyersanyagra, mivel a végzett munkától függő díjazás ellenében az uradalom által rendelkezésükre bocsátott sín- és rúdvasmennységet dolgozták fel. A nádornak ugyanis jelentékeny vámszedő helye volt a Tisza, a Hernád és a Sajó egyesülésénél fekvő Tiszalucon, ahol a Felvidékről a Tiszántúlra és az Alföldre szállított só és sínvas után a vámot természetben szedték be. Sajnos nem maradt meg minden vámszámadás, de a rendelkezésre álló adatok így is tekintélyes vasbevételről emlékeznek meg.¹⁵ Ezek egy részét eladták, tekintélyes hányadát pedig, mint említettük, a kovácsok használták fel. Nyersanyag tehát volt bőven. A legtöbb szerszám élének edzéséhez (nádlásához) azonban acélra is szükség volt.¹⁶ Az ónodi számadásokban nyoma maradt, hogy 1518-ban egy alkalommal 19 dénárt fordítottak acélvásárlásra,¹⁷ amit a Szepes-Gömöri érchegeység egyik fő vaskohászati központjában, Csetneken ütöttek nyélbe.¹⁸ A hazai eredetű acél kereskedelmi forgalmára idáig ez a legkorábbi adat.¹⁹

Az ónodi várban végzett és nyomon követhető kovácsmunkák áttekintését a gazdasági munkaeszközökkel, szerszámokkal kezdjük. Az eszközszükséglet nyilván a várban végzett építkezésekhez és a majorság igényeihez igazodott. Ásóból például 1516-ban négyet, két évvel később pedig a vár árkáéhoz szükséges árkolókból ötöt készítettek. Előbbit egy sínvasból állították elő, három fossoriumhoz azonban elég volt két sínvas is, darabjáért pedig nyolc dénárt fizettek.²⁰ Ugyancsak egy sínvasból hozták ki a bárdot, illetve szekercét (*securis*). A töredékes számadások alapján legalább tizet, a valóságban bizonyára jóval többet. Konyhai és ácshasználataéra egyaránt akad példa.²¹ A fejsze alaprészét egy közepén összehajlított sínvas adta. Hurkos fejből képezték ki a köpüt, míg két végét összekalapálták, majd pengévé ala-

kították.²² Ehhez a csoporthoz tartozik a csákány is. Ebből legalább nyolcat csináltak, a régieket pedig karbantartották, élezték. Közülük nem egyet kővágáson kívül a pincaajtók megmunkálására is használtak. Élesítésükért, kijavításukért a kovácsok egyszer négy, máskor kilenc dénárt kaptak, úgy, hogy az utóbbi összeg egy csákány készítésének árát is magába foglalta.²³ Kőmegmunkáláshoz még háromféle szerszámot kovácsoltak. Öt lyukasztót – amivel a köveket kifűrják –, darabját három dénárért,²⁴ továbbá egy nagy sulykot²⁵ kővágáshoz és -veréshez, valamint egy vasrudat,²⁶ amely valószínűleg azonos az ún. kőfészítő rúddal.²⁷ Utóbbiakhoz három-három sínvas kellett. A kovácsok keze alól kikerült kapák számának alsó határa az első három évben 19. Nagyságtól függő darabjához nem volt szükség egy egész sínvasra. 1516-ban például hat kapához öt, két évvel később pedig kilenchez csak három rúdvasat vettek igénybe. Ára négy-öt dénár körül lehetett.²⁸ Készítésekor a rúdvasat lándzsa- vagy levélformájúra lapították, majd kissé íveltre kalapálták. Vaskos, rövid szárrészét lyukasztóval átütötték, majd tágitó segítségével köpüt formáltak belőle.²⁹ A számadások egy vasvilla készítéséről is megemlékeznek. A sort végül két töltőkanna, és meg nem nevezett eketartozékok zárják.³⁰ A viszonylag intenzív szerszámkészítés ellenére a vár 1520-ban készült leltára – amelynek szövegét a függelékben tesszük közzé – a két eke mellett mindössze két szekercét, egy csákányt, és három-három kapát, illetve ásót vett nyilvántartásba.³¹ Ennek okát bizonyára az építkezések befejezésében és a szerszámok elhasználódásában kell látnunk.

Az uradalmi szekerek és talyigák vasalkatrészeinek megmunkálása szintén a kovácsok feladatköre volt. A szekérvasalások készítése nagy ügyességet igényelt, mert a különböző vasalásdarabokat behajlítani is kellett.³² Tudjuk, hogy 1516-ban a várbeli építkezéseken kőhordásra szánt két vasalt majorsági szekér összes tartozékához 15 sínvasat vételeztek.³³ Szerencsére e tartozékokból később néhányat a források név szerint is megjelölnek. Így például 1520-ban két dénárért csikoltót készítettek, amely a tézsla³⁴ végén lévő, járomra emlékeztető kis szerkezet volt, s azt a célt szolgálta, hogy a tézslát a szekérrúdhoz tudják csatolni.³⁵ Aztán 1518-ból a szekérodalakat kétfelől támasztó löcsökről is hallunk. Nyilván ezért kellett mindkettőhöz egy-egy sínvas.³⁶ Ónodon 14–18 talyiga is volt, amelyeket földhordásra használtak. Ezek tengelyét is a kovácsok készítették néhány darab sínvasból, akárcsak a kerékvasalás is – ezt más forrás ízes magyar szóval talpalásnak nevezi³⁷ –, amelynek végtermékére Ónodon azt mondták, hogy vaskarika. Ennek munkadíja és nyersanyagigénye nem állapítható meg, mivel az elszámolásokban több, részben fentebb már említett munkatétellel összevonva szerepel. Mindenesetre 1516-ban a nádor lovainak patkolásához és a (feltehetően kocsi)szekér egyik kerekének vasalásához két rúdvasat használtak fel, ugyanannyit, mint 14 talyiga tengelyének és karikájának elkészítéséhez. A fizetéssel kapcsolatban arról olvashatunk, hogy egyik alkalommal ekeélesítésért, egy vaskarikáért és vasvilláért 13 dénárt, máskor derékszegért, marokvasért, vaskarikáért és egy újonnan elkészült kapu sarokvasáért 73 dénárt fizettek.³⁸ 1520-ban egyébként két-két kocsi, szekér és talyiga volt a várban.³⁹

A középkori kovács leggyakoribb munkái közé tartozott a patkolás, mivel a rossz utakon gyorsan elhasználódó patkókat sűrűn kellett pótolni.⁴⁰ Az ónodi kovácsok is többször patkolták a várbeli rezidenciába érkező nádor és felesége, valamint vendégeik háta-, illetve kocsislovait. Kubinyi András már rámutatott, hogy egy patkolás igen sokba került – az összegből egy felnőtt férfi három napig ehetett és ihatott Budán – főleg ha a patkót a kovács adta.⁴¹ Az általa idézett számadás szerint 1459-ben Budán Rozgonyi vajda egyik lovának patkoltatásához 24 dénárért vettek két pár patkót a szögekkel együtt. Ha ezt összevetjük azzal az adattal, hogy 1525-ben a Bodrog megyei Bátmonostoron 16, a pénzrontás előtti értékben számolva nyolc dénárért patkolták meg egy ló egyik lábát,⁴² látható, hogy egy patkó elkészítése hat, imprimálása pedig két dénár körüli összegbe kerülhetett. Ehhez képest Ónodon jóval olcsóbban dolgoztak. István kovács 1518-ban egy alkalommal a nádorné kocsis lovainak patkolása címén hat darab sínvasat kapott, szolgálatait pedig 25 dénárral honorálták. Egy évvel később ezért a munkáért és 26 patkóért – darabját három dénárral számolva – csak 78 dénárt fizettek,⁴³ majd harmadával kevesebbet az átlagnál. Itt szükséges megemlíteni, hogy a Müller-féle adattár a szórványleletek sorában két Ónodról származó középkori patkót tart nyilván, éspedig egy sarkos és egy papucspatkót.⁴⁴

Említettük, hogy a várban különféle építkezések folytak. A nagy sürgés-forgásból természetesen kovácsaink is bőven kivették részüket. Legtöbbet a kisebb-nagyobb szegekből kellett gyártaniuk. Készítésekor a megfelelő hosszúságú vaspálcika egyik végét az előállítást követően hegyesre kalapálták, a másik végét tömörítették. Ezután a félig kész szeget betették a szegfejező megfelelő lyukába, s ott néhány kalapácsütéssel a megfelelő formára alakították.⁴⁵ A várban még 1516-ban hozzáláttak egy új palota (palacium) építéséhez, amelynek nyilván fagerendázatos mennyezete volt. Ennek szarufája számára István és társa 66 nagyszegyet csinált 14 sínvasból. Szaruszegeket 1518-ban is készítettek, mégpedig 16 darabot, a vár előtti árnyékvető színhöz⁴⁶ öt rúdvasból és öt dénárért, aztán a következő évben a várban építendő faépületek boltozatához hét sínvasból, továbbá az ebédlőhöz, amelynek úgy látszik külön épülete volt, majd a vár kapuja emeltyűjének (csapódhídjának) kijavításához és a párkány átalakításához. Ők munkálták meg a felvonóhíd talpait és rúdrait is. Mindez 67 sínvasba került az uradalomnak. 1516-ban a Sárosra szállított nagy ágyúkhöz is kovácsoltak magnus claviculusokat, hat rúdvasból. 1516–17 folyamán még 462 darab szegről van tudomásunk, amelyeket a fáberek jóvoltából a palota ajtajaihoz, fedeléhez és külső lépcsőjéhez használhattak fel az építők. Ezekből százért egyszer tíz dénárt, máskor 12 nagyért és száz kisebbért 40 dénárt fizettek. A maradék 150 nagyszegért járó munkadíjat nem tudjuk, csak a felhasznált sínvas mennyiségét, ami nyolcat tett ki.⁴⁷

A következő csoportot az igen egyszerűen elkészíthető ajtó-, ablakpántok és vasalások alkotják. Ezek középkori ásatásainkból nagy számban kerülnek elő. Ide tartozik a sarokvas, a heveder, az ütköző, és kiegészítőként a zár is. 1516-ban a pincaajtóhoz és a bástyakapu ajtajához négy-négy sarokvasat és hevedert, illetve egy-egy zárat készítettek 16 sínvasból. Az új pala-

cium négy ajtajához való négy ütköző – amihez a rászegeződő zár nyelvei ütköztek – egy sínvasába és nyolc dénárjába került az uradalomnak. Egy év múlva a pincéhez és a mellette lévő kis házakhoz kovácsolt sarokvasakat számolnak el 14 dénárért, a palacium ajtajához készült nyolcat 16 dénárért, majd azt látjuk, hogy az új pincaajtóra való négy hevederért 25 dénárt fizettek, zárjáért pedig nyolcat. Végül 1518-ban öt rúdvasat számoltak el a palota négy ajtajához kikalapált nyolc-nyolc sarokvas és heveder fejében.⁴⁸ A pántokat egyszerű hevítés után kovácsolták. Egyik végüket sarkosan levágták, másik végüket szarvasüllőn karikába görbítették, azután lyukverővel megfelelő számú szögletes vagy kerek lyukat ütöttek beléjük a szegek számára. A sarokvasak esetében a sínvas egyik végét kerekre kalapálták, másik végét pedig hengeresre tömörítették, majd a hengeres és szögletes rész határát laposra verték, hogy könnyebben meghajlíthassák, s hajlításkor el ne törjenek. Ezután derékszögbe hajlították.⁴⁹ Következnek a palacium és a pince üvegablakaihoz tartozó pántok. 1517-ben a palacium üvegablakaihoz 20 darab vasvesszőt kovácsoltak 25 dénárért, rá egy évre pedig 26 horgot (kampót), feltehetően az ablakszárnyak kitámasztására vagy zárására.⁵⁰ Utóbbit egy darab sínvasból kovácsolták, és 13 dénárt számoltak el érte. A pincének két üvegablaka volt, ezekhez egy-egy rostélyt (ablakrácsot) csináltak. Ide már jóval több nyersanyag kellett, összesen 12 darab rúdvas. A munka bére fejében 25 dénárt regisztráltak. Ablakrács készítésekor a megfelelő hosszúságú rúdvason először lyukasztóval jelölték meg a tágitás helyét, majd nyelesvágóval átvágták, és hosszúkára tágitották az eredetileg kis lyukat. Ezután szögletes tágitóval adták meg a lyuk végleges formáját, amelyen a rács ellenétes irányú szálát húzták keresztül.⁵¹ Tudomásunk van arról is, hogy a konyha átalakítása során szintén készültek rostélyok, ezek azonban a tűzhelyhez tartoztak, s előállításukhoz kevesebb vasra is volt szükség. A szám szerint nem elért (konyhai) bárdokhoz és rostélyokhoz ekkor mindössze három sínvasat használtak fel.⁵²

1518-ban készült az ónodi uradalom ismert kovácsmunkái közül a legrangosabb, ekkor ugyanis István mester a palota egyik nagyszobájába készülő kályha belső részének vasalásait készítette el. A méreteket a 84 darab sínvasat kitevő nyersanyagfelhasználás érzékelteti, amely az ez évben befolyt vasvám 12 százalékát ölelte fel. A mesterrel bizonyára meg lehettek elégedve, mert a munkáért annyit kapott – egy forintot –, mint amennyit a korabeli jobbágyporta elvileg évente fizetett adóba az államnak.⁵³

Kovácsaink az uradalom ónodi és bölcsi malmai számára is végeztek munkákat. 1518-ban kifejezetten e címen adnak át nekik hat sínvasat. Az általános adatolásokon túl egy konkrét eset világítja meg, miről is lehetett szó: az ónodi malom nagy gabonataratóládájához készítettek reteszt öt dénárért.⁵⁴

A rekonstruálható kovácsmunkák sorát végezetül a fegyverek zárják. Úgy látszik, a speciális ismereteket igénylő löfegyvereket máshonnan (például Csetnekről) szerezték be, míg a szükséges szűrő- és vágófegyvereket helyben munkálták meg. Erre azonban csak ritkán kerülhetett sor, mivel a déli végek harci zajától távol eső ónodi várban mindössze nyolc gyalogos zsoldos katona

szolgált és két vigilátor. Az őrség alacsony létszáma alapján egyébként szinte bizonyos, hogy a Csetneken vásárolt 40 darab szakálast nem Ónodnak, hanem a Perényiek sokkal fontosabb sárosi várának szánták, ahová nagyágyúkat is szállítottak. Ezek a fegyverek vagy átutazóban voltak Ónodon, vagy csak ott raktározták. A már említett leltár szerint ugyan a várban 1520-ban 44 darab szakálás (puska) volt, de látható, hogy eredetileg minden második gyalogosra jutott egy a fegyverből, a csetneki szállítmányt pedig nyilván még nem vitték el, vagy eleve készletezésre szánták. A vár védelméhez kovácsaink kilenc lándzsával járultak hozzá, amelyeket 1518-ban nyolc sínvas megmunkálásával készítettek.⁵⁵ A vár szerény fegyverzetéről az 1520-as leltár nyújt teljes képet. Eszerint a szakálásokon kívül három ágyú is volt, éspedig egy pattantyú és két tarack, négy edény lőporral. A lándzsák száma ekkor tizenkettő. Végül a sort három tarpajzs zárja. Ónod is azon castrumnak nevezett várak sorába tartozik tehát, amelyek a főúri arisztokrácia megerősített lakóhelyei voltak, noha több társához hasonlóan ez a vár sem tudott volna ellenállni egy komolyabb ostromnak.

Miután az ónodi számadások viszonylagos bőségük ellenére sem tekinthetők teljes egészében fennmaradt anyagnak, sem a kovácsmunkákról, sem pedig a felhasznált vasmennyiségről avagy a munkadíjakról nem tehetünk pontos, összegző megállapításokat. Mindenesetre az adatolható harmincféle kovácsmunka István mester és társa, Barnabás sokoldalú mester-ségbeli tudásának írásos emlékét őrizte meg. Az ónodi kovácsok, ha kellett, fegyvert épp úgy tudtak készíteni, mint szerszámokat és vasalkatrészeket, éppen úgy tudták az ekék és kapák élet edzeni, mint a kályhához szükséges vasalásokat megmunkálni. Persze igazán művészi igényű munkák csak a mesterség differenciálódásával, a lakatosok szakosodásával születtek.⁵⁶ Az ónodi kovácsmunkákhoz összesen 326 darab sínvas felhasználását lehet kimutatni, eredetileg bizonyára jóval többet dolgoztak fel. 1518-ban a befolyt vasvám mennyisége kerekén 700 sínvas volt, ebből 681 darabot 17 forintért eladtak, a maradék 19-et – majdnem három százalékot – pedig a kovácsok használták fel. Mivel ekkor 200 darab sínvasrestanciáról is elszámolnak, amelyeket István mester és társa munkált meg az év folyamán,⁵⁷ világos, hogy az előző évben felhalmozott rúdvas sokáig kitartott. Ha a vasbevétel és -kiadás arányait nem is látjuk tisztán, talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a szóban forgó években a luci vasvámjövedelem hozzávetőleg öt-tíz százalékát bocsátották a kovácsok rendelkezésére. Szerencsére a gondosan vezetett számadások szinte minden esetben feljegyezték, hogy milyen munkáért mennyit fizettek a kovácsoknak. Az általunk ismeretes konkrét munkadíjak végösszege 5,70 forint, amihez hozzá kell számítanunk még azt az 50 dénárt, amit István mester, „qui laboravit multa necessaria circa castrum,” egy alkalommal kapott.⁵⁸ Ez összesen 6,21 forint. Sok esetben azonban csak az adott munkához felhasznált sínvasmennyiséget ismerjük, és ez fordítva is igaz, tehát a tényleges fizetség néhány forinttal többre rúghatott. Az ónodi várban végzett kovácsmunkák bérezését az alábbi táblázat tekinti át:

Munka	Bér (d)	Munka	Bér (d)
2 ásó	16	12 nagyszeg, 200 kisszeg	40
Kőverő csákányok élesítése	4	16 szaruszeg	5
1 csákány elkészítése, a régiek kijavitása	9	Sarokvasak	14
5 lyukasztó	15	8 sarokvas	16
4 kapa és 2 töltőkanna	42	4 heveder	25
1 csikoltó	2	4 ütköző	8
Ekeelésítés, vaskarika, vasvilla készítése	13	1 zár	8
1 szekérhez való derékszeg, marokvas és vaskarika, továbbá sarokvas készítése	73	2 ablakrostély	25
Patkolás	25	20 vasvessző	25
26 patkó	78	26 horog	13
100 szeg	10	Kályhabelső vasalása	100
		1 retesz	5
		Egyéb munkák	50

A hiányos adatok ellenére is feltűnő, hogy az ónodi kovácsok bérezése mennyire elmaradt a többi mesteremberétől, holott szemmel láthatóan a várbeliek megbecsült iparos rétegéhez tartoztak. Az ácsmester például hetente kapott két forintot, az olasz Péter kőfaragó mester szegődménye pedig – akinek egyszer hét forintot adtak – készpénz mellett bort, terményt, húst, sót és talán ruházatot is magában foglalt.⁵⁹ Ezzel szemben a kovácsok semmiféle természetbeni juttatásban nem részesültek, vagy legalábbis erre nem maradt nyom. Úgy látszik, a mindennap használatra szánt tárgyakon alapuló kovácsmunka presztízse nem volt akkora, mint a művészi kvalitásokat igénylő mesterségeké (pl. kőfaragás). Ráadásul a távolról, netán idegenből jött mestereket érthető módon jobban meg kellett fizetni. Lehet, hogy a szerényebb díjazás okát a helyi szokásokban, a megrendelések viszonylag nagy számában, és az átalakítási munkálatokkal járó állandó foglalkoztatottságban kereshetjük. Az sem lehetetlen azonban, hogy az ónodi kovácsok a nádor földesúri joghatósága alatt álltak, magyarán jobbágyai voltak, s ezért kaptak néhány kivételtől eltekintve csekélyebb bért.⁶⁰ Mindenesetre az ónodi ár- és bérviszonyok alapján úgy tűnik, hogy azért kovácsaink viszonylagos jólétben éltek, ha keményen meg is kellett dolgozniuk érte. Ténykedésük nyomai bizonyára a vár területén, a föld alatt is megtalálhatók. Amennyiben a Révész László által vezetett ásások⁶¹ befejeződnek, a feltárt emléktanyag bizonyára témánk szempontjából is érdekes tanulságokkal szolgálhat majd. Az írott és a tárgyi források szembesítése mindig izgalmas feladat, így az ónodi ásások eredményeinek közzététele különös érdeklődésre tarthat számot.

Jegyzetek

1. L. Bartha A.: Honfoglaláskori kovácmesterségünkről, in: *Történelmi Szemle* 1 (1958) 315–327.; Heckenast G.: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban, Bp. 27–30, 94–97.
2. Szabó Gy.: A falusi kovács a XV–XVI. században, in: *Folia Archaeologica* 6 (1954/1) 123–145.
3. Szabó: A falusi kovács i. m. 144–145.
4. A teljesség igénye nélkül néhány példa: Bálint A.: A középkori Nyársapát lakóházai, in: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962, Szeged 1962, 39–115.; Kiss A.: Debreceni késő középkori vaseszközlelet, in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961, Debrecen 1962, 29–36.; Kiss A.: A mohácsi késő-középkori vaseszközlelet, in: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963, Pécs 1964, 159–166.; Németh P.: Későközépkori vaseszközlelet Balatonalmádiból, in: *Ethnographia* 79 (1968) 253–256.; Kovalovszki J.: Ásatások Csepelyen, in: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969) 235–251.; Ikvai N.: A ceglédi vaseszközlelet, in: *Studia Comitatensia* 1, Szentendre 1972, 135–165.; Holl, I.–Parádi, N.: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly, Bp. 1982, 50–90. stb. – Régészeti vastárgyak metallográfiái vizsgálatát Magyarországon Zoltay Endre kezdeményezte 1956-ban, majd követte Fuchs E.–Nándori Gy.: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiái vizsgálata, in: *Történelmi Szemle* 1 (1958) 328–330.; Hegedűs Z.: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiái vizsgálatának tanulságai, in: *Történelmi Szemle* 3 (1960) 119–129, stb.
5. Müller R.: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökör végéig I–II, Zalaegerszeg 1982. (Zalai Gyűjtemény 19.)
6. Heckenast G.–Nováki Gy.–Vastagh G.–Zoltay E.: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Bp. 1968.; Heckenast G.: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, Bp. 1991, 25–74.
7. Kubinyi A.: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, in: *Études historiques hongroises publiées à l'occasion de de XVIe Congres International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*, I. k. Bp. 1985, 617.; Kubinyi A.: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája, in: *Aetas* 1990/3 55, 59.
8. A számadásokról az MTA Könyvtárának Kézirattára a Szabó István-hagyatékban gépcelt, de nem véglegesen tisztázott másolatot (Ms. 5442. 2. pallium) őriz. Magunk az eredetiek alapján dolgoztunk, de olvasati bizonytalanságok esetében felhasználtuk Szabó kéziratát is. Egyébként Szabó műveiben gyakran idézte az ónodi anyagot, ám témánkra vonatkozóan megelégedett az uradalomban végzett kovácsmunkák némelyikének pusztá felsorolásával. Szabó I.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig, Bp. 1975, 87. old. 119. jegyz. A számadásokat legteljesebben Détsky M.: Az ónodi vár korai építkezései, in: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1974–1975, Miskolc 1976, 192–206 értékesítette, remek dolgozata azonban nem teszi feleslegessé jelen munkánkat.
9. A vár történetére I. Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. k. Bp. 1890, 164.; H. Takács M.: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század), Bp. 1970, 224–225.; Csorba Cs.: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről, in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, Debrecen 1973, 177–233.; Détsky, Az ónodi vár i. m.; Nováki Gy.–Sándorfi Gy.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig), Budapest–Miskolc 1992, 38–39.

10. Ezek a következők: Ónod, Emőd, Nagy- és Kisbő(1)cs, Öörös, Szederkény, Alsó- és Felsőluc, Kesznyéten, Megyaszó, Csalános, Bás és Kesz.
11. A vámnaplókat alapos tanulmányban dolgozta fel Iványi B.: A tiszaluczi vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig, in: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 13 (1906) 1–54.
12. Szabó: A magyar mezőgazdaság i. m. 63–65.
13. A várban folyó építkezéseket részletesen elemezte Détsky: Az Ónodi vár i. m. 194–199.
14. A leleteket Szabó György leltározta, aki közülük többnek a fényképét említett tanulmányának illusztrálásához is felhasználta. Az anyagra ld. Éri I.–Bálint A.: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai), in: Régészeti Füzetek II. Ser. 6, Bp. 1959.; Michnai A.: Középkori tárgyak a régi Muhiról, in: Communicationes Archaeologicae Hungariae Bp. 1982, 125–152.; Müller: A mezőgazdasági vaseszközök i. m. 1. 138–145.
15. 1516. május 13–júl. 15 közt 315 db, 1517. júl 13–okt. 18 közt 420 db, 1518-ban 700 db, 1519. jún–12–okt. 18 közt 427 db, végül 1521. máj 1. és máj. 27 között 33 db. Dl. 26169, 26188, 26200, 26232. Vö. Iványi: A Tiszaluczi vám i. m. 14–16, 38–40, 46, 50.
16. Szabó: A falusi kovács i. m. 139.
17. 1818: „dedi ad emendum vulgo acelerth pro preparacione et reformacione tam lignonum, et sarkulorum, et aliorum necessitatem d. XVIII.” Dl. 26193. Csákányok és ekevas élezésére ld. még Dl. 26181.
19. Erre mutat a számadás előző tétele, amely egy Csetnekre 40 db szakálásért küldött szervitor útiköltségét regisztrálja. A csetneki kohászatra, vasának országos elterjedtségére ld. Heckenast A magyarországi vaskohászat i. m. 43–44.
19. Vö. Heckenast: A magyarországi vaskohászat i. m. 73.
20. 1516: „Ad quatuor aso ad necessitatem castri dedi syn was IIII.” Dl. 26169. –1518: „Feci laborare cum...fabro duo fossorium ad necessitatem circuitus castri d. XVI.” Dl. 26293.; „Ad eandem necessitatem circuitus castri feci laborare tres fossorium, et dedi ferra II.” Dl. 26184.
21. 1516: „Ad quatuor securim, circa domum alogialem dedi fabro syn was IIII.” Dl. 26169. –1518: „ad duos securios(!) ad necessitatem castri et omnia attinencia circa curros duos alogialem(!) dedi fabro ferra III.” Dl. 26184. –Konyhai használatára 1519: „ad securia(!) etque(!) ad craticula(!) ad coquinam reformandam exposui ferra III.” Dl. 26198., „ad securia(!)” –ra ld. még Dl. 26198.
22. Szabó: A falusi kovács i. m. 139.
23. 1516: „Ad sex Chakan ad necessitatem castri dedi fabro ferrum syn was VI.” Dl. 26169. –1517: „cum fabro Barnaba feci acuere sarkulos lapidinis(!), cum quo hostia celari(!) laboraverunt et fabricaverunt, et dedi d. IIII.” Dl. 26181. –1518: „Cum...fabro feci laborare ad necessitatem circuitus castri unum sarkulum de novo, et alios veteres reformavit, pro laboracione dedi d. VIII.” Dl. 26193.; „Cum...fabre(!) feci laborare unum sarkulum chakan, et dedi ferrum I.” Dl. 26184. A kővágó csákányra ld. Szamota I.–Zolnai Gy.: Magyar oklevélszótár (röviden MOSz), Bp. 1902–1906, 531.
24. 1517: „Cum ...fabro feci laborare vulgo quinque lywkazthoth, cum quo lapides fovizantur d. XV.” Dl. 26181.
25. 1516: „Pro magno swlyok ad secacionem lapidum perinenti dedi syn was III.” Dl. 26169. A szerzám régi magyar neve kőverő sulyok volt. MOSz 531.

26. 1516: „Ad unum was Rwd circa secacionem lapidum partinentem dedi fabro syn was III.” Dl. 26169.
27. Vö. MOSz 530.
28. 1516: „Ad sex ligones ad necessitatem castrí dedi syn was V.” Dl. 26169. –1517: „Cum ...fabro feci laborare ligones quatuor et fusorium II, et dedi d. XXXXII.” Dl. 26156. –1518: „feci laborare cum fábro Stephano novem ligones ad necessitatem circuitus castrí, et dedi III.” Dl. 26184. Ezek szerint a várárcón kisebb kapákkal dolgoztak. „Ligones”– re ld. még Dl. 26198.
29. Szabó: A falusi kovács i. m. 139.
30. 1517: „unum vas villat” Dl. 26281. Mint előbb már láttuk, négy kapáért és két fusoriumért 42 dénárt fizettek. Az eketartozékokra (ad aratrum attinencia) l. Dl. 26198.
31. Dl. 26219. A leltár címében azért nincs Ónodra való utalás, mivel eredetileg egy ónodi számadáskönyv része volt ahonnan csak utólag emelték ki a Diplomatikai Levéltár kialakításakor. Megjegyezzük, hogy a leltározott holmíknál és javaknál bizonyára jóval több lehetett a várban, de csak azt tüntették fel, amit fontosnak tartottak. Sajnos az ónodi kovácsműhely szerszámái nem tartoztak ebbe a kategóriába. Az egervári vár 1494. évi leltárában ezzel szemben feljegyezték a vártartományhoz tartozó gósfalvai kovácsműhely két legfontosabb szerszámát, az üllőt és a fúvót. Dl. 26076.
32. Szabó: A falusi kovács i. m. 138.
33. 1516: „Ad omnia pertinencia circa duos currus ad dmum alogialem dedi syn was XV.” Dl. 26169. – A kőhordásra: Iványi, A tiszaluczi vám i. m. 38. Az 1518. évi számadások azon tétele, hogy két szekercéhez és a két majorsági szekér összes tartozékához három darab sínvasat adtak a kovácsnak (Dl. 26184), ezek szerint hibás.
34. A tézsla négyes vagy hatos ökörfogatoknál használatos pótrúd vagy csatlórúd, általa fogják be az ökörfogatot. L. Balassa I.: Az eke és a szántás története Magyarországon, Bp. 1973, 231–233.
35. 1520: „ad currum alodialem vulgo chykoltho a ferro feci parare d. II.” Dl. 26232. A csikoltót fából is szokták készíteni, ezért térnek ki a nyersanyagra. Vö. MOSz 844.; Balassa Az eke és a szántás i. m. 236–237.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, III. k., főszerk. Benkő Loránd, Bp. 1976, 534.
36. 1518: „Circa ...curros pro laboracione duo lewch fabro dedi ferra II. Dl. 26184.
37. 1520-ban a gyulafehérvári uradalomban egy talyiga kerekének talpalásáért (pro Thalpalas rote unius ad Thaligas necessarie) tíz dénárt fizettek, tíz kapa nádlásáért pedig 40 dénárt. Lukcsics P.: A zichi és vásonkeői góf Zichy-család idősb-ágának okmánytára, XII. k. Bp. 1931, 383, 390.
38. 1516: „Ad babatos pro equis domini palatini et ad rotam curri, quando ferravit, dedi fabro ferrum(!) syn was II.” Dl. 26169. –1517: „feci acuere cum fabris vomus(!) aratri circa domum alogialem et rotam currus alogiali feci laborare vulgo vas karikath et unum vas villat, ...et dedi d. XIII.” Dl. 26181.; „fabro Barnada ad duos currus ad domum alogialem omnia attinencia, quod laboravit, scilicet clavem derekzegh et marokwas et vaskarika ac ad novam portam sarkwas, dedi d. LXXIII.” Dl. 26156. –1518: „Ad parvas bigas vulgo XIII thaliga pro laboracione karyka et thengel dedi ferra syn was II.” Dl. 26184. Vö. MOSz 150, 619.; Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, II. k. szerk. Szabó T. Attila, Bukarest 1978, 332.
39. Dl. 26219.
40. 1501-ben Zsigmond lengyel herceg lovainak patkóit egyszer „propter malam viam” kellett kiköszörölni. Divéky A.: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai

- (1500–1502., 1505), in: Magyar Történelmi Tár 1914, 162. A középkori patkókra ld. Szabó: A falus kovács i. m. 140–142.; Müller: A mezőgazdasági vaseszközök i. m. II. 534–541.
41. Kubinyi: A középkori anyagi kultúra i. m. 58, 67. old. 68. jegyz.
42. 1525: Babatum unius equi inprimere feci cum Matthia fabro d. XVI. Dl. 89228 4v. – A pénzrontásra, értékviszonyokra ld. Kubinyi A.: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből), in: Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 376–378.
43. 1518: „equos curriferos domine palatine feci babatare cum Stephano fabro de Mohi, pro suo servicio dedi d. XXV.” Dl. 26189.: „dedi fabro, quando equos domini palatini et domine palatine babata laboraverunt ferra VI.” Dl. 26184. –1519: „domine palatine equos eiusdem et gradarios domini episcopi subferare feci, et ad babata XXVI per tres denarios et in numero feci d. LXXVIII.” Dl. 35012.
44. Müller: A mezőgazdasági vaseszközök i. m. I. 358.
45. Szabó: A falusi kovács i. m. 136–137.
46. Ez talán az őrség a kinn várakozók tartózkodására szolgált. Détsky: Az ónodi vár i. m. 195.
47. 1516: „Ad magnos lumbardos, quos ad Sarws portaverunt, pro magnis claviculis ad lumbardum pertinenciis dedi fabro ferrum syn was VI.”; „pro claviculis magnis ad zarwfa pro copertura novi palatii, que(!) fuerunt LXVI, dedi syn was XIII.”; „Ad claviculos magnos pro gradu cum minoribus, qui fuerunt I,1/2C dedi syn was VIII.” Dl. 26169. –1517: „Cum ...fabro feci laborare claviculos C pro hostia nova domus palatii d. X.” Dl. 26181.; „feci laborare pro gradu et ad nova paláci(!) tectura et copertura(!) claves magnos XII et parvos vel minores IIC, et dedi d. XXXX.” Dl. 26156.; –1518: „feci laborare claviculos magnos scarwzgeh XVI pro umbraculo ante castrum, et dedi ferrum V.” Dl. 26184.; „feci laborare pro umbraculo ante castrum magnos claviculos vulgo XVI szarwzgeh d. V.” Dl. 26293.; –1519: ad claviculos vulgo zarwzgeh sublaqueriis domorum lignearum in arce edificandarum exposui ferra VII.”; „Ad claviculos magnos zarwzgeh pro edificio pransorii in arce et ad ambas portas vulgo emelchew ad parkan reformandas, ad calces, ad vectes et ad alia attinencia ferramenta exposita sunt ferra senghwas LX. Dl. 26198. – A párkánynál lévő csapóhíd vasalkatrészeihez egyébként 1518-ban 11 darab sínvasat dolgoztak fel: „Magistro fabro ad Mohi pro ferramentorum laboracione ad necessaria castrum dum oportunum fuit, videlicet ad calces, ad vectes pro porte emelchew in parkan exhistentis dedi ferra XI.” Dl. 26188.
48. 1516: „Ad portam celarii pro quatuor sark et quatuor heweder et pro zar dedi syn was X.”; „Ad hostium porte basthia pro sark et heweder et zar dedi syn was VI.”; „Ad quatuor hostium novi palatii pro quatuor ewthkewsew dedi fabro syn was I.” Dl. 26169., –1517: „feci laborare vulgo sarkwasath ad celarium ac ad parvum(!) domum penes celarium habitum cum Stephano fabro, et dedi d. XIII.”; „feci laborare ad hostium palatii vulgo octo sark wasath propter d. XVI.”; feci laborare ad novum hostium celari(!) vulgo quatuor hewederth d. XXV.; „Cum...fabro feci laborare ad quatuor hostium quatuor vulgo ewthkewzewth propter d. VIII.”; „feci laborare ad hostium celari(!) vulgo zarth d. VIII.” Dl. 26181.; –1518: „Ad quatuor hostia novi palatii feci laborare octo heweder et etiam octo sarkwas, et dedi V.” Dl. 26184.
49. Szabó: A falus kovács i. m. 136.
50. Détsky: Az ónodi vár i. m. 194.
51. Szabó: A falusi kovács i. m. 137.
52. 1516: „pro duobus craticulis ad duas fenestras celari(!) dedi syn was XII.” Dl.

- 26169.; –1517: „feci laborare duos craticulos ad duas fenestras celarai(!) dr. XXV.” Dl. 26181.; „Ad fenestra vitrea in nova palati(!) feci laborare cum fabro Barnaba virghas ferreas XX d. XXV.” Dl. 26157.; –1518: „feci laborare ad fenestras vitreas XXVI horgoth et dedi ferrum I.” Dl. 26184.; „feci laborare cum fabro ad fenestras vitreas vulgo XXVI horgot, et pro laboracione dedi d. XIII. Dl. 26193.; –1519: „ad securia(!) etque(!) ad craticula(!) ad coquinam reformandam exposui ferra III.” Dl. 26298. – A craticula tűzhelyrostélyt, a craticulum pedig ablakrostélyt jelentett a középkori magyar latinságban. Ld. Lexikon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára, Vol. II. Fasc. 2. Bp. 1991, 419.
53. 1518: „magistro Stephano fabro pro laboracione ferramenti fornacis de interiore partes(!) ad magnam stubam dedi pro suo servicio fl. I.” Dl. 26291.; „pro ferramento fornacis ad magna stuba(!) dedi fabro ferra LXXXIII.” Dl. 26184.
54. 1517: „Cum...fabro feci laborare ad molendinum Onnod ad magnam cistam, ad quem(!) fruges congregantur, vulgo retezh d. V.” Dl. 26181. – 1518: „Ad necessaria molendini de Onnod et Bewlch dedi ferra VI.” Dl. 26184. – 1519: „ad molendina in Onnod et Bewlch ac ad aratrum attinencia, ad securia(!), ligones et ad magnam portam in parkan sitam...exposita sunt ferra XV.” Dl. 26198.
55. 1518: „pro necessaria castri deffensionis(!) feci preparare cuspides VIII, ad illos cuspides exposui ferra VIII.” Dl. 26188.
56. Ld. Magyarországi művészet 1300–1470 körül I, szerk. Marosi Ernő, Bp. 1937, 259–261, 810–811.
57. Iványi: A tiszaluczi vár i. m. 38–39.
58. Dl. 26193.
59. Détsy: Az ónodi vár i. m. 198.
60. 1517 tavaszán négy bölcsi, tehát Perényi-jobbágy ács három napra összesen 60 dénárt kapott, napi bérük tehát mindössze öt-öt dénár volt, amennyi a kőfaragóknak és a pesti ácsoknak segédkező laikusok napszámberé. Ezekről Détsy joggal feltételezi, hogy az uradalomhoz tartozó jobbágyok voltak. Détsy: Az ónodi vár i. m. 198.
61. Révész L.: Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–1989, Castrum bene 2/1990, Várak a későközépkorban, Bp. 1992, 193–195. A kötetben egyébként Holl Imre foglalkozott a középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdésével (198–199. old.), így többek között a leletanyag feldolgozásában mutatkozó hiányosságokkal is.

Függelék

Az ónodi vár leltára 1520-ban

Reistrum super inventarium anno Domini 1520.

Item farina	cb. XVj
Item Sakalos	XXXXIII
Item panthanthw	I
Item Taraczkh	II
Item vasa vacua	LXXXI
Item sales sunt	LI
Item boves sunt	VIII

Item vacca cum filiis duobus	III
Item vituli	II
Item currus	II
Item bygha	II
Item arabilia	II
Item Lancz	I
Item secures	II
Item vehiculi	II
Item pulveres cum vasculis	III
Item cuspidi	XII
Item cinobrium rubeum duo masa	
Item cimentum cum una fornace	
Item tegule	III
Item vulgo czakan	I
Item ligones	III
Item fossale	III
Item mensa	V
Item doleum vulgo kad	II
Item schafeum vulgo desa	II
Item tina	V
Idria	I
Item capisteria	III
Item chalygha paat	VIII
Item pisa cum medio cubulo	j
Item tantara vulgo zyta	II
Item lapides fabricate	XXV
Item clipei vulgo thaar	III
Item silindrie	IIj
Item pavones	VI
una dampma	I
Item sales sunt	LXIII
Item ferra sengh was	XXXIII

TIBOR RASZTIK

Schmiedearbeit in der spätmittelalterlichen Burg Ónod

Die Studie behandelt die Angaben über die Schmiedearbeit anhand der mittelalterlichen Abrechnungen (1516–1520) der Burgdomäne Ónod Komitat Borsod. Da die Burg der Wohnsitz einer hochadeligen Familie war – sie gehörte dem Palatin Imre Perényi, nach seinem Tode der Witwe Dorottya Kanizsai –, hat man bestrebt, sie mit repräsentativen Gebäuden auszustatten und zeitgemäß zu gestalten. Die anhaltenden Bauarbeiten gaben den zwei Schmieden, die in der Ónoder Burg angestellt waren, reichlich Arbeitsgelegenheiten. Der eine, Meister István stammte aus dem nahe gelegenen Muhi, das über reiche Traditionen in der Metallverarbeitung verfügte. Sein Gehilfe war aus Ónod. Der Rohstoffbedarf ihrer Arbeit wurde aus der Eisenstangenmenge, die am Zoll der Domäne in Tiszaluc abgegeben worden war, gedeckt. Jährlich wurden 5–10% dieser Menge von den Schmieden bearbeitet. Der Stahl für die Abhärtung der Werkzeugsschärfen wurde in einem der Hauptzentren der Eisenverhüttung im Szepes-Gömörer Erzgebirge, in Csetnek besorgt. Die Tätigkeit Meister Istváns und seines Gehilfen verbürgen Daten von etwa dreißiglei Schmiedearbeiten. Neben der Herstellung von Wirtschaftsgeräten, Werkzeugen, Einzelteilen und Zubehör, Hufeisen, Nägel, Tür und Fensterscharnieren, unterschiedlichen Eisenbeschlägen, sowie von Waffen gibt es auch Beispiele für einige spezielle Arbeiten. Diese stehen mit der Fallbrücke der Burg und mit dem Ofen eines heizbaren Wohnzimmers im Zusammenhang. Zwar lebten die Schmiede in Ónod, da sie der angesehenen Schicht der Burghandwerkern angehörten, in einem verhältnismäßigen Wohlstand, stand ihr Arbeitslohn nicht selten dem Landesdurchschnitt nach. Offensichtlich war das Ansehen der Schmiedearbeit, die auf den für den alltäglichen Gebrauch bestimmten Gegenständen basiert – und die auf alte Traditionen und Prestige zurückreicht –, im spätmittelalterlichen Ónod nicht mehr so ausgeprägt, wie das der künstlerische Qualitäten benötigenden Handwerke. Die in der Burg auch gegenwärtig stattfindenden archäologischen Ausgrabungen werden, so hoffen wir, das aus den schriftlichen Zeugnissen gewonnene Bild über die Tätigkeit der Ónoder Schmiede mit bedeutenden Beiträgen ergänzen.

TIBOR RASZTIK

Blacksmithing in the late mediaeval castle of Ónod

The paper studies the data concerning blacksmithing in the mediaeval accounts (1516–1520) of the estate of the castle at Ónod in Borsod county. Since the castle was the residence of aristocrats, Palatine Imre Perényi and then his widow, Dorottya Kanizsai, it was adorned and modernized with buildings of impressive appearance. The permanent building operations provided ample work for the two blacksmiths employed by the estate in the castle of Ónod. Master István came from nearby Muhi, a place with rich traditions in metallurgy, while his assistant was a local man. The raw material

for their work was provided by the quantity of bar iron taken at the Tiszaluc toll of the estate. The blacksmiths processed approximately 5–10% of this quantity every year. The steel needed for tempering the edges of tools was bought at Csetnek, a major siderurgical centre of the Szepes–Gömör Erzgebirge. We have data about thirty kinds of blacksmith work by Master István and his assistant. In addition to making agricultural tools, instruments, component parts and fittings, horseshoes, nails, strap-hinges, various iron mountings and weapons they were occasionally required to do special works. These were in connection with the drawbridge of the castle and the stove in a heatable living room. Although belonging to the valued group of castle-craftsmen and thus living in relative prosperity, the blacksmiths at Ónod were often paid less than the national average. It would seem that the prestige of the blacksmith's work based on things for everyday use, and one which went back to ancient traditions and authority, was lower, than that of the crafts that required artistic qualities. Hopefully, the archaeological excavations going on in the castle even now will provide significant additions to the picture we have of the blacksmiths of Ónod on the basis of written sources.

KOSZTA LÁSZLÓ

A középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások az utóbbi évtizedekben

(1948–1988)

A Magyar Tudományos Akadémia Egyháztörténeti Bizottságának újjáalakuló ülésén 1991 tavaszán fogalmazódott meg az igény, hogy a megpezdülő egyháztörténeti kutatások bizonyos orientálását, koordinálását vállalni akaró testület csak akkor tudja ezt a feladatot teljesíteni, ha leltárt készít és értékeli az eddig elért eredményeket. Ehhez a számbavételhez szeretne hozzájárulni a következő összefoglalás.

Az utóbbi időszak szakirodalmi munkásságának bemutatásánál figyelembe vett korszakhatárok szinte maguktól adódnak, összefüggésben vannak az elmúlt néhány évtized politikatörténetével. Az 1948–49-es esztendő politikai fordulata korszakos változást hozott a magyar egyház és történettudomány életében egyaránt. 1948 végén letartóztatják Mindszenty bíborost, a következő év elején pedig félreállítva a Magyar Történelmi Társulat addigi vezetőit a politika gyökeresen új programmal jelentkező embereket ültetett a tudományirányítás vezető pozícióiba. A áttekintés zárásának pedig az 1988-as esztendő kínálkozik. Szent István halála évfordulójához kötődő megemlékezések, amelyeknek egyik fő eseménye az 1988 júniusában megtartott történészkonferencia volt. Erre az időre a politikai életben is nyilvánvalóvá vált már a korszakos változás közelsége. Tehát pontosan négy évtized kutatómunkáját kell áttekintenünk.

Definiálni illene azt, hogy mit értünk középkori egyháztörténelem alatt. A időhatárok kijelölése nem okoz problémát. A magyarság találkozása a kereszténységgel, a térítés megindulása, különösen pedig a Géza fejedelemhez és Szent Istvánhoz köthető fordulat tekinthető a kiindulási pontnak. Lezárásnak pedig a reformáció hazai megjelenése és térnyerése. Szerencsés helyzetben vagyunk, mivel mindkét időpont – az államalapítás és Mohács – a köztörténetben is korszakhatár.

Sokkal nehezebb azonban azt pontosan meghatározni, mi is tartozik az egyháztörténeti kutatás tárgyához egy olyan korban, amelyben az állam és az egyház a legszorosabb szimbiózisban van, amikor a klerikus vagy a szerzetes a társadalom, az emberek életének csaknem minden egyes eseményénél jelen van. Másrészt a magyar medievisztikán belül, vagy ahelyett, az egyes rész- és társtudományok (régészet, művészettörténelem, zenekutatás, irodalom- és esztétorténet, krónikakutatás) megerősödvé, számos olyan területet magukban foglalnak, amelyek joggal sorolhatók az egyháztörténet tágabb vizsgálódási körébe. Nem akarva a felsorolt tudományoktól az önállóságot megtagadni, de az interdiszciplinális megközelítés mellett gyakorlati szempontok is amellet szólnak, hogy a szűken vett, intézménytörténelemre

súlypontozó egyháztörténet helyett szélesebb területet tekintsünk át, mivel ellenkező esetben egy igen rövid listában össze lehetne foglalni az említett négy évtized egyháztörténeti „termését”. A tágabb megközelítésnél azonban fennáll a veszély, hogy néhány fontos munka elkerülte figyelmünket, vagy nem a megfelelő értékelést kapja. Írásomat éppen ezért nem a magyar középkorra vonatkozó egyháztörténelmi kutatások átfogó értékelésének, hanem inkább kiindulásnak szánom, és szerény mértékben, de egy nem létező középkori egyháztörténeti bibliográfia helyettesítéséül.

Jóllehet, nem feladatunk, hogy a tudományos történetírás hazai kialakulásától kezdve bemutassuk a középkori egyház kutatásának helyzetét, mégis bizonyos visszatekintés szükségesnek látszik. A két világháború közötti magyar politikát jól, de a történetírást kevésbé ismerőkben olyan kép alakult ki, hogy ebben az időszakban bizonyosan jelentős eredmények születtek vizsgálódásunk körében. A valóságban némileg másként alakult a helyzet. Mályusz Elemér a 30-as évek elején Árpádházi Boldog Margit című tanulmányában írta le a sajnos máig érvényes sorokat. „...ma a történeti diszciplínák közül kétségtelenül az a legelhanyagoltabb, amely a középkori magyar egyház múltjával foglalkozik...”¹ Az egyes egyházi intézményeket inkább csak saját történelmük érdekelte. A jobbára helyi szerzetesek, vagy kanonokok közül kikerülő történészek közösségük történetének csak dicső fejezeteit emelték ki, a tudományos történetírást gyakran összekeverték a hitvédelemmel, bizonyosfajta apológiára való törekvés jelentkezett.² Hermann Egyed premontrei történész a 40-es évek végén készült összefoglaló könyvében a következőket írta: „a századfordulón és a világháborút megelőző évtizedekben nemigen akadtak egyházi történészek, akik a világiakhoz hasonlóan külföldi tanulmányokban megismerkedtek volna a történettudományi módszer európai problémáival...a nagy vitákban, amelyek a világháború után zajlottak le... az egyházi rendben lévő történettudósok már nem hallatták szavukat, ami viszont az egyháztörténetírás pangásához vezetett.”³

A helyzet megváltoztatására már a harmincas évek közepén komoly kezdeményezések történtek. A megújulást katolikus részről Szekfű Gyula inspirálta. 1935 nyarán találkoztak először Esztergomban az egyházi és a világi történészek, hogy megszervezzék a folyamatos egyháztörténeti kutatásokat. Az évente redszeressé váló ülésszakok anyagához kapcsolódott a Regnum egyháztörténeti évkönyv megjelenése 1943-ig. 1940-ben pedig Szekfű levélben vázolta fel a püspöki kar konferenciája előtt a Magyar Katolikus Történészek Munkaközösségének tervét egy újszempontú, részletes, ötkötetes katolikus magyar egyháztörténet elkészítésére. A tudós esztergomi érsek, Serédi bíboros maga referált a kezdeményezésről és a támogatás érdekében kiemelte, a katolikusokat történetük megírásában az is sürgeti, mert Mályusz Elemér professzor vezetésével a protestáns egyház is megkezdte a magyar egyháztörténelem feldolgozását. Sőt 1943-ban Egyháztörténet címmel külön folyóiratot is indított a kutatás fellendítésére a protestáns egyház.⁴

A háborús idők azonban nem kedveztek a tervek valóra váltásának, pedig a két kiváló professzor legendás rivalizálása bizonyosan mindkét részről a megjelent tanulmányokon túl, további jelentős eredményeket hozott volna.

A háború után a megváltozott politikai helyzet véglegesen megakadá-

lyozta a megpezsdlő egyháztörténeti kutatások folytatását. A történettudomány új programját 1949 márciusában Andics Erzsébet a Magyar Történeti Társulat új elnöke vázolta fel székkfoglalójában. Szavai szerint: „a magyar történettudomány... kevés maradandó, ma is értékes és követésre méltó hagyományt hagyott hátra... Szigorú értelemben véve még polgári történetírásról sem beszélhetünk: a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt... Fő figyelmét a magyar történelem legrégbbi korszakaira irányított: az Árpádok kora ma is a magyar történelem leginkább kidolgozott fejezete... Ehhez járult, hogy alig akad még más ország, amely történeti irodalmában olyan óriási helyet foglalnának el az egyháztörténeti, különösen a katolikus egyháztörténeti munkák, mint nálunk.”⁵ Beszédének végén a régbbi korok kutatásánál a kommunista párt etatista és antiklerikális felfogásának megfelelően csak két témát jelölt támogatandónak: a központi monarchia megteremtésére irányuló törekvéseket és az antifeudális mozgalmak vizsgálatát.

Még ugyanebben az esztendőben Lederer Emma Századokban megjelent munkájában az Andics Erzsébet által megfogalmazott útmutatásoknak megfelelően össze is foglalta az egyház Árpád-kori szerepét. Be kívánta bizonyítani, hogy a magyar egyház a XIII. század elejéig a Nyugat, különösen pedig a Pápaság világalurmi törekvéseinek szolgálatában állt. Felfogása szerint az uralkodó osztály legpregnansabb képviselője a tizedet behajtó, embereket jobbágysorba taszító főpapság, aki „a rómaiak legelőjévé” tette a 12. század végére az országot. A beállítás egyoldalúságára jellemző a királyi kancellária életre hívásának magyarázata: „III. Béla kancelláriájának megszervezése sem azért jött létre, mert az oklevéltudás céljaira már szükség volt egy testület felállítására, hanem inkább azért, hogy ezek a politikai harcosok a király udvarában szervezettebben léphessenek fel a Pápaság érdekeinek védelmében.”⁶ Jóllehet néhány halk elismerő szót kap az egyház a gazdasági élet, illetve a kultúra területén végzett tevékenysége kapcsán, de a kép végül ebből a szempontból is negatív lett. Lederer Emma az egyház kulturális szerepvállalásában saját szellemi monopóliumának megőrzését látja, és szinte számonkéri azt, hogy az Árpád-kori egyház nem tett eleget a modern népoktatás kívánalmainak.

Az egyháztörténetírás visszaszorítása az egyház elleni politikai harc részévé vált, története pedig mint a klerikális reakció előtörténete jelent meg. A katolikus egyházban a nagybirtok, az idegen uralom kiszolgálóját, a függetlenségi harcok árulóját látták. A történelmet a politikai propaganda eszközévé alacsonyító tudományírányítás pozitív oldalra helyezte a rendi függetlenségi küzdelmeket, s így az ezekkel a mozgalmakkal összefonódó reformáció kutatása némi helyet kaphatott, legalábbis annak bizonyos fejezetei. Egyetemen ugyan nem, de az intézetekben kiváló protestáns történészek dolgozhattak. A katolikus történetírás viszont teljesen visszaszorult.

A kutatás mai helyzetének megértése érdekében a középkorkutatás alakulását is röviden át kell tekinteni. Az 50-es évek elején az új politikai berendezkedést jobban legitimizáló kutatások előtérbe kerülésével, a viharos változásokat végrehajtó nemzedéknek a viszonylag mozdulatlan középkor iránti ellenszenvé nyomán az egyes korszakok kutatásában súlyos, máig ható

torzulások alakultak ki. Bizonyos fokú súlyponteltolódásra természetesen szükség volt, de ez nem kellett volna, hogy együtt járjon a medievisztika szinte teljes háttérbe szorításával. Az egykori Pázmány Péter Tudományegyetemen dolgozó kiváló kutatók jobb esetben intézetekbe kényszerítésével elvágták a lehetőséget az utánpótlásképzés, különösen pedig a régi irányzatok, iskolák továbbélése előtt. Az egyháztörténet-írás és a középkorkutatás helyzetének rövid bemutatásából kitűnik, hogy a középkori egyháztörténeti kutatások kettős szorításba kerültek az 1950-es évek elejére.

A középkorkutatás a 60-as években újjáéledt, de intézményi háttere továbbra sem volt. Néhány kutató egyéni teljesítménye, erőfeszítése jellemzi ezt az időszakot. A medievisztika tudományszervezési szempontból amolyan gazdátlan terület maradt. A 70-es évek elejéig kellett várni a változásokra ezen a téren. Egyre többször hangzott el, hogy a történettudomány minden kialakult ágát folyamatosan és egyenletesen kellene művelni, mert különben nem lehet a hosszú folyamatokat feltárni. Ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya kezdeményezésére létrejött a Középkori Munkabizottság. Ez gyakorlatilag a középkorkutatásnak mint önálló tudományterületnek az elismerését jelentette, azonban egyben jelezte azt is, hogy a terület művelése elsősorban az irodalomtörténetesek irányítása alá került. Így a középkori civilizáció szellemi és az írásbeliséggel összefüggő kérdései kerültek előtérbe. A tudományterület további erősödését mutatja, hogy 1976-ban a Történettudományi Intézetben is önálló osztály alakult a Mohács előtti történelmünk kutatására.⁸

A középkorkutatás fellendülése viszont nem járt együtt az egyháztörténeti témák iránti érdeklődés megnövekedésével, noha ilyen jellegű kérdéseket szinte minden középkorkutatónak érintenie kellett. A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei között, a történésztársadalom ötéves tervében alig akad egyháztörténeti téma. A művelődés- és kulturtörténeti tervek között a JATE-n és a Szegei Tanárképző Főiskolán jelöltek meg csak középkori magyar egyháztörténelemhez kapcsolódó kutatást, a pogány kultúra elhalásának és a keresztény kultúra kibontakozásának, ill. Szent Gellért püspök életének vizsgálatát, a bakonybéli kolostor kialakulásával kapcsolatos adatgyűjtést és a *Deliberatio* szövegének kritikai kiadását. Sajnos ezek a tervek is csak részben valósultak meg. Egyetemes középkori egyháztörténeti témákat pedig csak az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszéke jelölt meg (Egyház és feudalizáció, a frank egyház és a Pápaság kapcsolata, illetve a francia eretnekmozgalmak irodalma). A historiográfiai tervek között Fraknoi Vilmos és a katolikus történetírás és a Jezsuita történetírók munkásságát bemutató kötetek elkészítését jelezték.⁹ Az előbbi kötet Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos *Egyház, műveltség, történetírás* címmel 1981-ben meg is jelent.¹⁰ Ezek után nem meglepő, hogy ún. nagydoktori, illetve kandidátusi értekezések sem születtek a témában, de még doktori disszertációkat is csak elvétve találunk, amelyekben egy-egy egyháztörténeti problémát dolgoztak volna fel.¹¹

A középkori egyháztörténet kutatása helyzetének vizsgálatánál ki kell emelni azt is, hogy a 70-es években egyre erőteljesebben jelentkezett a magyar történettudományban a művelődéstörténeti, eszmetörténeti témák vizs-

gálatának igénye.¹² Az egyháztörténettel sok szálon érintkező terület mintegy húzó ereje, előkészítője lett az egyháztörténeti érdeklődésnek. Ugyan már a 80-as évek közepén jelentek meg Székely György szerkesztésében az Eszmetörténeti tanulmányok,¹³ ill. Fügedi Erik gondozásában a Művelődés-történeti tanulmányok a magyar középkorról¹⁴ című gyűjteményes kötetek, különösen az utóbbi könyv, szinte minden egyes tanulmánya érinti a középkori magyar egyház és vallásosság történetét.

A 80-as évek első felében mind az egyház, mind a világi történészek oldaláról egyszerre jelentkezett igény az egyháztörténet művelésére. A kezdeményezéseket segítette a kedvezően változó politikai helyzet, különösen pedig az állam és egyház viszonyának javulása. 1980 decemberében a püspök-kari értekezlet a katolikus egyháztörténeti kutatások fellendítésére külön bizottságot állított fel Udvardy József szeged-csanádi püspök vezetésével.¹⁵ A Szent István Társulat pedig útjára indította az újrakezdés érdekében a Hungaria Sacra sorozatot, amelynek első, és sajnos a mai napig utolsó kötete a Szent László-tanulmányokat összegyűjtő Athleta Patriae kötet.¹⁶

A történettudományban az úttörés szerepét az ismeretterjesztő folyóiratként létrejött, de kezdeti célkitűzéseit messze meghaladó, a megújuló, ideológiai béklyóktól szabadulni kívánó történetírást leginkább képviselő História vállalta magára. 1983-ban „Egyház és társadalom” címmel tematikus duplaszámot jelentetett meg a szerkesztőség. A nagypéldányszámú, nemcsak szűk szakmai körökhöz, hanem a középiskolai tanárokhoz, egyetemistákhoz, az értelmiség széles rétegéhez eljutó történelmi magazin „Önkritikus történettudomány” rovatában Glatz Ferenc főszerkesztő Történettudomány, egyháztörténet című írásában az egyház történelmi szerepének új megközelítését vázolta fel. Szó sincs itt már kizsákmányolásról, idegen hatalmak kiszolgáltatásáról, hanem az egyház társadalomszervező, az emberi együttélés kereteit szabályzó szerepére, a szociális gondozásban, a kultúrában végzett tevékenységére került a hangsúly. A számot lapozva pedig kitűnik, hogy a szerkesztésnél igyekeztek csaknem minden korszakot és a magyar történelemben szerepet játszott egyházat bemutatni. Így a reformáció előtti egyháztörténelemre is két tanulmány jutott. Györfly György: Árpádok és a kereszténység, valamint Szűcs Jenő: A ferences rend a középkor végén cikke.¹⁷

A História említett számának megjelenése után a történészek és az egyház törekvései egymásra találtak. Az Új Ember szerkesztőségének kezdeményezésére a két szerkesztőség 1984 folyamán megbeszéléseket tartott az egyháztörténetírás helyzetéről. 1985-ben pedig közös konferenciát rendeztek Esztergomban, és javaslatot dolgoztak ki az egyházi és a világi történészek, az egyház és az Akadémia együttműködésére.¹⁸ Noha Fügedi Erik 1987-ben megjelent – vélhetően jóval korábban közlésre leadott – cikkében szinte menthetetlennek tekintette a középkori egyháztörténet területét,¹⁹ a 80-as évek közepétől egyre inkább megfigyelhető az egyháztörténetírás újjáéledése. A Századokban Gergely Jenő bemutatta az Adriányi Gábor szerkesztette Dissertationes sorozatot,²⁰ 1986-ban pedig Vanyó Tihamér programadó, helyzetértékelő tanulmánya jelent meg a folyóiratban.²¹ A budapesti egyetem történelem tanszékei Egyháztörténeti Munkaközösséget hoztak létre és Pázmány Péter tiszteletére konferenciát szerveztek.²² 1987-ben pedig a Magyar

Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Elnöksége Keszthelyen rendezett közös konferenciát.²³ Az Akadémia is külön munkabizottságot állított fel, és néhány külföldön élő magyar pap kezdeményezésére létrejött a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége. Úgy tűnik, hogy kialakulóban vannak az egyháztörténetírás szervezeti keretei. Az új eredmények rendszeres megjelentetésére is történtek kísérletek, gondolunk itt elsősorban a Magyar Egyháztörténeti Vázlatokra.²⁴ Fontos lenne azonban mihamarabb az utánpótlás problémájára is súlyt fektetni, a világi felsőoktatási intézményekben egyháztörténeti studiumokat indítani és külön tanszékeket létrehozni. A középkori egyháztörténet feldolgozása nem lehet kizárólag az egyház ügye, s nem csupán azért, mert az egyház az élet minden területén jelen volt, története elválaszthatatlan a nemzeti történelem többi részétől, hanem azért is, mivel az egyház napjainkban meg sokasodó feladatai, a papi utánpótlás problémájának megoldódása ellenére, sem teszik lehetővé saját történetének kizárólagos művelését.²⁵ A szemléleti sokszínűség pedig bizonyosan az egyháztörténetírás javát szolgálja. A laicizálás, annak elismerése, hogy az egyháztörténelem nem csupán a teológia tudomány keretein belül művelhető, szükségszerű követelmény.

A következőkben a konkrét eredményeket tekintem át. A középkori egyház történetére vonatkozó forrásfeltárás és kiadás egészen a legutóbbi évekig csak egy-egy kisebb munkával jelentkezett. A terület elhanyagolásának oka a publikálás nehézségein, az anyagi megbecsülés hiányán kívül az, hogy a tudományos minősítés elvei a forráskiadást pozitívista adatfeltárásnak tekintették, amelyben nem tükröződik a marxista történefteltek, így tudományos fokozat sem adható érte. Az egyháztörténeti forráspublikációk közül Kumorovitz L. Bernát 1953-ben megjelent munkáját kell először említeni, amelyben a veszprémi püspöki és káptalani levéltár Anjou-kori anyagának regesztáit adta ki.²⁶ A bemutatott időszakban elsősorban a pálosokra vonatkozó kiadott források száma bővült. Az 1520 körül keletkezett úgynevezett „Zöld Kódex”-ből először Györffy György közölte a pilisi monostorokra vonatkozó anyagot,²⁷ majd Molnár István a Veszprém megyei és a Somogy megyei oklevélkivonatokat jelentette meg.²⁸ Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadásában megjelent Documenta artis Paulinorum kötetekben pedig sorra veszik a magyar pálos kolostorokat, s rövid történeti összefoglaló után a rájuk vonatkozó legfontosabb források kivonatát is megkapjuk.²⁹ Bándi Zsuzsa a 80-as években két terület pálos monostorainak okleveleit gyűjtötte össze és regesztázta. Az Abaúj, Borsod és Zemplén megyékben található kolostorok okleveleinek anyaga közel 200 oldal terjedelmű, s egy külön kis kötetet tesz ki, azonban sajnálatosan mutató nem készült hozzá.³⁰ Jelentős nyeresége az egyháztörténeti kutatásoknak a Somogy megyei szakácsi pálos kolostor történetére vonatkozó több mint másfélszáz regesztája is.³¹ Érszegi Géza ugyan a székesfehérvári kereszties konvent magánlevéltára Fejér megyei anyagának publikálásánál a regesztázás szempontjából a helytörténetírás igényeit állította előtérbe, de a majd 400 regesztája így is nélkülözhetetlen a johanniták kutatásához.³² Az Árpád-kori Veszprém történetét összefoglaló könyv végén pedig Gutheil Jenő összegyűjtötte a város középkori történetére vonatkozó fontos oklevelek kivonatát. A válogatás szem-

pontja Veszprém egyháztörténetének bemutatása volt.³³ Nem a szó szoros értelmében vett forráspublikáció, de feltétlenül meg kell említeni Détshy Mihály munkáit, a sárospataki plébániatemplom történetének okleveles adatainak³⁴ és az egri várszékesegyház építéstörténete forrásainak összegyűjtését.³⁵

A Pápaság és a magyar egyház kapcsolatának kutatását szolgálja Walter Holtzmann kis közleménye a kánonjogi gyűjteményekből származó 12. századi magyar vonatkozású néhány pápai oklevél megjelentetése,³⁶ illetve Körmendy József 1990-ben adta ki a Vatikáni Levéltár annata kötetének 1421 és 1536 közötti magyar anyagát.³⁷ Kovács Béla pedig X. Gergely pápának az Egri Érseki Levéltárban őrzött, a tihanyi kolostor ügyében 1272-ben kiadott oklevelét jelentette meg.³⁸ Remélhetőleg ösztönzőleg hat és precedens teremt az, hogy Érszegi Géának a magyarországi pápai okleveleket összegyűjtő munkájáért a tudományok doktora fokozatot ítéltek oda. Számos területen kellene előrelépni egyháztörténetírásunknak, de talán a forráskiadásnak kellene élveznie a prioritást, mert ez a kutatások alfája. Mindenképpen fontos lenne legalább a Knauz Nándor által még a múlt században megkezdett, de torzóban maradt Monumenta Ecclesiae Strigoniensis befejezése. Az új kötet mintául szolgálhatna a többi egyházmegye középkori okmánytárának elkészítéséhez. Másrészt törekedni kell arra, hogy legalább a fontos oklevelek ne csupán kivonatos formában jelenjenek meg. Addig amíg a források nagy része kiadatlan marad, alapvető a kutatók tájékoztatása végett a középkori anyagot őrző levéltárak egyháztörténeti anyagának az ismertetése. Ilyen jellegű munkákat a Levéltári Szemle közölt, így Soós Imre az egri káptalan magánlevéltárát,³⁹ Körmendy József a veszprémi püspöki és káptalani levéltár Mohács előtt állagát ismertette.⁴⁰ Érszegi Géza pedig a Curia Romana középkori levéltárainak bemutatása mellett felsorolta azokat az egységeket, amelyekben vélhetően magyar anyag található, vagy pedig már hazai kutató átnézett.⁴¹

Az eredeti forrásszövegek kiadása mellett öröndetes, hogy számos egyháztörténeti forrás fordításban is megjelent. Az Árpád- és Anjou-kori leveleket összegyűjtő és témánk szempontjából is fontos, sőt néha kiadatlan okleveleket is közlő kötet⁴² mellett a Bibliotheca Historica sorozatban Szent István, Szent László, III. Béla és Károly Róbert korára vonatkozó forrásválogatásokat,⁴³ a Magyar Ritkaságok sorozat egyes kötetei,⁴⁴ Kapisztránói János csodáiról készült jegyzőkönyv⁴⁵ és a magyar szentek legendáinak fordítását kell külön kiemelni, s jó tájékoztatást nyújtanak A magyar középkor irodalma kötetben megjelent fordítások.⁴⁶

Önálló középkori egyháztörténeti kézikönyv vagy bibliográfia magyarul nem áll a kutatás rendelkezésére. Az utóbbi időben kiadott összefoglaló magyar egyháztörténetek, Karácsonyi János⁴⁷ és Hermann Egyed⁴⁸ munkái a megelőző korszakban születtek. Aki a külföldi szakirodalomban akar tájékozódni, magyarul egyedül az Adriányi Gábor összeállította, és először 1975-ben megjelent „Az egyháztörténetírás kézikönyve” című kötethez⁴⁹ fordulhat. Az egyháztörténelem azon területek közé tartozik, ahol nemcsak ajánlott, hanem kötelező a Pápaság, az egyetemes zsinatok és a központosított szerzetesrendek miatt az egyetemes történelemre is figyelni. A kora közép-

korban való tájékozódást megkönnyíti Félegyházy József: Az egyház a korai középkorban könyve⁵⁰ és Török József hasonló korszakkal foglalkozó jegyzete.⁵¹ Öröndetes, hogy néhány éve nálunk is megjelent William Southern A nyugati társadalom és az egyház a középkorban című nagyszerű munkája⁵², és Georg Zarnecki kis könyve a monasztikus és a lovagrendek középkori történetéről.⁵³ Átfogó egyetemes egyháztörténeti tájékozódásra Szántó Konrád három kötetes művét lehet ajánlani.⁵⁴ Ugyan a Pápaság történetéről is megjelent egy összefoglaló munka⁵⁵, de a középkori részek nem tartoznak a kötet erősségei közé, és megjelenésekor komoly bírálatok érték.⁵⁶ Viszont a gregoriánus reform történetéről külön könyv jelent meg.⁵⁷ Fontos lenne egy áttekintő nyugati pápaságtörténetet lefordítani. Talán Southern munkájához hasonló felfogásban íródott Walter Ullmann-féle angolul és németül egyaránt olvasható középkori Pápaság kötetet lehetne ajánlani.⁵⁸

Az egyetemi oktatás és a kutatás egyaránt érzi az egyháztörténeti atlasz hiányát. Egy olyan munkára gondolok, amely a püspökségek, főesperességek határait, záradokhelyeket, fontosabb ereklyéket, királyi és nemzetségi egyházakat és az egyes szerzetesrendek kolostorait ábrázoló térképeken kívül, ahol lehet, korszakonkénti bontásban a plébániasűrűséget is bemutatná. Város- és falualaprajzokon ábrázolná a templomok településen belüli topográfiai elhelyezkedését, feltüntetné az egyházi birtokokat, megjelölné a filiális kapcsolatokat, s számos templom és kolostor alaprajzot és azok esetleges mintáit is közölné. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy egy ilyen atlasz összeállításának jelenleg nincsenek meg a feltételei.

A magyarországi térítés és az egyházszervezet alapjainak lerakását sokan kutatták, mivel a problémakör szorosan kapcsolódik az államalapításhoz. A térítés kezdeményezőjét néhányan Taksony fejedelemben, mások viszont Gézában keresik. A német birodalmi egyház missziós tevékenységéről az értékelések fő vonalakban megegyeznek, és elsősorban Bogyay Tamás munkája nyomán Adalbert és tanítványainak szerepét emelik ki.⁵⁹ A térítés és a püspökségi szervezet kialakulását legátfogóbban Györffy György tekintette át az utóbbi évtizedekben. Felvázolta az egyházmegyéket és az első kolostorok alapítási körülményeit, elhelyezte a magyar egyházszervezést a kibontakozó egyházi reformirányzatok között, és vizsgálta ezek hatását Szent Istvánra és környezetére.⁶⁰ Álláspontját számos ponton Kristó Gyula kétségbe vonta.⁶¹ Nincs megegyezés a kalocsai egyházmegye létrejöttéről, területi kiterjedése, különösen pedig korai jogállását, későbbi székhelyváltozásának okát, továbbá a csanádi és a bihari püspökség megszervezésének idejét, az erdélyi püspökség korai kiterjedése, illetve első központja kérdését illetően. Az első magyar egyházmegye, a veszprémi püspökség kialakulásával Németh Péter foglalkozott,⁶² míg a váci püspökség megszervezésének idejét többen is érintették.⁶³ Székely György a lengyel, Borovi József pedig a cseh egyházszervezéssel vette egybe a magyar egyházi szervezet XI. századi alakulását. A püspökségi beosztás további fejlődésének már kevesebb figyelmet szenteltek. Az új püspökségek megszervezésére irányuló kezdeményezéseket csak érintették⁶⁴, az ország déli és keleti határain megszervezett missziós egyházmegyékkal alig foglalkoztak. A délvendégi püspökségeket Gyetvai Péter vizsgálta,⁶⁵ külön a boszniai püspökségre is csak egy tanulmányt ismerünk, Djuro Basler: Ungarn

und das bosnische Bistum munkáját.⁶⁶ A moldvai missziós egyházmegyéket Domonkos Pál Péter könyveiben érinti.⁶⁷ A milkói püspökségre egy régebben írt, de magyarul csak 1981-ben megjelent könyv érdemel említést, Ioan Ferentz Kunok és püspökségük című kötete. A két magyar érsekség, Esztergom és Kalocsa XII. század végi joghatósági vitáját rendező meg-egyezőtervet Buda egyházi hovatarozása kapcsán Kumorovitz L. Bernát érintette,⁶⁸ s Mezey László követte nyomon az esztergomi érsekség primáci-ává fejlődésének szakaszait.⁶⁹

Az Árpád-kori magyar egyház egyik sajátossága az, hogy a nyugati és a keleti kereszténység egyik érintkezési pontján feküdt, így a bizánci kereszténység befolyásával is számolnunk kell különösen az Árpád-kor első két évszázadában. A kutatás alapvetését ezen a téren a kiváló bizantinológus, Moravcsik Gyula vette le Bizánc és a magyarság című könyvében.⁷⁰ J. P. Ripoché foglalkozott a vallásválasztás kérdésével, az Árpádok nyugati orientációjának okával.⁷¹ Számos kutató foglalt állást a veszprémvölgyi bazilita apácakolostor alapítását illetően, de az alapító személyében nincs konszenzus.⁷² Ki kell emeli Györffy Györgynek a szávaszentdemeteri bazilita monostor XII. századi birtokösszeírását feldolgozó tanulmányát,⁷³ és Mezey L. egy német nyelvű dolgozatát a XII. századi magyar kultúra bizánci kapcsolatairól.⁷⁴ A régészek közül Mesterházy Károly⁷⁵ és Magyar Kálmán⁷⁶ foglalkozott leginkább a bizánci egyház jelenlétével. Az eredmények ellenére nem tudjuk pontosan felbecsülni a keleti kereszténység koraközépkori szerepét. A patrocíniumok csak a XIII. századtól állnak nagyobb számban rendelkezésünkre, bizánci rétegük elválasztása és visszavetítése a XI–XII. századra veszélyes, másrészt az ún. keleti szenteknek a kultusza nemritkán már nyugaton is jelen van, ha nem is olyan intenzitással mint a keleti területen. Figyelembe kell venni továbbá az itáliai közvetítés lehetőségét is. A keleti, centrális templomok problémáját pedig a szakszárdi bencés apátság Kozák Károly által feltárt alaprajza példázza.⁷⁷ Csak egy történelemszövegből, bizantinológusokból, régészekből, nyelvészekből, művészet- és liturgiátörténelemszövegből álló team célirányos együttműködése hozhat ezen a téren biztos eredményt. Az ortodox kereszténység XIV–XV. századi magyarországi, elsősorban az erdélyi, ill. Munkács környéki és a török elől menekülő szerbek körében játszott szerepét, egyházszerkezetét éppen hogy csak érintette a magyar kutatás.⁷⁸

A középszintű egyházigazgatási egységeknek, a főesperességek történetével sokat foglalkoztak. Létrejöttüket a XI. század harmadik harmadára, Szent László uralkodására helyezik, s a plébániahálózat sűrűsödésében látják megszervezésük indítékát. A megsokasodó vidéki papság irányítását és ellenőrzését már nem lehetett egyedül a püspökség központjából intézni. A főesperességek határainak megrajzolását a 1332–37-es pápai tizedjegyzék teszi lehetővé, s ezt a vármegye kutatáshoz kapcsolódva Györffy György történeti földrajzának megjelent kötetében⁷⁹ és Kristó Gyula vármegye mongráfiájában⁸⁰ végezte el, számos helyen korrigálva Ortway Tivadar múlt századi egyháztopográfiai munkáját. Alexander Szentirmai, magyar származású Ausztriában élt paptörténész pedig egy német nyelven megjelent tanulmányában vázolta fel a főesperességek kialakulását.⁸¹ A főespereseknek a püspökség központjába költözése a XIII. század elején indult meg, a tatárjárásig végbe is

ment, s a csoport további története a kanonokréteghez kapcsolódik. Györffy György szerint azonban már a XI. század végén a székeskáptalanokban találjuk a főespereseket is.

A krisztianizáció, a vidék kereszténnyé válásának egyik legbiztosabb mutatója a plébániasűrűség. Szent István törvényeiben szereplő ősplébániák a korai várak szomszédságában épültek föl. A 70-es évek elejétől az ispánsági központok régészeti kutatása nyomán sorra tárták föl a legtöbbször a vár mellett, de néha magában a várban álló, később főesperesi egyházzá váló templomokat.⁸² A középkori egyházak helyek vizsgálatát a falusi templomok régészeti kutatásának fellendülésével egyre inkább a megerősödő középkori régészet, illetve a feltárásokhoz kapcsolódó építészeti rekonstrukcióval művészet- és építészettörténettel foglalkozó szakemberek vették át a történészek-től. Hosszú listát tenni ki, ha a bemutatott korszakban megvizsgált falusi templomok mindegyikét fel kellene sorolni, amelyek kutatása különösen az utolsó húsz esztendőben lendült fel.⁸³ Néhány munkát azonban feltétlenül ki kell emelni azért, mert egy-egy nagyobb terület anyagát mutatják be, az építészeti szempontokon túl az egyházsűrűség, a patrocínium anyag és az építetők társadalmi állását is áttekintik. Ezek közé sorolható Koppány Tibornak és Guzsik Tamásnak Veszprém megye középkori egyházak helyeivel⁸⁴, Szabó János Győzőnek a patai főesperesség⁸⁵ korai történetével foglalkozó tanulmányai, különösen pedig Valter Ilonának Nyugat-Magyarország románkori szakrális építészetét bemutató német nyelvű könyve.⁸⁶ Örvendéses a középkori régészet fejlődése, de a régészeti munkák felhasználhatóságát nagyban csökkenti, hogy gyakran összefoglaló tanulmányaik nem a középkori egyházi és világi igazgatási határok, hanem az 1950-es években kialakult mai megyehatárok között mozognak. Ezen kényszerű, nem feltétlenül a kutatók rovására írható helyzet ellenére a Magyarország régészeti topográfiájának és a művészet-történetek és a műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek által összeállított Magyarország műemléki topográfiájának megjelent köteteit, ill. a Magyarországi művészet 1300–1470. c. könyvet nem hagyhatják figyelmen kívül a középkori egyház története után alaposabban érdeklődők.^{86a}

A történészek közül kevesen fordítottak figyelmet a templomsűrűség alakulására, a vidéki egyházakra, így a plébániák kegyúri helyzete, a faluközösség és a templom kapcsolata, a patronátus és a társulási egyházak terén számos megválaszolatlan kérdés maradt. Jobban ki kellene használni a téma szempontjából Györffy György történeti földrajzának eddig megjelent kötetei nyújtotta segítséget. Két alapos munkával azonban rendelkezünk. Mikrorégiók vizsgálatánál mintaadó lehetne Körmendy Adrienne: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására a Szepesség példája alapján tanulmánya⁸⁷. Az egész ország és a teljes korszakot áttekintve pedig Szabó István foglalta össze a falvak vallási életét, a falusi papok helyzetét A középkori magyar falu című könyvében.⁸⁸ Az egri egyházmegye plébániáinak és főesperességeinek feldolgozása viszont egy-egy külön kötetben jelent meg.⁸⁹ A falusi plébániáknál egy filológiai munkát kell még említenünk. Ladányi Erzsébet a Bars megyei barátokai plébánia 1156-os alapítólevele kapcsán a parochia szó jelentésének vizsgálatánál megállapítja, hogy a szó a korabeli latinságunkban már több

jelentésű, jelölhetett nagyobb egyházi egységet, püspökséget és plébániát egyaránt.⁹⁰

Az utóbbi évtizedek medievisztikai kutatásai bizonyosan a várostörténet terén hozták a legtöbb eredményt. A háború előtt az ilyen jellegű kutatások jobbára helytörténeti keretek között mozogtak, mára viszont ez az a diszciplína, amely elől jár az új módszerek bevezetésében, lépést tart a nyugati szakirodalom módszereinek hazai meghonosításában. Ennek ellenére a város és az egyház, a polgárság vallásos életének vizsgálatánál kevés eredményt tud felmutatni. A Budapest történetének középkori részei⁹¹ nagy figyelmet fordítottak a mai főváros területén létezett korabeli egyházi intézmények bemutatásának és részben mintául is szolgáltak a hasonló munkák elkészítőinek. Így a Veszprém,⁹² Szeged,⁹³ Debrecen,⁹⁴ Zágráb,⁹⁵ Vác⁹⁶ vagy akár a kisebb városok, Körmend,⁹⁷ Sárvár⁹⁸ története és sorolhatnánk tovább, az egyháztörténészek számára is fontos információkat nyújt. Az összefoglaló köteteken kívül azonban kevés tanulmányt lehet megemlíteni. Ilyen Mezey László munkája Székesfehérvár egyházi intézményeiről⁹⁹ és Kovács Péter dolgozata, amelyben nyomon kíséri Kassa egyházi kiváltságainak alakulását a 13. század második felében.¹⁰⁰ Az egyháztörténeti forrásoknak a várostörténeti kutatásokban való hasznosítására Fügedi Erik mutatott példát. Jacques Le Goff nyomán az egyes városokban található koldulórendi kolostorok száma alapján egy városhierarchiát állított fel,¹⁰¹ a Kapisztrán János csodáit vizsgáló jegyzőkönyv segítségével pedig Újlak mezőváros XV. század közepi kapcsolatrendszerét vizsgálta.¹⁰²

Mielőbb szükséges lenne a városi plébániák állását a különböző várostípusok szerint az egész országra kiterjedően vizsgálni, például hány lakos tartozhatott egy plébánia alá, vagy mennyi pap élt egy plébánián, egyáltalán városaink lakosságának hány százalékát tették ki az egyháziak. Az ilyen jellegű munkáknak részben a felsorolt városmonográfiák már megteremtették a hátterét. Szinte figyelmet sem fordított a kutatás a laikus vallási társulatoknak, a konfraternitások történetére, pedig a felvidéki városok levéltárainak anyaga jó lehetőséget nyújtana ehhez. Általában csak a Corpus Christi konfraterintásoknak a gazdag német polgárságával való összefüggésére történtek bizonytalan utalások. Az egyes települések közötti kapcsolatokra és a városokon belüli előreformációs törekvésekre is fény derülhetne ezeknek a közösségeknek a bemutatásával.

Fügedi Eriknek a koldulórendi kolostorok száma és a városfejlődés összefüggését bemutató tanulmányához hasonló vizsgálatokat tenne lehetővé a városi ispotályok kutatása. Somogyi Zoltán 1941-ben megjelent *A középkori Magyarország szegényügye* című kis könyvének ismeretében többen utaltak már a téma fontosságára, de csak két kisebb tanulmányt tudunk megemlíteni. Petrovich Ede Pécs középkori kórházáról írt munkájában a pécsi egyetem orvosi karának létezését próbálta bizonyítani,¹⁰³ Kubinyi András pedig Pásztó mezőváros Szent Lélek ispotályának történetét¹⁰⁴ tekintette át. A kutatás jelenlegi állása szerint a korai időszakban még a városi, káptalani felügyelet alatt álló ispotályokat sem tudjuk elkülöníteni a johanniták és más ispotályos rendek szegényházaitól. Így a johannitáknak a XII. század második

és a XIII. század első felében a városfejlődésben játszott szerepét sem látjuk tisztán.

A város és az egyház kérdéskörének vizsgálatához is fontos segítséget nyújtanak a művészet- és építészettörténeti kutatások. Közülük talán csak néhányat kiragadva: Csemegi József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete,¹⁰⁵ Marosi Ernő tanulmánya a kassai Szent Erzsébet templomról,¹⁰⁶ Entz Géza: A kolozsvári Szent Mihály templom és a városi építőtevékenység a XIV–XV. században¹⁰⁷ és Varga Líviának a szászsebesi evangélikus templomról írt munkája.¹⁰⁸

Az egyháztörténészeknek is vizsgálni kellene az egyház viszonyát a várakhoz. Az egyházi központok várait, a várkapolnákat, az egyházak szerepét a városok erősítésrendszerében és az erődtemplomokat,¹⁰⁹ különösen pedig a püspökségi központokat.¹¹⁰

A szerzetesség kutatásában a régészek és a művészet-történészek messze megelőzték a történészeket, újabb eredmények inkább az ő munkásságuk nyomán születtek. Jól mutatja ezt, hogy 1988-ban három napos kollokviumot tudott szervezni az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség a koldulórendi építészeti kutatások áttekintésére.¹¹¹ A Mályusz Elemér emléke tiszteletére a nemzeti kolostorokról rendezett ülés előadói között a történészeket csak Fügedi Erik képviselte.¹¹² Feldebrő¹¹³, Kaposszentjakab¹¹⁴, Mágor¹¹⁵, Pusztaszer¹¹⁶, Zsámbék¹¹⁷, Vértesszentkereszt¹¹⁸ és még lehetne sorolni az ásatásokat, amelyek a nyugati karzatok és az alapítások körüli problémák közül számosat megoldva, vagy új kérdéseket megfogalmazva kitágították a történeti kutatás lehetőségét, de a továbblépés érdekében igénylik a nemzeti kolostorok monografikus feldolgozását. Eddig Fügedi Erik említett előadásán kívül a történészek közül csak Kumorovitz L. Bernát foglalkozott alaposabban a kérdéssel a zselicszentjakabi alapítólevél kapcsán¹¹⁹, illetve Mályusz Elemérnek egy német nyelven megjelent munkáját¹²⁰ és Petrovics István problémafelvető tanulmányát¹²¹ lehet említeni. Mezey László pedig érintette azt a kérdést, hogy a kegyurak miért telepítettek ritkábban cisztereket magánegyházaikba.¹²²

A bencések közel hetven kolostorukkal a legelterjedtebb szerzetes rend volt a tatárjárás előtt. Csóka J. Lajos rendtörténész Szent Benedek fiainak világtörténete című kétkötetes munkájában¹²³ bőven tárgyalja a rend középkori magyarországi történetét. A magyar vonatkozású részt 1980-ban a müncheni Magyar Intézet külön is megjelentette németül.¹²⁴ Az egyházszervezés tárgyalásánál érintett irodalmon kívül fontos Nagy Sándor két kis könyve a Szerémségben fekvő dombói kolostor történetéről.¹²⁵ A pannonhalmi és a tihanyi alapítólevél kapcsán Csóka J. Lajos és Komjáthy Miklós egy-egy tanulmánya¹²⁶ említhető még. Érszegi Géza Walfertus comes 1157-es monostoralapító oklevele hitelességének vizsgálatánál pedig felveti a bencés filiák kialakulását,¹²⁷ ugyanő egy másik, németül megjelent munkájában a késő középkori bencés kolostorok mindennapi életével és anyagi kultúrájával foglalkozik egy 1508-as visitációs jegyzőkönyv alapján.¹²⁸ A bencések két konventjének hiteleshelyi tevékenységét külön is vizsgálták. Szakály Ferenc a szekszárdi¹²⁹, Sipos Gábor a kolozsmonostori konvent közhitelű oklevél-adását elemezte.¹³⁰

A premontreikkel a benésekhez viszonyítva jóval kevesebbet foglalkoztak. Az 50-es évek második felében jelent meg Oszwald Ferenc nagyon hasznos adattár jellegű tanulmánya, amelyben számba veszi a magyar premontrei kolostorokat, megjelöli alapítójukat, patrocíniumukat és tisztázza kapcsolódási viszonyukat.¹³¹ Ezen kívül csak Mezey Lászlónak a csuti kolostor alapításáról szóló munkája¹³² említhető és Karl Reinertnek a Zeitschrift für Kirchengeschichte folyóiratban közölt cikke. Az utóbbi nem ismerve Oszwald munkáját újra felsorolja a magyar premontrei rendházakat, azonban néhány érdekes adalékkal szolgál. A brassói és a szebeni apáca kolostorok szerint úgy jöttek létre, hogy a westfáliai kettőskolostorok felbomlása után a régi monostorukból kiűzött apácák követték Erdélybe a német telepeseket.¹³³

A ciszterci kolostorokra vonatkozóan elsősorban az utóbbi évtizedek régészeti feltárásai hoztak új ismereteket. Pilsnél Gerevich László bizonyította a korábban csak feltételezett bencés előzményeket.¹³⁴ Pásztó esetében pedig Valter Ilonának sikerült a ciszterciek megtelepedését megelőző bencés kolostortemplom Rajna-vidéki párhuzamait megtalálni.¹³⁵ A további kutatás számára fontos segédkönyv a Hervay Ferenc összeállította ciszterci repertórium,¹³⁶ noha néhány szempont figyelmen kívül hagyása miatt kritika érte a munkát.¹³⁷ Örvedetes, hogy a Vajdaságban fekvő bélakúti, péterváradai monostor történetét egy kismonográfiában feldolgozták.¹³⁸ Fontos adalékokkal szolgálnak Hermann Watzl írásai a Bécs melletti Heiligenkreuz-i ciszterci monostor magyarországi kapcsolataihoz.¹³⁹

A remeterendek közül a karthausiakat csak a Karthausi Névtelen munkássága nyomán érintették,¹⁴⁰ Mezey László pedig a devotio moderna XIV. századi megjelenésével kapcsolatban némileg megnövekedett szerepükre hívta fel a figyelmet, illetve a felsőtárkányi kolostorok építéstörténetét vizsgálták.¹⁴¹ A magyar alapítású pálosok története szerencsére jóval kutatottabb. Megjelent a rend középkori történetének legfontosabb forrása, Gyöngyösi Gergely: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli összeállítása, előbb magyarul,¹⁴² majd latinul¹⁴³. Mint már fentebb említettük, néhány terület kolostorainak okleveles anyagát is kiadták. Hervay Ferenc vizsgálta a pálosok középkori elterjedését.¹⁴⁴ A veszprémi egyházmegye hajdani kolostorainak régészeti és építészeti feltárásában történt a legnagyobb előrelépés, így azt a területet ismerjük a legjobban, ahol a rend kialakult, és a legtöbb monostora feküdt.¹⁴⁵ A kutatás megállapította, hogy a rend érzékelte a remeteélet anakronisztikusságát, és ennek tudatában közeledtek a koldulórendek életviteléhez, megpróbáltak részesedni funkcióikból. Leginkább a domonkosok példáját akarták követni. Török József liturgiátörténeti monográfiája is megerősíti ezt, mivel a pálos liturgiája a kialakulás után a koldulórendek szertartásrendjéből vett át újabb elemeket.¹⁴⁶ Legutóbb pedig Sarbak Gábor foglalta össze egy német egyháztörténeti folyóirat számára a rend létrejöttét és korai történetét.¹⁴⁷ A magyar pálosok történetével a lengyel és a német kutatás is foglalkozott.¹⁴⁸

Általában a koldulórendek, különösen a ferencesek vizsgálatánál Fügedi Erik már említett tanulmányain kívül Szűcs Jenő munkásságát kell kiemelni. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött XVI. század eleji formuláskönyv alapján a 70-es évek közepén megjelent cikkeiben Szűcs Jenő

újszerű képet ad az obszerváns ferences provincia középkor végi helyzetéről, tagjainak a Dózsa-féle parasztfelkelésben és a reformáció hazai előkészítésében játszott szerepéről.¹⁴⁹ Az Archivum Franciscanum Historicum folyóiratban Magyar Arnold Igali Fábián 1454-es reformstatutumait és azok hatását mutatta be.¹⁵⁰ Ugyanez a szerző dolgozta fel az 1386-ban alapított kismartoni kolostor történetét.¹⁵¹ Kulcsár Péter pedig a Nándorfehérvár felmentésében nagy szerepet játszó és Újlakon elhunyt Kapisztrán János életrajzát írta meg kiemelve a szent magyarországi tevékenységét.¹⁵² Az irodalomtörténeteszek munkái közül talán ide kívánczok Klaniczay Tibor összefoglalása a ferencesek és a domonkosok 14. századi irodalmi tevékenységéről¹⁵³ és Temesvári Pelbárt válogatott írásainak magyar kiadása.¹⁵⁴ A ferences apácákkal, a klarisszákkal viszont alig foglalkoztak.¹⁵⁵ Sajnos a domonkosok is igen kevés figyelmet kaptak. Így itt csak régészeti kutatásokat tudunk említeni, amelyek közül a budavári és a margitszigeti domonkos kolostorok feltárását kell külön megemlíteni.¹⁵⁶ Fájó, hogy az apácák kutatását szinte teljesen mellőzte a magyar egyháztörténet-írás. Nem is kíséreltek meg választ adni arra, milyen okokra vezethető vissza az az érdekes jelenség, hogy a középkori Magyarországon Nyugat-Európához képest oly kevés apácakolostor alakult. A laikus vallásos nőmozgalmat, a beginákat pedig egyedül Mezey László érintette. ^{156a}

A lovagrendek szinte teljesen kiestek a kutatás vizsgálati köréből. Néhány inkább csak ismeretterjesztő munkát tudunk felsorolni. Így Hársing László és Kozák Károlynak a Világosságban megjelent A johanniták a középkori Magyarországon című rövid tanulmányát¹⁵⁷ és Rászlai Tibornak a Johanniták a középkori Somogy megyében írását.¹⁵⁸ Nagyobb figyelmet szentelt azonban nekik Mezey László a már említett Székesfehérvár egyházi intézményeit bemutató munkájában. Boroviczényi Károly György Németországban élő orvostörténész vetette fel, hogy az esztergomi és a felhézsi ispotályos rendházak eredetileg nem a johannitáké voltak, hanem a II. Géza alapította önálló magyar stefanita lovagrendhez tartoztak.¹⁵⁹ A székesfehérvári rendház régészeti feltárása a 80-as években indult,¹⁶⁰ rajta kívül csak az újudvari házukat vizsgálták, amelynek maradványai sajnos már alig értékelhetők.¹⁶¹ A johanniták kutatásának elhanyagolása már azért is meglepő, mivel több rendházuk jelentős hiteleshelyi tevékenységet folytatott, sőt a fehérvári országos hatáskörrel rendelkezett. A hiteleshelyi oklevelek adatai pedig a kolostorok első életére, személyi összetételére, a lovagok és a papok arányára is hordozhatnak információt. A fehérvári egyház gazdálkodására a somogyi börtized kapcsán a pannonhalmi apátsággal a 13. század első felében lezajlott pereit szolgálhatnának forrásul. A másik nagy lovagrenddel, a templomosokkal talán azért sem foglalkoztak az utóbbi évtizedekben, mert hajdani rendházaik a mai Magyarország területén kívül, Szlavóniában és Horvátországban voltak. A német lovagrend rövid 13. század eleji magyarországi jelenlétét inkább csak a német szakirodalom érintette.¹⁶²

Az utóbbi évtizedekben megjelent egyháztörténeti munkák közül vitathatatlanul Mályusz Elemér Egyházi társadalom a középkori Magyarországon könyvét kell az első helyre tenni. A kötet színvonalát mutatja, annak ellenére, hogy szerzője az 1930-as évek közepén foglalkozott a témával és gyakorlatilag a 40-es években írta monográfiáját, kevés módosítással, a szak-

irodalom némi felfrissítésével 1971-ben is ki lehetett adni, és ma is korszakos jelentőségűnek számít. Mályusz elsősorban a középkor végi egyházi társadalmat vizsgálta, a korai állapotoknak kevesebb figyelmet szentelt. Az alapvetést, az egyházszervezet kialakulását a bevezető fejezetben foglalja össze. Ez érthető is, mivel nem intézménytörténetet akart írni, másrészt a vizsgálati szempontjainak megfelelő forrásanyag csak a XIV., de inkább csak a XV. századból maradt fent. Mályusz Elemér a Max Weber-i szociológia hatása alatt kialakult társadalomszemléletének megfelelően a középréteg, a magiszter réteg és intézményeik, a káptalanok és a gazdag városi plébániák bemutatására helyezte a hangsúlyt, noha az egyházi társadalom mindent szintjét érintette.¹⁶³ Részben a könyv hatásának, gondolatébresztő felvetéseinek tulajdonítható, hogy középkori egyházi középrétegünkkel sokan foglalkoztak. A kanonokoknak, főespereseknek az uralkodó környezetében megnövekedett szerepén kívül, expanziójukat az is mutatja, hogy az alsópapság rovására egyre nagyobb részt szereznek meg a tizedbevételekből és egyéb egyházi jövedelmekből. A folyamatot Szűcs Jenő vizsgálta a legrészletesebben.¹⁶⁴ A réteg laicizálódását Erdély példáján keresztül Jakó Zsigmond követte nyomon.¹⁶⁵ Pécs egyházi társadalmát az Anjou-kor első felében Tímár György elemezte elsősorban az egyházi középréteg tagjaival foglalkozva.¹⁶⁶ Köblös József utóbbi években megjelent tanulmányaiban, és archontológiai adattárában szociológiai szempontú elemzést ad az ország talán legfontosabb káptalanjainak, a budai, fehérvári és pozsonyi társas- és a győri székeskáptalan tagjainak társadalmi és területi származásáról, az egyetemjárás bemutatásán keresztül pedig műveltségéről.¹⁶⁷ Úgy tűnik, hogy Magyarországon a középkor folyamán nem mutatható ki az a Németországban tapasztalható törekvés, hogy a gazdagabb, rangosabb káptalanok elzárkóznak a kismemesi, polgári, kiváltképp pedig a paraszti származású klerikusok felvételétől.

A középréteg vizsgálatához kapcsolódik a káptalanok kialakulásának kutatása. A társaskáptalanokat már az egyházszervezet alapjainak lerakásánál létrehozták. A székeskáptalanok megszervezésének idejéről még nincs egyértelmű álláspont. Mályusz Elemér a fokozatos kialakulásukat vallja előbb említett munkájában, Mezey László a korai időszakban ún. Domkloster-eket feltételez,¹⁶⁸ míg Györffy György a gregoriánus reformmozgalom hazai jelentkezéséhez, a cölibátus bevezetésére irányuló törekvésekhez, Szent László uralkodásának idejéhez köti megszervezésüket.¹⁶⁹ A fellendülő hiteleshelyi kutatás a káptalanok XII–XV. századi történetéhez szolgál információkkal.¹⁷⁰

A főpapság vizsgálatának a helyzete nem hasonlítható a középrétegekéhez. Mályusz Elemér is kevesebb figyelmet szentel nekik. Különösen a részletes püspökletrajzok hiányoznak. Nélkülük az összefoglaló munkákat nem lehet elkészíteni. A biográfiák hiánya részben azzal is magyarázható, hogy az utóbbi évtizedek történetírását kevésbé érdekelte az egyén történetformáló szerepe. XI. századi főpapjaink közül Györffy György Astrik-Anasztáz érsekkel,¹⁷¹ Holub József Boniperttel,¹⁷² Petrovich Ede a legendaíró Mór pécsi püspökkel¹⁷³ foglalkozott, Szent Gellérttel pedig többek között Szegfű László.¹⁷⁴ A tihanyi alapítólevéllel és az ősgeszta szerzőségével kapcsolatban került előtérbe Miklós püspök.¹⁷⁵ A XIII. századból nem említhetünk külön munkát, egyedül csak Bánca Istvánnak, ez első magyar bíboros végrendele-

tének közlését egy olasz folyóiratban.^{175a} Az Anjou-kori prelátusunk tagjait vizsgálta Tímár György Pécs Károly Róbert-kori püspökei c. dolgozatában,¹⁷⁶ Juhász Kálmán Harkácsi István pécsi prépost, majd kalocsai érsek karrierjét követte nyomon.¹⁷⁷ A pécsi egyetem alapításának jubileumára Fügedi Erik Alsáni Bálint bíborosnak, az egyetem második kancellárjának tevékenységét mutatta be.¹⁷⁸ XV. és XVI. századi humanista püspökeink életútja elsősorban az irodalomtörténészeket érdekelte, ők azonban munkáikban másodlagosan vesznek csak figyelembe az egyháztörténet számára is fontos szempontokat.¹⁷⁹ Viszont Fügedi Erik kiemelkedő tanulmányában statisztikai módszerekkel mutatja be, hogy a későközépkor egyházi vezetői milyen társadalmi rétegekből származtak, hány éves korra érték el karrierjük csúcsát, milyen szerepe volt életpályájuk alakulásában a családnak, illetve az iskolázottságnak.¹⁸⁰ Egyedül az egri egyházmegyében állították össze a püspökök részletes életrajzát,¹⁸¹ emellett még egy-egy győri és váci schematizmust lehet megemlíteni.¹⁸²

Az alsópapság helyzetével a rétegre vonatkozó források csekély száma és szórtága miatt alig foglalkoztak. A püspöki székhelyeken élő prebendáriusokra és karpapokra a hiteleshelyi munkák, illetve a kanonokok liturgikus feladatainak átvétele kapcsán történtek utalások,¹⁸³ de a plébániákon élőkrol alig tudunk valamit. A réteg vizsgálatához kapcsolódhatna a cölibátus hazai általánossá válásának bemutatása. A papi nőtlenség megvalósulásáról addig csak annyit mondhatunk, hogy hasonlóan Cseh- és Lengyelországhoz, a reform 11. század végi jelentkezése ellenére még nálunk is találunk a 13. században nős papokat.

Az állam és az egyház viszonyának alakulásánál kell megemlíteni az uralkodó közvetlen kegyúri joghatósága alá tartozó úgynevezett királyi egyházakat és a királyi kápolna intézményét. Székesfehérvár alapításának kérdésével Kralovánszky Alán foglalkozott többször.¹⁸⁴ Deér József az aacheni palotakápolna és a székesfehérvári prépostság között vont párhuzamot.¹⁸⁵ Érdekes kérdés a királyi egyházak jogállásának problémája. A nyugati kereszténységben a niceai zsinat 4. kánonja szerint az egyházak az illetékes megyés püspök ellenőrzése alatt állnak, ez alól a VII. századtól a pápához közvetlenül tartozó ún. nullius egyházak kapnak mentességet. Ezzel szemben nálunk a királyi egyházak az esztergomi érsek felügyelete alá tartoztak. A sajátos magyar exemtiót, amely Nyugaton máshol nem ismert, Mezey László Bizáncból származtatja,¹⁸⁶ Horváth János viszont Montecassino Pannonhalmán keresztül érvényesülő kiváltságaival hozza kapcsolatba.¹⁸⁷ Az udvari kápolnát inkább csak az udvari írásbeliséghez kapcsolódva vizsgálták.¹⁸⁸ Az országban szétszórott királyi kápolnák szerepét Jankovich Miklós érintette.¹⁸⁹

A király és az egyház kora középkori viszonyát tekintve Szűcs Jenő az Intelmek elemzésével mutatta be, hogy a korabeli felfogás a királyt az egyházon belüli auctoritásként fogta fel.¹⁹⁰ Györffy György külön vizsgálta Szent László egyházpolitikáját,¹⁹¹ IV. Béla kapcsán Szűcs Jenő a főkegyúri jog gyakorlására mutató törekvéseket igazolt,¹⁹² amelynek XV. századi megvalósulásáról Mályusz Elemér külön kismonográfiát írt.¹⁹³ Itt kell említeni Kardos Tibor tanulmányát is, amelyben Mátyás király nemzeti egyház kialakítására irányuló törekvései próbálja bizonyítani.¹⁹⁴ A fentiekkel összefügg az

Árpád-korban az investitúra és a kánoni választás problémája. Az investitúra kérdését a Hartvik-féle István-legenda kapcsán csak érintik. A káptalanok püspökválasztó jogának hazai alakulását még senki sem vizsgálta meg. Bizonyosnak látszik azonban így is, hogy a király szerepe a főpapi székek betöltésénél más nyugati monarchiákhoz képest nagyobb volt, amelyre Paulus Hungarus is utal Notabiliájának magyar vonatkozású helyeiben.¹⁹⁵ Egyedül James Ross Sweeney-nek angolul megjelent munkáját említhetjük, amelyben Csák Ugrin halála után az esztergomi érsekség betöltésének kérdése körül kialakult vitát és III. Ince pápa állásfoglalását tekintette át.¹⁹⁶ Végezetül itt kell megemlíteni Gerics József kutatásait, amelyekben a főpapság Árpád-kor végi azon törekvéseit mutatja be, hogy észak-itáliai minták alapján rendi jellegűvé alakítsák át a korabeli magyar államot.¹⁹⁷

Az egyházi joghatóság alakulását a középkorban Bónis György foglalta össze a *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn* címmel megjelent munkájában.¹⁹⁸ A témában résztanulmányai magyarul is megjelentek a szerzőnek, így a Vigiliában az Árpád-kori egyházi bíráskodásról,¹⁹⁹ az Eszmetörténeti tanulmányok kötetben az egyházi és a világi jog kompetenciájáról.²⁰⁰ A kiváló jogtörténész nevéhez fűződik a kánonjog hazai szerepének áttekintése is.²⁰¹ Munkásságán kívül Alexander Szentirmainak a főesperesekről és joghatóságuknak alakulásáról, a plébániai jogok kialakulásáról, a későközépkori egyházmegyei zsinatokról, a bizánci egyházi jog magyarországi hatásáról szintén német nyelven megjelent összefoglalásai nélkülözhetetlenek.²⁰² Legutóbb pedig Bónis György anyaggyűjtését felhasználva Erdő Péter a házassági peres eljárásokkal foglalkozott a Savigny 1985-ös kánonjogi kötetében.²⁰³ A nemzetközi kutatás számára a néhány éve indult *Konziliengeschichte* sorozatban Lothar Waldmüller foglalta össze a koraközépkori dalmáciai és horvát zsinatok mellett a magyarok történetét is 1301-ig.²⁰⁴

Az említett egyházi joghatósággal foglalkozó munkák szinte kivétel nélkül németül jelentek meg, így ez az a részterülete egyháztörténetünknek, amelyről a külföldi kutató is pontos képet nyerhet. Az általános európai fejlődéshez képest fő sajátosságként itt a püspöki és a főesperesi joghatósági viták hiánya tűnik ki. A vikáriusi bíráskodást tehát nem a főesperesek ellensúlyozására hozták létre Magyarországon a XIV. század első felében.

Számos új eredményt hoztak az utóbbi évtizedek liturgiátörténeti kutatásai. Közelebb jutottunk a magyar egyház liturgiájának alaprétegéhez, s ennek segítségével korai egyházi kapcsolataink irányai is megfoghatóbbak. Adalékul szolgálhatnak ahhoz az egyházszerzés kapcsán időről-időre felvetődő problémához, vajon a bencés befolyás volt-e domináns, vagy a világi papok, a püspökségek nagyobb szerepével kell-e számolnunk. Radó Polikárp 1957-ben a Vigiliában megjelent munkájában jobbra a háború előtti kutatások eredményeit összefoglalva a magyar liturgiát Lotharingiából, a középkori francia-német nyelvhatár vidékéről eredeztette. Ma már a korai időszakban is több terület – Sankt Gallen, Mainz, bajor egyházak, Magdeburg és Itália – liturgiai hatásával számolhatunk. A későbbi liturgikus fejlődés nyomon követésével a magyar egyháztartományon belül három területet sikerült elkülöníteni. A XII. század végén tudatos változtatások történtek az esztergomi

érsekség szertartásrendjében, amelyet az Esztergommal súlyos joghatósági viszályban álló kalocsai érseki egyházmegyében nem vettek át, a különállást, függetlenséget ezzel is nyomatékosítani akarván. Az utóbbi években pedig egy külön délkelet-magyarországi liturgikus rend meglétét sikerült bizonyítani.²⁰⁶ Nélkülözhetetlen segédkönyv a liturgiai vizsgálatokhoz Radó Polikárp kötete, amelyben felsorolja és ismerteti a magyar könyvtárakban őrzött liturgikus kódexeket.²⁰⁷

A liturgikus kódexeink kutatásánál talán Falvy Zoltánnak és Mezey Lászlónak a Codex Albensis kiadását és feldolgozását említhetjük.²⁰⁸ Újabban azonban már a kódexet nem Székesfehérvárhoz, hanem a gyulafehérvári székesegyház szertartásrendjéhez kapcsolják. Sokan foglalkoztak a Pray-kódexszel, de ma sem tudjuk azt megnyugtatóan egy egyházhhoz kötni.²⁰⁹ A zenetörténeti kutatási eredményei miatt Szigeti Kilián, Szendrei Janka és Dobszay László munkássága is feltétlenül kiemelést érdemel.²¹⁰ Az egyházi zene történetének összefoglalásával a Rajeczky Benjamin szerkesztésében megjelent Magyarország zenetörténete I. kötetével az egyháztörténetek megbízható kézikönyvet kaptak.²¹¹ Érdekes eredményeket hozott a liturgia- és művészettörténeti kutatások összekapcsolása, a szakrális tér és funkciójának együttes vizsgálata, itt különösen Marosi Ernő két tanulmányát kell megemlítenünk.²¹²

A zarándoklatok, a külföldi nagy zarándokhelyeken megfordult magyarok bemutatására, ill. a búcsúk történetére alig helyeztek hangsúlyt. Györffy György foglalkozott a XI. század elején a magyarság megtéréseivel megnyílt Jeruzsálem felé vezető zarándokút vonal jelentőségével.²¹³ A római zarándoklatokról, a szentévek alkalmával Rómát felkeresőkről az utóbbi években újat nem tudtunk meg. Compostela jelentőségét is csak sejtethetjük a XIII. század elejétől felerősödő hazai Szent Jakab kultuszából. Egyedül Bálint Sándortól ismerünk egy kisebb munkát, Compostela és hazánk címmel.²¹⁴ Bizonyos, hogy számos magyar is felkereste idősebb Szent Jakab apostol sírját, mert a XIV. század közepén már két magyar gyóntatóra is szükség volt Compostelában. Az aacheni peregrinációval az utóbbi 40 évben magyar kutató tudomásunk szerint nem foglalkozott. A középkori magyar Jeruzsálem-járásnak Holl Béla szentelt egy tanulmányt, és fordításban kiadta Pécsvaradi Gábor XVI. század eleji szentföldi útjának leírását. A búcsúkutatásnál Borsa Gedeon nyomtatott búcsúcédulákat bemutató munkáit szükséges külön is kiemelni.²¹⁵

A népi vallásosság és a középkori szentkultusz vizsgálatánál a szakrális néprajz kiváló művelőjének, Bálint Sándornak két középkori anyagot is tartalmazó munkáját kell legelsőnek említeni, az Ünnepi kalendárium kötetét és a Karácsony, húsvét, pünkösd könyvet.²¹⁶ Fügedi Erik és Knapp Éva pedig Kapisztrán János csodáinak jegyzőkönyve, illetve a budaszentlőrinci Szent Pál ereklyéhez kapcsolódó miráculumfölgjegyzések alapján kíséri figyelemmel a művelt elit vallásosságától nagyban különböző népi hitvilág megnyilvánulásait.²¹⁷

A templomi védőszentek felhasználását, mint már érintettük, a történészek teljen átengedték a régészeknek (Valter Ilona, Szabó János Győző, Guzsik Tamás, Mesterházy Károly). A továbblépés érdekében mielőbb

szükséges lenne a külföldi patrocínium kutatás módszertani útmutatását önálló tanulmányban áttekinteni és a magyar viszonyokra alkalmazható elemeket átvenni, másrészt legalább olyan adattárakat kellene összeállítani, mint amit Gustav Gündisch készített *Die Patrozinien der sächsischen Pfarrkirchen Siebenbürgens* tanulmányában.²¹⁸

A középkori vallásosság talán legjellegzetesebb sajátosságát, a szentkultuszt többen érintették. Külföldi szakirodalom alapján a kutatás lehetőségeit Klaniczay Gábor vázolta föl,²¹⁹ s maga elsősorban a szent királyok kultuszának alakulását vizsgálta.²²⁰ Úgy tűnik, legtöbbször Szent Lászlóval foglalkoztak az utóbbi időben, *Athleta patriae* címmel Mezey László szerkesztésében külön kötet is jelent meg róla.²²¹ Vita bontakozott ki, hogy kultuszában a nomád hagyományok vagy a lovagi kultúra elemeit kell-e keresnünk.²²² Jónás Ilonának köszönhetően Árpád-házi Szent Erzsébet élete és tisztelete után érdeklődők már nemcsak németül találnak modern munkát az egész Európában nagyon népszerű szentről.²²³ Örvendetes, hogy Szent Erzsébet halálának 750. évfordulóján 1981-ben Marburgban rendezett kiállítás katalógusában a bemutatott relikviák leírásánál magyar szerzőkkel (Bogyay Tamás, Gerevich László és Györfly György) is találkozunk.²²⁴ Bálint Sándor és Vida Mária a két bizánci orvosszent, Kozma és Damján,²²⁵ Györfly György Becket Tamás hazai kultuszát elemezte.²²⁶ Orbán Imre pedig Árpád-házi Szent Margit és Antiochiai Szent Margit tiszteletét vizsgálta figyelmet fordítva a két szent kultuszának keveredésére.²²⁷ IV. Béla leányáról és a szigeti kolostor életéről külön könyv is megjelent.²²⁸ Margit életfelfogását a lengyel és cseh udvarokból származó kortárs női szentek szegénységideáljával Halina Manikowska hasonlította össze.²²⁹

A középkori magyar szentek legendáival örvendetesen sokat foglalkoztak. Vizsgálták keletkezésüket, forrásértéküket és kapcsolatukat a krónikákkal. Különösen ifjabb Horváth János, Gerics József, Csóka J. Lajos, Kristó Gyula és Richard Pražák nevét kell említenünk.²³⁰

Az egyházi műveltséggel foglalkozó munkák közül néhány vitatható megállapítása ellenére is Mezey László *Deákság és Európa* című könyvét mindenképpen elsőként kell kiemelnünk. A kolostori irodalom megismeréséhez alapvető Tarnai Andor „A magyar nyelvet írni kezdik” c. könyve.²³¹ Pannonhalma XI. század végi könyvtárát Csapodi Csaba értékelte.²³² A Budai János barsi főesperes alapította esztergomi Collegium Christi történetét Körmeny Kinga, majd Mészáros István vizsgálta, és bizonyítást nyert, hogy az intézmény nem valamiféle ösztöndíjalapként indult, hanem a szegény diákok valóságos kollégiuma volt.²³³

Az egyházi birtokokon folyó gazdálkodást szinte minden gazdaságtörténeti munka érinti. Különösen a korai időszak vizsgálatára igaz ez. Ennek ellenére alig találunk olyan tanulmányt, amely konkrétan egy-egy egyház gazdasági tevékenységét mutatná be. Ilyen Fügedi Erik dolgozata, amely Estei Hipolit számadáskönyvei alapján vizsgálja az esztergomi érsekség 15. század végi gazdálkodását.²³⁴ Maksay Ferenc pedig felvázolja a tihanyi benedekrendi gazdálkodás alakulását a XIII–XIV. század fordulóján.²³⁵ Mályusz Elemér 1953-ban a tized kivetését, begyűjtését, a tizedköteles termények körét, a törvényi szabályozást és megvalósulását vizsgálta a XIV–XV. században.²³⁶ Ide kapcso-

lódik Csizmadia Andor tanulmánya az erdélyi tizedszedéstről.²³⁷ Az egyházi szolgálonépek egy-egy csoportjának történetét és a mortuarium problémáját Solymosi László érintette.²³⁸

A magyar egyháznak az Árpád-kor háborúiban játszott szerepére vonatkozó ismereteinket Borosy András foglalta össze,²³⁹ míg J. R. Sweeney a kereszteshadjáratokban való magyar részvételt taglalta.²⁴⁰ Veszprémy László pedig a klerikus várjobbágyok említéseit gyűjtötte össze.²⁴¹

Az 50–60-as években vizsgálták az eretnekségek, különösen a huszita mozgalom magyarországi jelentkezését. Országos elterjedésüket Székely György és Kardos Tibor több tanulmányban tekintették át, megállapítva, hogy nálunk a radikálisabb, táborita irányzat terjedt el. A bibliafordítások kapcsán kiemelték a huszitizmus szerepét az anyanyelvű írásbeliség megerősödésében.²⁴² Az eretnenség soproni jelenlétét Mollay Károly igazolta.²⁴³

Szent Gellért püspök életének kutatásához kapcsolódik a XI. század elején az ország délkeleti részén felbukkanó dualisztikus eretnekségnek, a bogumilizmus jelentkezésének a felismerése. Redl Károly és Szegfű László munkái foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy vajon Szent Gellért Deliberatioját az eretnekek elleni vitairatnak szánta-e.²⁴⁴ A Deliberatio felhasználását megkönnyíti, hogy Gabriel Silagi Münchenben elkészítette a munka kiadását.²⁴⁵ Sajnálatos azonban, hogy az utóbbi időben már elhanyagolják az eretnenség vizsgálatát, így nem tudjuk felmérni a flagellánsok vagy a valdenszek jelentőségét, pedig a XIV. században az utóbbiak befolyása igen erős volt a Duna völgyében fekvő osztrák várásokban, s így talán nálunk is.

Az eredmények összefoglalása után kívánkozna az idegen nyelven megjelent tanulmányok felsorolása. Sajnos a tekintélyes nemzetközi egyháztörténeti periodikákban, konferenciák kötetekben csak elvéve találunk magyar szerzőtől megjelent publikációt. Fordítva a hazai munkákban is csak ritkán történik utalás modern külföldi szakirodalom hasznosítására. Nagyon hiányoznak az összehasonlító kutatások. Különösen a módszertan terén fájó a lemaradás. Remélhetőleg az ösztöndíjak, a konferencia meghívók szaporodásával bekapcsolódhat a magyar egyháztörténet-írás a nemzetközi kutatásba és ahhoz fölzárkózva megfelelően tudjon majd felkészülni 1996-re, Pannnonhalma alapításának, a kereszténység felvételének ezredik évfordulójára.

*(A tanulmány 1991 októberében,
a MTA Egyháztörténeti Bizottságának ülésén hangzott el.)*

Jegyzetek

1. Mályusz E.: Árpádházi Boldog Margit. in: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Szerk.: Domanovszky S., Bp. 1933. 342.
2. Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 7–8.
3. Hermann E.: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1982.² 487.
4. Gergely J.: Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae. (A magyar katolikus egyháztörténetírás újabb eredményeiről). in: Sz. 1983. 647.; Demeter Zs. – Póto J.: Egyháztörténeti szimpozium. in: Sz. 1985. 1346.

5. Andics E.: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27.-i közgyűlésén. in: Sz. 1948. 1–3.
6. Lcderer E.: Az egyház szerepe az árpádkori Magyarországon. in: Sz. 1949. 86.
7. Klaniczay T.: A magyar középkorkutatás helyzete és feladatai. in: Klaniczay T.: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 76–90.; Szakály F.: Őstörténet. Középkor. (A felszabadulás utáni évek magyar történetírása. Rövid áttekintés.) in: Sz. 1980. 331–332.; Kosáry D.: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. in: Sz. 1984. 833.
8. Fügedi E.: A Mohács előtti kutatás helyzete. in: Sz. 1987. 660.; Glatz F.: Szent István, 1038–1938–1988. (Középkorkutatásról, nemzeti és egyházi hagyományainkról.) in: Glatz F.: Történetírás korszakváltásban. Bp. 1990. 210.
9. Stier M.: A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei. in: Sz. 1977. 1264–1268., 1277–1278., 1283–1284.
10. Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos. Egyház, műveltség, történetírás. Válogatta: Rottler F., Bp. 1981.
11. Például az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1979 és 1984 között három doktori disszertációt védtek meg középkori egyháztörténelemből, de ezek sem magyar problémát vizsgáltak. A történettudományok doktorai és kandidátusai 1978–1983. (Összeállította: Bán J.) és Az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelemből megvédett doktori disszertációk 1979–1984. (Összeállította: G. Csoba A.) in: Sz. 1985. 1404–1412.
12. Glatz F.: Tudományos ülésszak a művelődéstörténet kérdéseiről. in: Magyar Tudomány 1969. 719–723.; Elekes L. – Székely Gy. – Sinkovics I. – Balogh S.: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben. in: Sz. 1970. 126–135.; R. Várkonyi Á.: Művelődéstörténelmi törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban. in: Sz. 1970. 136–147.; Pamlényi E.: A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyáról. in: Sz. 1970. 148–155.; Kosáry D.: Viták a történelmi tudományok területén az 1970-es években. in: MTA II. OsztK. 1980. 131–132.
13. Eszmetörténelmi tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy., Bp. 1984.
14. Művelődéstörténelmi tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi E., Bp. 1986.
15. Ványó T.: Nemzeti egyháztörténet-írásunk (Teljesítmények és feladatok). in: Sz. 1986. 695.
16. Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk.: Mezey L., Bp. 1980.
17. História 1983/5–6.
18. Demeter Zs. – Póto J.: Egyháztörténelmi szimpozium. in: Sz. 1985. 1346.
19. Fügedi E.: A Mohács előtti kutatás helyzete. in: Sz. 1987. 666–667.
20. Gergely J.: Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae. (A magyar katolikus egyháztörténetírás újabb eredményeiről) in: Sz. 1983. 647–666.
21. Ványó T.: Nemzeti egyháztörténetírásunk (Teljesítmények és feladatok). in: Sz. 1986. 678–705.
22. Budapest 1988. február 29. – március 2. A konferenciáról megjelent ismertetés: Zsoldos A.: Egyháztörténelmi konferencia Pázmány Péter emlékére. in: LSz. 1988/3. 93–96.
23. Az elhangzott előadások megjelentek a Katolikus egyháztörténelmi konferencia Keszthely, 1987. Szerk.: Hövényi Gy., Bp. 1989. c. füzetben.

24. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok I (1989). Bp. 1989.
25. Glatz F.: Szent István, 1038–1938–1988. (Középkorkutatásról, nemzeti és egyházi hagyományainkról.) in: Glatz F.: Történetírás korszakváltásban. Bp. 1990. 224.
26. Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták. 1301–1387. Magyar Országos Levéltár kiadványai 2., Forráskiadványok 2. Bp. 1953.
27. Györfly Gy.: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. in: MűÉ. 1956. 280–285.
28. Molnár I.: A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái. in: VMMK. 1972. 301–312.; Uő.: A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Somogy megyei regesztái. in: SMK. 1975. 217–233.
29. Documenta artis Paulinorum I–III. /A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai/ Bp. 1975–1978.
30. Bándi Zs.: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). in: Borsod megyei Levéltár Évkönyve 1985. 557–725., a munka különnyomatként is megjelent.
31. Bándi Zs.: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. in: SMM. 1986. 27–72.
32. Érszegi G.: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában (1193–1542). in: Fejér megyei Történeti Évkönyv 1971. 177–264.
33. Gutheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.² 301–341.
34. Détsky M.: A sárospataki r. k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. in: Magyar műemlékvédelem 1969–1970. 89–102.
35. Détsky M.: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. in: MűÉ. 1964. 1–19.
36. W. Holtzmann: XII. századi pápai oklevelek kánánjogi gyűjteményekből. in: Sz. 1959. 164–173.
37. A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annatai (1421–1536). Közzéteszi: Körmeny J., Bp. 1990.
38. Kovács B.: X. Gergely pápa közöletlen oklevele. in: VMMK. 1978. 89–92.
39. Soós I.: Az egri káptalan magánlevéltára. In: LSz. 1966. 460–474.
40. Körmeny J.: A veszprémi püspöki és káptalani levéltár Mohács előtti oklevelei. in: LSz. 1980. 463–480.
41. Érszegi G.: A Curia Romana középkori levéltárai. in: LSz. 1978. 321–339. és Uő.: Ismertető a vatikáni titkos levéltárról. in: LSz. 1984. 381–385. Itt kell megemlíteni Prokopp Gy.: Az esztergomi primási levéltár XV. századi leltára. in: LK. 1966. 113–138.; Kisasszondi É.: Az egyházi levéltárak helyzete. in: LSz. 1985. 12–14.; Borsa I.: Három hónap a római levéltárak kutatótermében. in: LSz. 1985. 83–90.; Beke M.: Az esztergomi primási levéltár. in: Új Forrás 1985. 93–96.; A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei I. Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai. Szerk.: Nagy L., Bp. 1983. munkákat.
42. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Szerk.: Makkai L.–Mezey L., Bp. 1960.
43. István király emlékezete. Szerk.: Katona T., Bp. 1971., Bővített kiadása: István király emlékezete. Szerk.: Király L., Bp. 1987.; László király emlékezete. Szerk.: Katona T., Bp. 1977.; III. Béla emlékezete. Válogatta: Kristó Gy. – Makk F., Bp. 1981.; Károly Róbert emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F., Bp. 1988.;
44. Pécsváradi G.: Jeruzsálemi utazás. Szerk.: Holl B., Bp. 1983.; Gyöngyösi G.: Arcok

- a magyar középkorból. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1983.; Magyar pokoljárók. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1985.
45. Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Szerk.: Hegedűs A., Újvidék 1983.
46. Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi G., Bp. 1983.; németül: Die heilige Könige. Hrsg. v. Th. von Bogyay, Wien-Köln 1976. Ungars Geschichtschreiber I.; A magyar középkor irodalma. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1984.
47. Karácsonyi J.: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. (reprint).
48. Hermann E.: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973., javított kiadása München 1982.
49. Adriányi G.: Az egyháztörténet kézikönyve. München 1975.
50. Félegyházy J.: Az egyház a korai középkorban. Bp. 1967.
51. Török J.: Az egyház története a korai középkorban (590–1073). Bp. 1984.
52. R. W. Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp. 1987.
53. G. Zarnecki: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Bp. 1986.
54. Szántó K.: A katolikus egyház története I–III. Bp. 1983–1987.
55. Gergely J.: A Pápaság története. Bp. 1982.
56. Bellér B.: Élt-e Fraticelli avagy töprengés egy pápatörténet fölött. in: Magyar Nemzet 1983. május 10. 8.; Bölöny J.: Könyvkiadásunk a pápaságtörténet tükrében. in: Kritika 1983/9. 25–26.
57. Székely Gy.: VII. Gergely. Bp. 1984.
58. W. Ullmann: Kurze Geschichte des Papsttum im Mittelalter. Berlin–New York 1978.
59. Th. von Bogyay: Adalbert von Prag und die Ungarn – ein Problem der Quelleninterpretation. in: UngJ. 1976. 9–36.
60. Györffy Gy.: A magyar egyházszerződés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. in: MTA II. OsztK. 1969. 199–225.; németül: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. in: AHP. 1969.; Uő.: István király és műve. Bp. 1977.; Uő.: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának regisztruma. in: Sz. 1983. 1103–1134.
61. Kristó Gy.: Megjegyzések az ún. „pogányládások” kora történetéhez. in: AUSz. 18 (1965) 1–59.; Uő.: Ajtony és Vidin. Studia Turco-Hungarica V. Turke-Bulgarian-Hungarians Relations (VIth–XIth Centuries). Bp. 1981. 129–135., angolul: Ajtony's Baptism in Vidin. in: Balgarska darzata prez vekovete. I. Sofia 1982. 155–160.; Uő.: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. in: AUSz. 82 (1985) 11–17.; Uő.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. Itt kell megemlíteni Horváth J. Gy.: A pécsi egyházmegye kezdetei. in: A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs 1981., és Magyar K.: A magyarországi egyházszerződés kérdéseire. in: Valóság 1978/4. 26–34.; Szegfű L.: Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. in: Tanulmányok a régebbi magyar történelemből. Szerk.: Makk F., Szeged 1981. 73–97.; Szőke B. M.: Zalavár. in: ZGy. 1976. 69–102.; Cs. Sós Á.: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. in: ZGy. 1976. 103–140. c. munkáját is.
62. Németh P.: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. in: Székesfehérvár I. 117–124.
63. Például Gerics J.: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikahagyományának kritikájához). in: LK. 1962.; Mezey L.: A váci püspökség kialakulása. in: Váci egyházmegyei almanach. Szerk.: Bánk J., Vác 1970. 13–33.;

- Vác története I. Szerk.: Sági V., Szentendre 1983. 49–52. (a vonatkozó rész Kubinyi A. munkája).
64. Székely Gy.: Gemeinsame Züge der ungarischen und politischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. in: AUSB. 1962. 55–88.; Borovi J.: A cseh-lengyel és a magyar egyházszervezés. in: Va. 1978. 296–304.
- 64a. Borovi J.: Az esztergomi érseki egyházmegye felosztásának és a besztercebányai – rozsnyói – szepesi püspökségek alapításának története. Eger 1962. (Bonn 1988.) 1–50.
65. Gyetvai P.: Egyházi szervezés. München 1987.
66. D. Basler: Ungarn und das bosnische Bistum. in: UngJ. 1973. 9–15.
67. „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Bp. 1979. Összeállította: Domonkos Pál Péter; Domonkos Pál Péter: A moldvai magyarság. Átdolgozott kiadás Bp. 1987.5; Itt kell megemlíteni Petrovics I.: „Új” források a kunok keresztény hitre térítéséről? in: AUSz. 86 (1988) 3–7.
68. Kumorovitz L. B.: Buda (és Pest) „fővárossá alakulásának kezdetei. in: TBM. 1971. 29–34.
69. Mezey L.: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). in: Va. 1976. 368–374.
70. Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953., angolul: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970.; továbbá Uő.: The role of the Byzantine Church in medieval Hungary. in: Moravcsik Gy.: Studia Byzantina. Bp. 1967. 326–340.; Uő.: Byzance et le christianisme hongrois. Ravenne 1969. A legfontosabb források két nyelvű kiadása Uő.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984.
71. Ripoché, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. in: Sz. 1977. 79–92., németül: Byzanz oder Rom? in: UngJ. 1974–1975. 9–23.
72. Például Komjáthy M.: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. in: LK. 1971. 33–39.; Kumorovitz L. B.: Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi ítéletével. in: Tanulmányok Veszprém megye Múltjából 1984. 5–15.; Érszegi G.: Szent István görög nyelvű okleveléről. in: LSz. 1988/3. 3–13.
73. Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I–II. in: MTA II. OsztK. 1952. 325–362. és 1953. 69–103., németül: Das Güterverzeichnis des griechischen Kloster zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. in: Studia Slavica 1959. 9–74.
74. Mezey L.: Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West. (Vorträge und Forschungen XII.) Konstanz–Stuttgart 1969. 255–272. A bizánci egyházi kapcsolatokkal foglalkozó további munkák: Timkó I.: A latin és görög szertartású kereszténység együttélése Szent István uralkodásának idején. in: Va. 1970. 727–732.; Györffy Gy.: Bizánc szerepe a magyarok megtérítésében. in: Kortárs 1975. 1788–1792.; Érszegi G.: Dunapentele a középkorban. in: Fejér megyei történeti évkönyv 1975. 7–42.; H. Tóth I.: Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. in: Tanulmányok a régebbi magyar történelemből I. Szerk.: Makk F., Szeged 1981. 55–73.
75. Mesterházy K.: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. in: DDMÉ. 1968. 145–178.; Mesterházy K.: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. in: AÉ. 1969. 91–98.; továbbá Szabó J. Gy.: A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. in: JPMÉ. 1983. 83–97.

76. Magyar K.: A X–XI. századi bizánci kapcsolataink somogyi forrásairól. in: SMM. 1981. 3–21., továbbá Nagy Á.: X–XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagozódása. in: Studium 1971. 47–52.
77. Kozák K.: A szekszárdi bencés apátság feltárása I. in: A szekszárdi Béry Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1970. 155–180.
78. Moravcsik Gy. már említett munkáin kívül Ivánka E.: Ungran zwischen Byzanz und Rom in: Blick nach Osten 1949. 22–36.; Pirigy I.: A görögkatolikus magyarság története. Nyíregyháza 1982.; a kérdéskörrel inkább a román kutatás foglalkozott, pl. Popa, R.: Zur kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391. in: Ostkirchliche Studien 1975. 309–318.
79. Győrffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp. 1963–1987.
80. Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
81. A. Szentirmai: Der Ursprung des Archidiakonats in Ungarn. in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht. 1956. 231–244.; itt kell megemlíteni, hogy Fügedi Eriknek a Felvidék egyházigazgatásáról korábban magyarul megjelent tanulmányát kiadták németül is, Fügedi E.: Kirchliche Topografie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. in: Studia Slavica 1959. 363–400.; továbbá Hegedűs L.: Egy Anjou-kori összeírás nyomában. A tolnai és a regölyi főcserpesség. in: LSz. 1979. 579–584. c. munkáját.
82. Pl. Németh P.: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely kutatásának első három esztendejéről (1969–1971). in: AÉ. 1973. 167–179.; Gábor J.: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. in: AAr. 1980. 443–454.
83. Entz G.: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. in: Középkori régészet 1970. 64–71.; Valter I.: Középkori egyházi épületeink kutatása. in: Középkori régészet 1985. 317–342.; Guzsik T.: A középkori magyar építészet kutatásának helyzete (1968–1978). in: ÉÉt. 1978. 221–233.; Marosi E.: Magyar falusi templomok. Bp. 1975.; Kovács B.: Románkori templomok feltárása Heves megyében. in: EMÉ. 1967. 35–63.; Dercsényi D.: Baranya középkori templomai. Bp. 1984.; Valter I.: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodrog-közben. in: HOMÉ. 1969. 115–141.; Kozák K.: XI–XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében. in: VMMK. 1969. 223–233.; Bóna I.: Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosflurs. in: AAr. 1985. 223–236.; Gervers–Molnár V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972.; Kozák K.: Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század). in: VMMK. 1985. 107–144.; Ludwig E.: Királygyilkos kunok, eltűnt kerektemplomok nyomában a Duna–Tisza közén. in: Forrás 1985/3. 71–79.; A műemlékvédelmi munkához kapcsolódó feltárásokról a Magyar Műemlékvédelem számol be rendszeresen. Templomkutatások közül falvak szerinti sorrendben néhány: Lócsy E.: Alhéviz és Békásmegyer középkori templomai. in: AÉ. 1967. 200–213.; Zolnay L.: Románkori templom a Komárom megyei Bajóton. in: MúÉ. 1956. 277–280.; Kiss Á.: A balatonfüredi középkori templomrom részleges feltárása. in: VMMK. 1964. 161–166.; Valter I. – Koppány T.: A Balatonfüred-tetői templomrom feltárása. in: VMMK. 1972. 149–194.; Czeglédy I. – Koppány T.: A Balatonfüzfő-mámai románkori templom. in: VMMK. 1964. 141–160.; Czeglédy I. – Ágosházy L.: Berhida középkori temploma. in: VMMK. 1967. 217–238.; Iránszék Melis K.: A Bp.-rákoskeresztúri Árpád-kori templomrom. in: AÉ. 1972. 106–109.; Topál J.: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. in: Stud. com. 1972. 53–98.; Hencz J.: A csempezkopácsi román r. k. templom. in: Szombathelyi egyházm. 463–470.; Vándor L.: A csácsbózsoki r. k. templom kutatása. in: ZGy. 1976. 199–219.; Czeglédy I. – Koppány T.: A középkori Ecsér falu és temploma in: AÉ. 1964. 41–61.; Gábor J.: Középkori templomrom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. in: HOMK. 1973. 26–36.; Czeglédy I. – Entz G.: Az egeregyi Árpád-kori

- templom. in: VMMK. 1967. 197–217.; Szabó J. Gy.: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. in: EMÉ. 1985. 5–77.; Entz G.: Harina (Herina) románkori templom. in: MűÉ. 1954. 20–33.; Magyar K.: Hedrehely mezőváros középkori műemlékei. in: MV. 1979. 302–308.; M. Kozák É.: A hetvenhelyi románkori templom régészeti kutatása. in: JPMÉ. 1980. 113–133.; Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában I–II. in: SMK. 1978. 187–243. és SMK. 1987. 5–76.; Zádor M.: A kövesdi (azófi) középkori templom építéstörténete. in: Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1960. 173–214.; Székely Gy.: Árpád-kori templom föltárása Ladánybencé határában. in: MV. 1981. 109–110.; Éri I.: A Látrány-rádpusztai templom feltárása. in: VMMK. 1967. 183–197.; Valter I.: A mátraszőlősi r. k. templom kutatása. in: MV. 1974. 151–159.; K. Kovács L.: Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. in: HOMÉ. 1972. 55–70.; Bodó S.: Adatok a miskolci avasi templom kápolnáihoz. in: HOMÉ. 1972. 71–82.; Sándor M.: A mecseknádasdi Szt. István templom. in: JPMÉ. 1971. 125–146.; Uő.: A mecseknádasdi Szt. István templom kutatása. in: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. 179–194.; Rác Z.: Szempontok a monostorpályi Árpád-kori templom építéstörténetéhez. in: Bihari Múzeum Évkönyve 1982. 69–77.; Dávid L.: Nagyalambfalva temploma és a középkori székelyföldi művészet. in: ArsH. 1980/2. 195–203.; Kovács B.: Nagytálya középkori templomának feltárása. EMÉ. 1972. 119–158.; Fazekas Á.: Nyíregyháza középkori temploma. in: Szabolcs-Szatmár megyei Szemle 1973. 119–126.; Mendele F.: Pécs-Málom középkori temploma. in: ÉÉ. 1983. 133–146.; Pálóczy-Horváth A.: Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása. in: MV. 1975. 146–150.; Pamer N.: Rudabánya középkori temploma. in: MV. 1980. 193–210.; Valter I.: Somogyvámosi templomrom. in: MV. 1975. 87–91.; Valter I. – Erdői F.: A somogyvámosi templomrom. in: ÉÉ. 1983. 469–500.; Gervers Molnár V.: A sárospataki r. k. plébaniatemplom története az 1964–1965. évek ásatásai tükrében. in: Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. 143–160.; Ferenczy K.: A sárospataki r. k. templom feltárása és helyreállítása. in: MV. 1972. 139–155.; Dénes Gy.: Szalonna feudális főúri szálláshely és kerektemplom. in: HOMÉ. 1973. 65–86.; M. Kozák É.: Régészeti kutatások a szalonai református templomban. in: HOMÉ. 1981. 7–37.; Nepper I. – Módy Gy.: Szentgyörgy (Kismacs) Árpád-kori templomának feltárása. in: DDMÉ. 1983–1984. 91–131.; Valter I.: A szenyéri r. k. templom. in: MV. 1975. 92–94.; Uő.: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. in: HOMÉ. 1980. 99–129.; H. Fekete P.: Vid középkori templomának feltárása. in: AÉ. 1959. 83–86.; Sallay M.: A vizsolyi református templom. in: MűÉ. 1957. 16–21.; Horváth J.: A vörsi templom története. in: VMMK. 1970. 41–48.; Valter I.: A zalalövő-zalamindszenti r. k. templom kutatása. in: ZGy. 1976. 171–199.; Kozák K.: A zalaszántói templom feltárása. in: AÉ. 1962. 220–237.; Vladár Á.: A zalaszentmihályfai r. k. templom kutatása. in: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. 145–160. stb.
84. Koppány T.: A Balatonfelvidék románkori templomai. in: VMMK. 1963. 81–114.; uő: Későgotika és templomépítés a Balatonfelvidéken. in: VMMK. 1964. 189–199.; uő: Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében 1. in: VMMK. 1967. 117–150.; uő: Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében 2. in: VMMK. 1972. 213–241.; Guzsik T.: Veszprém megye középkori templomépítézetének kutatási kérdései. in: VMMK. 1990. 163–202.
85. Szabó J. Gy.: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. in: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy P. – Kecskés P., Gyöngyös 1984. 21–90.
86. Valter I.: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1985.
- 86a. Magyarország régészeti topográfiája I–VIII. Szerk.: Gerevich L., Bp. 1966–1989.; Magyarország műemléki topográfiája I–X. Szerk.: Dercsényi D., Bp. 1948–1986.; Magyarországi művészet 1300–1470. Szerk.: Marosi E., Bp. 1987.; ill. egy régebbi munka Genton I.: Magyarország művészeti emlékei I–II. Bp. 1959.

87. in: Művelődéstört. 117–158.; egyes plébániákra pl. Zsiray L.: Adatok a Dörögdi család és a felsődörögdi plébánia történetéhez. in: VMMK. 1972. 251–260.
88. Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969.; Maksay F.: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. c. könyvében vizsgálja a templomok topográfiai elhelyezkedését a falvakban.
89. Soós I.: Az egri egyházmegye plébániái. Bp. 1985.; Kovács B.: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger 1987.
90. Ladányi E.: Az Euzidinus-oklevél hitelességének a kérdéséhez. in: LK. 1978. 51–59.
91. Budapest története I–II. Szerk.: Gerevich L. Bp. 1975.
92. Gutheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.2
93. Szeged története I. Szerk.: Kristó Gy., Szeged 1983. Az állítólagos szegedi bencés apátság kérdésével két tanulmány foglalkozott: K. Juhász: Ein unbekantes Benediktinerstift in der Stadt Szegedin. in: MIÖG. 1961. 359–362. és Petrovics I.: Volt-e Szegeden bencés apátság? AUSz. 71 (1981) 37–42.
94. Debrecen története I. Szerk.: Szendrey I., Debrecen 1984.
95. Klaič, N.: Povijest Zagreba I. Zagreb 1982.
96. Vác története I. Szerk.: Sági Vilmos, Szentendre 1983.
97. Bándi Zs.: Körmend a középkorban. Körmend 1987.
98. Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth F., Szombathely 1978.
99. Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. in: Székesfehérvár 2. 21–36.
100. E. Kovács P.: Kassa város egyházi kiváltságai a 13. században. in: LSz. 1985/4. 35–41.
101. Fügedi E.: Koldulórendek és a városfejlődés Magyarországon. in: Sz. 1972. 69–94.
102. Fügedi E.: Kapisztránói János csodái. in: Sz. 1977. 847–887.
103. Petrovich E.: Pécs középkori kórháza. in: JPMÉ. 1960. 159–181.
104. Kubinyi A.: A pásztói Szt. Lélek ispotály. in: Magyar Zene 1982. 81–84.; említhető még Regös F.: Magyar egészségügy a középkorban. in: OtK. 1969. 27–41. és Borsa G.: A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506). in: OSZKEvk. 1961–1962. 223–232.
105. Csemegi J.: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955.
106. Marosi E.: Tanulmányok a kassai Szt. Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez. in: MűÉ. 1969. 1–45.
107. in: Dolgozatok a feudális művelődéstörténet köréből. 1974. 77–100.
108. Varga L.: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. Bp. 1984.; említhető még Fitz J.: A középkori Szent Márton templom Székesfehérvárott. in: MűÉ. 1956. 26–30.; Zolnay L.: A középkori budavári Szent László és Szent Mihály-kápolna. in: BpR. 1964. 373–388. és Kozák K.: A szegedi Szent Dömötör templom építéstörténetének kérdései in: FMÉ. 1966–1967. 2. 143–149.
109. Az erődtemplomokat érinti Balogh J.: Középkori építészetünk kérdéseiről. in: MűÉ. 1984. 46–48.
110. Legszisztematikusan az utóbbi időben a pécsi püspökvár kutatása folyik Sándor Mária vezetésével. Pécsre: Fülep L.: Újabb ásatások a pécsi cella trichorában. in: JPMÉ. 1959. 75–89.; Petrovich E.: Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és Janus Pannonius sírhelye. in: Baranya megyei Levéltár Évkönyve 1968. 161–176.;

- Tóth M.: La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. in: AHA. 1978. 43–59.; Uő: A pécsi székesegyház nyugati karzata. in: ÉÉt. 1983. 429–455.; Sándor M.: A pécsi Püspökvár és a középkori egyetem kutatása. in: MV. 1987. 94–101.; Egerre: Kozák K.: Az egri várszékesegyház feltárása I–III. in: EMÉ. 1972. 159–190., 1973–1974. 131–158. és 1975. 81–100.; Uő: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I–III. in: EMÉ. 1978–1979. 157–182. és 1980–1981. 5–46., továbbá 1986. 5–34.; Uő: Az egri székesegyház románkori kőfaragványai. in: EMÉ. 1976. 113–131.; Gyulaféhevára: Entz G.: A gyulaféhevári székesegyház. Bp. 1958.; Vita Entz G.: A gyulaféhevári székesegyház c. monográfiájáról. in: MűÉ. 1957. 223–230.; Veszprém: Guthheil J. – Gyürky K.: A veszprémi Szent György egyház és konzerválása. in: MV. 1960. 136–143.; Gyürky K.: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. in: AAr. 1963. 341–408.; Kralovánszky A.: A veszprémi és zirci templomok kutatásának újabb eredményei. in: Középkori régészet 1985. 353–356.; Kalocsára: Nagy Á.: A kalocsai XI. századi érseksír lelete. in: MűÉ. 1968. 112–123. vitatott eredményű tanulmánya.
111. Szeged, 1988. szept. 22–24.
112. Előadása külön jelent meg, Fügedi E.: Sepelieurnt corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti kolostor. in: Sz. 1991. 35–67.
113. Kamps A.: A feldebrői altemplom. in: MűÉ. 1955. 178–194.; Csemegi J. – Dercsényi D.: Hozzászólás a feldebrői kérdéshez in: MűÉ. 1956. 54–59.; Kovács B.: Adatok Feldebrő történetéhez. in: MűÉ. 1968. 124–125.; Major J.: Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoktörténeti hátteréhez. in: ÉÉt. 1976. 193–226.; Györfly Gy.: Hozzászólás Feldebrő kérdéseihez. in: MV. 1982. 67.; Kovalovszky Júlia ásatási eredményei még nincsenek publikálva.
114. Nagy E.: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. SMK. 1973. 335–339.
115. Juhász I.: Vésztő, középkori templom és rendház. in: AÉ. 1973. 78–81.; Uő: A vésztői Csolt-monostor faragott kövei. in: Békés megyei Múzeumok Közleményei. 1973. 117–125.; Uő: Csolt-monostor feltárásának eddigi eredményei. in: MV. 1974. 214–218.; Uő: A Csolt nemzetség monostorának története. in: Békési Élet. 1980. 441–448.
116. Györfly Gy.: Pusztaszer. in: MV. 1959. 193–199.; Trogmayer O. – Zombori I.: Szer monostorától Ópusztaszerig. Bp. 1980.; Vályi K.: Árpád-kori falusi építmények a szeri monostor területéről. in: AÉ. 1986. ; Vályi K.: Szer középkori településtörténete a régészeti leletek tükrében. in: Arany János Múzeum Közleményei 1986. 117–129.
117. Valter Ilona ásatásai folyamatban vannak. Valter I.: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986–1991. in: Műemlékvédelmi Szemle 1991. 24–28.
118. Révhelyi E.: A vértesszentkeresztii templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben. Bp. 1957.; Kozák É.: A vértesszentkeresztii egyenes szentélyzáródású templom. in: ÉÉt. 1983. 311–326.
119. Kumorovitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. in: TBM. 1964. 43–83.; itt említendő Entz G.: Nyugati karzatok románkori építészetünkben. in: MűÉ. 1959. 130–142., németül AHA. 1959. 1–19.; Uő: Még egyszer a nyugati karzatokról. in: ÉÉt. 1980. 133–141.; Tomaszewski, A.: Romanskie koscioly z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Wegier. Warszawa-Kraków 1974.
120. Mályusz E.: Die Eigenkirche in Ungarn. in: Studien zur Geschichte Osteuropas III. Graz-Köln 1966. = Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas 5. 76–95.

121. Petrovics I.: Nemzeti monostorok problematikája. in: Acta Iuvenum. Sectio Historica. I. Szeged 1978. 9–24.
122. Mezey L.: Deákság és Európa. Bp. 1979. 126–128.
123. Csóka J. L.: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra I–II. Bp. 1970.
124. Csóka J. L.: Geschichte des benediktischen Mönchtums in Ungarn. München 1980.
125. Nagy S.: Dombó. Újvidék 1974.; Uő: Dombó. Középkori monostor és erőd. Újvidék 1987.
126. Csóka J. L.: A panonnhalmi alapítólevél interpolálása. in: LK. 1961. 83–99.; Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. in: LK. 1955. 27–47.; továbbá Balogh A.: A tihanyi alapítólevél mint a XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. in: MNy. 1957. 35–42.
127. Érszegi G.: Walféris comes 1157-es monostoralapító oklevelének hitelességéhez. in: Klasszika-Filológiai Tanulmányok III. /Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth/ Bp. 1978. 93–108.
128. Érszegi G.: Zu Alltagsleben und Sachkultur ungarischer Benediktinerklöster des Spätmittelalters. in: Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress Krems an der Donau 18. bis 21. September 1978. Wien 1980. 195–215.
129. Szakály F.: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége 1526-ig. in: Tanulmányok Tolna megye történetéből 1968. 9–60.
130. Sipos G.: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. in: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: Csetri E. – Jakó Zs. – Tonk S., Bukarest 1979. 33–50.; A bencéseket érintő további szakirodalom: Levárdy F.: Panonnhalma építéstörténete. in: MűÉ. 1959. 27–43., 101–129., 220–231. és 1962. 1–23.; Gergelyffy A. – Gyürky K.: A panonnhalmi kerengő és kolostorudvar helyreállítása. in: Arrabona 1963. 121–167.; Marosi E.: A panonnhalmi konventi pecsét datálásához. in: MűÉ. 1981. 138–139.; Sólymos Sz.: A panonnhalmi hiteleshelyi pecsét ikonográfiája. in: MűÉ. 1981. 136–138.; Takács I.: Művészet a 14. századi Pannonhalmán (Czudar László síremlékéről). in: Népek nagy nevelője... Szerk.: Szennay A., Bp. 1981. 445–454.; Baranyai B.: Adatok a zalavári apátság középkori felszerelésének történetéhez. in: MűÉ. 1967. 23–34.; Levárdy F.: A somogyvári apátság román maradványai. in: MűÉ. 1968. 165–188.; Bakay K.: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–1973. évi feltárásáról. in: SMK. 1973. 349–356.; Uő: Jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról. in: SMK. 1975. 191–207.; Magyar K.: A korai magyar egyházszervezés történetéről. A somogyvári apátság Szent Péter titulusa. in: Va. 1979. 381–386.; Uő: Az Árpád-kori Somogy francia kapcsolatairól (Somogyvár és Saint-Gilles) in: SMK. 1983. 13–108.; Kozák K.: A szekszárdi bencés apátság feltárása I–IV. in: A szekszárdi Béry Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1970. 155–180., 1971–1972. 229–269., 1973–1974. 167–202. és 1975–1976. 111–136.; Gállos F.: Pécsvárad kolostorára és településére. in: Baranyai Művelődés. 1958. 90–96.; Uő: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Pécs 1975.; Kozák K.: Szent István és Pécsvárad. in: Baranyai Művelődés 1988. 58–63.; Dercsényi D.: A jáki templom. Bp. 1957.; Uő: Zur siebenhundertjährigen Feier der Kirche von Ják. in: AHA. 1957. 173–202.; Entz G.: Az ercsi bencés monostor. in: MűÉ. 1965. 241–246.; Biczó P.: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. in: MV. 1981. 104–108.; Uő: A bátmonostori ásátások. in: Középkori régészet 1985. 363–372.; Dávid K.: A hahóti és csatári bencés apátságok alapításáról. in: Va. 1978. 291–296.; Németh P.: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárai és monostorai in: MFMÉ. 1966–1967. 2. 127–134. és A nyiregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve 1967. 91–102.; Kovács B.: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. in: EMÉ. 1966. 71–95.; Kőfalvi I.: A lébényi templom. in: Arrabona 1972. 77–93.

131. Oszvald F.: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. in: MűÉ. 1957. 231–254.
132. Mezey L.: Az Árpádok eredetmondája és a csuti alapítás. in: FK. 1957. 427–429.; Uő.: Csutmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–1271). in: TBM. 1963. 7–42.
133. Reinert, K.: Ein bisher unbeachtet gebliebenes Verzeichnis der Klöster des Prämonstratenserordens in Ungarn und Siebenbürgen in der Zeit vor dem Mongolensturm. in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 1966. 268–287.; néhány további publikáció: Pámer N.: A gyulaifiratói középkori premontrei monostor feltárása. in: VMMK. 1967. 239–247.; Kozák K.: A jánoshidai rk. templom (volt premontrei prépostság) feltárása. in: Jászkunság 1972. 86–96.; Uő.: A premontreiek építkezései Győr-Sopron megyében a XII–XIII. században. in: Arrabona 1973. 125–148.; Bálint S.: A somlyóvásárhelyi premontrei apácák. in: VMMK. 1972. 291–299.; Guzsik T.: A zsámbéki rom. in: Élet és Tudomány 1975. 694–698.
134. Gerevich L.: Villard de Honnecourt Magyarországon. in: MűÉ. 1971. 81–105.; Uő.: A pilisi ciszterci apátság. in: Stud. com. 1985. 541–547.; Uő.: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1987.; Uő.: Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser Abtei Pilis. in: AAr. 1985. 111–153.; Hervay F.: Nyolcszázéves a pilisi apátság. in: Va. 1984. 830–833.; Uő.: Részletek a pilisi apátság történetéből. in: Stud. com. 1985. 595–601.; Marosi E.: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. in: Stud. com. 1985. 551–562.
135. Valter I.: Ciszterci monostorok kutatásáról. in: Középkori régészet 1970. 70–71.; Uő.: A pásztói monostor feltárása. in: Magyar Zene 1982. 180–190.; Uő.: A pásztói monostor Archaeologicae Hungariae 1982. 167–206.; Uő.: Die Archaeologische Erschliessung des Zisterziensekklosters von Bélapátfalva. in: AAr. 1982. Uő.: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásátásáról. in: AÉ. 1975. 88–100.; Uő.: Ciszterci monostorok kutatása. in: Stud. com. 1985. 563–589.; Uő.: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. in: Szentgotthárd. Szerk.: Kuntár L. – Szabó L., Szombathely 1981. 29–80.; Zilinszkyné Sternegg M.: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). in: uo. 365–540.; Gergelyffy A.: Bélapátfalva. Bp. 1960.; Valter I.: A bélapátfalvai monostor feltárási munkálatai 1964-ben. in: HOMÉ. 1966. 199–226.; Hümpfner T.: A zirci apátsági templom ásátása (1912–13). in: VMMK. 1964. 119–137.; Kralovánszky A.: A veszprémi és zirci templomok kutatásának újabb eredményei. in: Középkori régészet 1985. 356–360.; Entz G.: A kerci (círta) cisztercita építóműhely. in: MűÉ. 1963. 121–146.; németül AHA. 1963. 1–38.; Györfly Gy.: Adatok az esztergomi cisztercekről. in: ÉÉt. 1980. 229.
136. Hervay F.: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Bp.–Róma 1984.
137. Solymosi L.: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról. in: LK. 1984. 237–251.
138. Takács M.: A belakúti/péteváradai ciszterci monostor. Újvidék 1989.
139. Watzl, H.: Der Plan einer Verlegung der Cisterce Heiligenkreuz von Wienerwald nach Westungarn in den Jahren 1206–1209. in: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. 1958–1960. 106–119.; Uő.: Über Beziehung der Abtei Heiligenkreuz zu Altungarn. in: Sancta Crux 1971. 9–17.; még egy angol nyelvű munkát kell említeni Lékai, L. J.: Medieval cistercians and their social environment. The case of Hungary. in: Analecta Cisterciensia 1976. 251–280.
140. Bán I.: A Karthausi Névtelen műveltsége. Bp. 1976.; A néma barát megszólal. Válogatás a Karthausi Névtelen beszédeiből. Szerk.: Madas E., Bp. 1985.; itt említendő még Fodor A.: Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor

1500. in: *Armarium*. Bp. 1976. 49–70.; Török J.: Szent Brúnó fiai, a néma barátok. in: Va. 1985. 631–634.; Madas E.: Az Érdy-kodex. in: Va. 1985. 635–636.
141. Mezey L.: A *Devotio Moderna* a dunai országokban. in: Egyetemi Könyvtár Évkönyve 1970. 223–237.; németül: *Die Devotio Moderna der Dunauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*. in: *Acta Litteratura* 1970. 37–51.; Németh P.: Adatok a felsőárkányi kartauzi kolostor építéstörténetéhez. in: EMÉ. 1967. 73–86.
142. Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1983.
143. Gregorius Gyöngyösi: *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitaie*. Szerk.: Hervay F., Bp. 1988.; Gyöngyösi munkásságára fontos még Sarbak G.: Gyöngyösi Gergely biográfiájához. in: *ItK*. 1984. 44–52.
144. Hervay F.: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. in: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F., Bp. 1984. 159–172.
145. Guzsik T. – Fehérváry R.: A pálosrend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Bp. 1980.; Uő.: Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. in: *ZGy*. 1980–1981. 33–49.; Uő.: A magyar pálosrendi építészet kialakulása, első periódusa. in: *ÉÉt*. 1980. 193–228.; Guzsik T.: Kritische Fragen zur frühen Paulinerarchitektur in Ungarn. in: *Der Orden der Pauliner OSPE „Schlaininger Gespräche 1982”*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 70. Eisenstadt 1984. 133–154.; Uő.: Késő gótikus „pálos” műhelyek Magyarországon. in: *ÉÉt*. 1983. 199–217.; Uő.: Ein für verschwunden gehaltenes Palinerkloster im Komitat Tolna (Das Kloster von Szentpál) in: *Periodica Polytechnica. Architecture*. 1984. 67–85.; Uő.: Eltűntnek hitt pálos építészet Somogy megyében. in: *SMM*. 1986. 5–26.; Uő.: A korai pálos rendi építészet aktuális topográfiai kérdései a veszprémi egyházmegyében. in: *A Dunántúl településtörténete VI. PAB-VEAB Értesítő* 1986. 39–43.; Uő.: Az egyháztestületi intézmények /kolostorok/ szerepe Veszprém megye középkori építészetében. in: *A Dunántúl településtörténete VII. PAB-VEAB Értesítő* 1989. 371–377.; Zsiray L.: A bakonyszentjakabi pálos kolostor. in: *MV*. 1977. 148–152.; Zolnay L.: A budaszentlőrinci pálos főkolostor emlékezete. in: Va. 1973. 514–519.; Ágostházy L.: A budaszentlőrinci pálos kolostor. in: *MV*. 1979. 24–35.; Lovász E.: A diósgyőri pálos kolostor 1973. évi feltárása. in: *HOMK*. 1981. 67–77.; Éri I.: A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei. in: *Magyar Műemlékvédelem 1959–1960*. 85–94.; Prokopp Gy.: Püszsentslélek. in: Va. 1972. 673–676.; Horváth I.: Klastrompuszta – a pálosrend bölcsője. in: Va. 1974. 611–615.; Zsiray I. – Pusztai I.: A salgföldi Mária-Magdolna elvesztett pálos kolostor. in: *VMMK*. 1967. 247–259.; Fehérváry R.: Az uzsaszentléleki pálos monostor. in: *VMMK*. 1979. 203–214.; Joó T.: A pálos kolostorok építészettörténeti, gazdaság-és művészettörténeti jelentősége. in: *Borsodi Történelmi Évkönyv* 1979. 177–207.; Uő.: A sajlódi pálos kolostor. in: *HOMÉ*. 1978–1979. 131–165.; Joó T. – Sólyom D.: A diósgyőri pálos kolostor. in: *HOMÉ*. 1973. 87–120.
146. Török J.: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977.
147. Sarbak G.: Entstehung und Frühgeschichte des Ordens der Pauliner. in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1988. 92–103.; fontos megállapításokat tartalmaz a pálosrend fejlődéséhez Fügedi E.: Tarnai Andor könyvének margójára. in: *Sz*. 1985. 232–243.
148. St. Swidzinski: Die Augustinusregel im Pauliner-Orden. in: *Augustiana* 1968. 29–38.; Uő.: Constitutio Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae iuxta textum ante annum 1643 conscriptum. in: *Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Fontes I.* (1973) 7–22.; Uő.: Die bischöflichen Regel des Pauliner Ordens. In: *UngJ*. 1979. 29–40.; Elm, K.: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Pauli in Laventtal. in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. 1972. 109–178.;

- Mályusz Elemér egy magyarul korábban megjelent munkáját lengyelül is kiadták *Zakon paulinow i devotio moderna*. in: *Mediaevalia Warszawa 1960*. Megemlíthető még Domonkos Pál Péter: *Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből*. in: *MNy. 1966. 489–492*. munkája, amelyben egy magyar pálos Czenstochowában őrzött kódexben található magyar nyelvű imáját közli. Hervay F.–Török J.: *Le réseau monastique hongrois et l'histoire de l'ordre eremitique de Saint-Paul en Hongrie médiévale*. in: *Naissance et fonctionnement des réseaux monastiques et canoniaux. Actes du lex Colloque International du C.E.R.C.O.M. Sant-Étienne 1985*. Saint-Étienne 1991. 225–233.
149. Szűcs J.: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. in: *LK. 1972. 213–261.*; Uő.: Dózsa parasztháború ideológiája. in: *Valóság 1972/11. 12–39.*; Uő.: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. in: *ITK. 1974. 409–436.*; Uő.: Die oppositionelle Strömung der Franziskaner im Hintergrund des Bauernkrieges und der Reformation in Ungarn. in: *Etudes Historiques Hongroises 1985. I., Ed. Glatz F. – Pamlényi E., Bp. 1985. 483–514.*; további irodalom Nemeskürty I.: *In signo crucis. Ferences és világi papok az 1514-es parasztháborúban*. in: *Va. 1972. 595–599.*; Bellér B.: *Az egyház a legújabb Dózsa-irodalomban*. in: *Va. 1974. 623–627.*
150. Magyar A.: Die ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454. Vorgeschichte und Auswirkung der Statuten. in: *Archivum Franciscanum Historicum 1971. 71–122.*
151. Magyar A.: Schicksal eines Klosters. Das erste Franziskaner Kloster von Eisenstadt im Rahmen der Geschichte der marianischen Ordensprovinz 1386–1625. Eisenstadt 1970.
152. Kulcsár P.: *Kapisztrán János*. Bp. 1987.; Balanyi Gy.: *Hunyadi és Kapisztrán*. in: *Va. 1956. 393–402.*; Petrovics I. – Szőnyi Gy.: *Capistranus*. in: *The New Hungarian Quarterly 1986. 141–146.*
153. Klaniczay T.: A ferencesek és domonkosok irodalmi tevékenysége az Anjou-korban. in: *Klaniczay T.: Hagymányok ébresztése*. Bp. 1976. 111–128.; a középkori ferences történetírásra: Mályusz E.: *Krónika-problémák*. in: *Sz. 1966. 713–762.*; Kristó Gy.: *Anjou-kori krónikáink*. in: *Sz. 1967. 457–482.*; ifj. Horváth J.: *Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit*. in: *Acta Linguistica 1971. 321–377.*
154. *Temesváry Pelbárt válogatott írásai*. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1982.; *Vida T.: Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával*. in: *Va. 1976. 671–679.*; további irodalom a rendre: Nagy É.: *Az ozorai ferences kolostor*. in: *FA. 1969. 135–153.*, új kiadása *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk.: Vadas F., Szekszárd 1987. 97–106.; Szántó K.: *A jászberényi ferences templom története (1472–1972)*. Bp. 1974.; Sáros A.: *A jászberényi ferences templom újabb gótikus részei*. in: *MV. 1978. 223–225.*; Csóka F.: *A Ferencesrend történetének kutatása Magyarországon 1945–1976*. in: *LSz. 1977. 359–362.*; Altmann J.: *Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról*. in: *AÉ. 1973. 82–87.*; Dankó K.: *Előzetes jelentés a sárospataki ferences templom kutatásáról*. in: *AÉ. 1975. 266–272.*; Szirmai K. – Altmann J.: *Előzetes jelentés a ferencesek temploma és a via pretoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról*. in: *BpR. 1976. 223–238.*; Valter I.: *A búcsúszentlászlói r. k. (volt ferences) templom helyreállítása*. in: *MV. 1974. 16–21.*; Prokopp M.: *A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei*. in: *ÉÉt. 1980. 367–387.*; Horváth A.: *Adatok Bács ferences templomának és kolostorának építéstörténetéhez*. in: *MűÉ. 1982. 174–181.*; Vándor L.: *A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében*. in: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeiből. 1986. 49–75.*; Hervay F.: *Geschichte der Franziskaner in Ungarn bis zum Beginn der Reformation. in: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters*. Red.: H. Kühnel. Krems-Stein 1982. 312–317.; Marosi E.: *Franziskanische Architektur in Ungarn*. in: *uo. 461–470.*

155. Bertalan H.: Das Klarissinnenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. in: AAr. 1982. 151–176.
156. Feuerné Tóth R.: V. István sírja a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában. in: BpR. 1964. 115–131.; Uő.: A margitszigeti domonkos kolostor. in: BpR. 1971. 245–270.; Gyürky K.: A budavári domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárások. in: BpR. 1971. 429–436.; Uő.: A koldulórendek városi kolostorai kutatásának szempontjairól és módszereiről. in: Középkori régészet 1970. 67–69.; Uő.: Az egykori budai domonkos kolostor. Bp. 1976.; Uő.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981.; Bodor I.: A budavári domonkos templom képe a Schedel világkrónikájának metszetén. in: MV. 1973. 103–106.; Vékony G.: Adatok Juliánus utazásainak topográfájához. in: Sz. 1977. 1175–1191.
- 156a. Mezey L.: Irodalmi anyanelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit-legenda credetkérdése. Bp. 1955.
157. Hársing L. – Kozák K.: A johanniták a középkori Magyarországon. in: Vg. 1979. 692–698.
158. Rászlai T.: Johanniták a középkori Somogy megyében. in: Somogy 1986. 77–84.
159. Boroviczény, K. G.: Kommentierte Bibliographie der Kreuzherren- und Hospitallorden, sowie deren Krankenhaus- und Bädergründungen in Ungarn in der Zeit der Arpaden. Freiburg 1970. kézirat.; Uő.: Cruciferi Domus Hospitalis Ecclesiae Sancti Regis Stephani, ein ungarischer Kreuzherrenorden. Előadás a 24. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszuson, Bp. 1974. aug. 26–31.
160. Siklósi Gy.: A középkori Alba Regia és a johannita lovagok. in: Élet és Tudomány 1984. 1681–1683.
161. Vándor L. ásatási jelentése in: Régészeti Füzetek 1976. 29 és 70.; Kozák K.: Constructions dans la Hongrie des XII–XVe siècles des ordres de chevalerie et d'hospitaliers et leur influence. in: AAr. 1982. 71–130.; Radvánszky A.: A Szent János lovagrend története Magyarországon. München 1986.; A johanniták középkori hazai történetének kronológiájára Vajay Sz.: A johannita rend lovagjai (1854–1987). h.n. 1987. 55–61.
162. Adrinyi G.: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens in Siebenbürgen. in: UngJ. 1971. 9–22.; H. Glassl: Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211–1225). in: uo. 23–49.; F. Martini: Der Deutsche Ritterorden und seine Kolonisten im Burzeland. in: UngJ. 1976. 41–58.; Zimmermann, H.: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen. in: Die geistliche Ritterorden. Hrsg. v. J. Fleckenstein – M. Hellmann, Sigmaringen 1980.
163. Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.; továbbá Uő.: A „csúti főesperesség”. in: LK. 1969. 271–277.; Uő.: Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai. (a budai egyetem történetéhez) in: Eszmetört. 7–34.
164. Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. in: TSz. 1978. 158–181.
165. Jakó Zs.: Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei. in: Jakó Zs.: Irás, könyv értelmiség. Bukarest 1976. 10–25.
166. Tímár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. in: Baranyai Helytörténetírás. 1981. 13–56.
167. Köblös J.: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458–1526. Bp. 1987.; Uő.: A Jagelló-kori egyházi közélet egyetemjárása. in: Értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk.: Zombori I., Szeged 1988. 23–48.; Uő.: A fehérvári káptalan vonzáskörzete a középkor végén. in: Dunántúl

- településtörténete VII. Veszprém 1989. 351–370.; hasonló munka az esztergomi kanonokokra Körmeny K.: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. in: Művelődéstört. 176–203.
168. Mezey L.: Dcátság és Európa. Bp. 1979. 93.
169. Györfly Gy.: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). in: TSz. 1977. 552.
170. Juhász K.: Das Kapitel von Arad als glaubwürdiger Ort. in: MIOG. 1954. 406–424.; Uő.: Az aradi hiteleshely vezetői. Kny. a Szántó Kovács János Múzeum Évkönyvéből. Orosháza 1960.; Uő.: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula 1962.; Sill F.: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. in: Vas megye Múltjából 1976. 20–60.; Kóta P.: A vasvári káptalan korai oklevelei. in: LSz. 1987. 17–29.; Varga Á.: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. in: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: Csetri E. – Jakó Zs., Bukarest 1980. 20–35.; további irod. a kanonokokra: Pásztor E.: Sulla origini della vita comune del clero in Ungheria. in: La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Atti della Settimana di studio: Mendola, settembre 1959.; Petrovich E.: Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez. in: JPMÉ. 1956. 31–47.; Sándor M.: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécssett. in: ÉÉt. 1983. 165–183.; Körmeny J.: A felsőorszi préposti kúria története. in: VMMK. 1978. 249–256.; Almási T.: Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez. in: AUSz. 86 (1988) 9–15.
171. Györfly Gy.: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. in: MTA II. OsztK. 1969. 199–225.
172. Holub J.: Bonipertus. in: JPMÉ. 1959. 97–101.
173. Petrovich E.: Szent Mór pécsi püspök. in: Va. 1971. 85–93.
174. Szegefy L.: Gellért, marosi püspök. in: Va. 1976. 91–96.; Uő.: Gellért püspök halála. in: AUSz. 61 (1979) 19–28.; Uő.: Szent Gellért családjáról. in: AUSz. 75 (1983) 11–19.; Uő.: Adalékok Szent Gellért püspök műveltségének kutatásához. in: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1985. 43–49.; Rónay Gy.: Szent Gellért és legendái. in: Va. 1980. 577–588.; Uő.: Szent Gellért Pannóniában. in: Va. 1983. 570–582.; Mezey L.: Gellért problémák. in: Va. 1980. 590–598.; Kristó Gy.: Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. in: MK. 1985. 170–180.
175. Pais D.: Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? in: MNy. 1955. 10–17.; ifj. Horváth J.: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. in: MNy. 1955. 146–156.
- 175a. A. Paravicini Bagliani: Un frammento del testamento del Cardinale Stephanus Hungarus (†1270) nel Codice C 95 dell'Archivio del Capitolo di San Pietro. in: Rivista di Storia della Chiesa in Italia 1971. 168–182.
176. Tímár Gy.: Pécs Károly Róbert-kori püspökei. in: A pécsi egyházmegye schematizmusa. Pécs 1981.; Uő.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. in: Baranyai Helytörténetírás 1981. 19–32.
177. Juhász K.: Magyar főpap Avignonban. in: Va. 1955. 629–632.
178. Fügedi E.: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. in: Jubileumi tan. 97–109.
179. V. Kovács S.: Garázda Péter. in: ItK. 1957. 48–62.; Janus Pannonius. Szerk.: Kardos T. – V. Kovács S., Bp. 1975.; Kardos T.: Bakócz Tamás. in: Vg. 1971. 528–535.; Csapodi Cs.: Bakócz Tamás, a humanista. in: ItK. 1983. 59–66.; Grieger, R.: Filipez Johann Bischof von Waradein. Diplomát der Könige Matthias und Wladislaw. München 1982.; Juhász K.: Bischof Albert Hangács von Csanád (1457–1466). Hunanist, Kirchenfürst und geistlicher Krieger. in: Historisches Jahrbuch 1959. 64–81.; Juhász K.: Nikolaus von Chaak. Ein Bischof zur Zeit des ungarischen Bauernaufstandes 1514. in: Burgenländische Heimatblätter 1958.

- 173–182.; Juhász K.: Egy magyar főpap Hunyadi János oldalán (Remetei Péter). in: Va. 1965. 470–473.; Rainer P.: Vetési Albert veszprémi püspök. in: VMKK. 1986. 227–233.; Zaisberger, F.: Bernhard von Rohr und Johann Beckenschlager, Erzbischof von Gran – zwei Salzburger Kirchenfürsten in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts. Wien 1963. (kézirat); Beke M.: Mátyás király és az esztergomi érsekek. in: Tudományos Füzetek 6. (Mátyás király és a vidéki Magyarország) Tata 1990. 28–35.; Bónis Gy.: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. in: LK. 1974. 89–101.; Bodor I. – Fügedi E. – Takács I.: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei. Bp. 1984.
180. Fügedi E.: A XV. századi magyar püspökök. in: TSz. 1965. 477–498.; angolul Acta Historica 1965. 375–391.
181. Sugár I.: Az egri püspökök története. Bp. 1984.
182. Győregyházmegyei Almanach. Győr 1968. 21–79. (A győri püspökök sora.); Váci egyházmegyei Almanach. Szerk.: Bánk J., Vác 1970. 107–146. (A váci egyházmegye püspökei)
183. Mezey L.: Ország „egyetem nélkül” – a magyar felsőoktatás a középkor végén. in: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. Szerk: Czizmadia A., Pécs 75–88.; Koszta L.: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. in: AUSz. 86 (1988) 15–26.
184. Kralovánszky A.: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez. in: MFMÉ. 1966–1967. 2. 121–125.; Uő.: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséhez. in: Fejér megyei Szemle 1967. 48–54.; Uő.: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltárásokról. in: Alba Regia 1967. 253–262.; H. Koller: A székesfehérvári királyi trónus kérdése. in: Székesfehérvár 2. 7–20.; Marosi E.: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. in: uo. 169–184.; Engel P.: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. in: Sz. 1987. 613–636.; további királyi prépostságokra vonatkozó munkák: Sill F.: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlatja. in: Szombathelyi egyházm. 173–243.; Gerevich L.: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. in: AAr. 1983. 385–409.; Borsa I.: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. in: LK. 1962. 205–218.; H.-W. Schuster: Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei. in: UngJ. 1988. 1–9.
185. Deér J.: Aachen und die Herrschersitze der Árpaden. in: MIÖG. 1971. 1–56.
186. Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. in: Székesfehérvár 2. 27.
187. ifj. Horváth J.: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. in: Székesfehérvár 1. 113.
188. Gerics J.: A királyi kápolna tagjai által folytatott hiteleshelyi tevékenység történetéhez. in: LK. 1956. 31–34.; Kubinyi A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. in: LK. 1975. 59–121.; Bónis Gy.: A Capella regia és a pécsi egyetemalapítás. in: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. Szerk.: Czizmadia A., Pécs 1968 21–26.; Kumorovitz L. B.: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. in: TBM. 1963. 109–151.
189. Jankovich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. in: BpR. 1959. 57–98.
190. Szűcs J.: István király Intelmei – István király állama. in: Szűcs J.: Nemzet és történelem. Bp. 1984.2 359–379.
191. Győrffy Gy.: Szent László egyházpolitikája. in: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Szerk.: Dankó I., Túrkeve 1971. 63–71., Uő.: A „lovagszent” uralkodása (1077–195) in: TSz. 1977. 542–554.

192. Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma. IV. Béla és az egyház. in: TSz. 1978. 158–181.
193. Mályusz E.: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958., németül Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht. Bp. 1959.; Csizmadia A.: A konstanzi bulla hatása a főkegyúri jog fejlődésére. in: Csizmadia A.: Jogi emlékek és hagyományok. Bp. 1981. 77–110., németül Die Auswirkung der „Bulle“ von Konstanz auf Entwicklung des Oberpatronatsrechts. in: Acta Iuridica 1960. 53–82.; Szentirmai, A.: De „jure supremi patronatus“ regnum Hungariae. in: Monitor Ecclesiasticus 1961. 281–291.; Bard I.: The Break of 1404. Between the Hungarian Church and Rome. in: UngJ. 1976. 59–70.
194. Kardos T.: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában. in: Sz. 1950. 121–177.; Havas L.: A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében. in: ItK. 1965. 323–327.; Adriányi G.: Die Kirchenpolitik des Matthias Corvinus (1458–1490). in: UngJ. 1976. 83–92.
195. Kapitányffy I. – Szepessy T.: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei. in: KKKK. 288.; a gregoriánus reformra M. Plezia: II. Pálos pápa bullája a lengyel, vagy a magyar érsekhez? Klasszika-Filológiai Tanulmányok III. /Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth/ Bp. 1978. 353–366.; Székely Gy.: VII. Gergely. Bp. 1984.; Sweeney, J. R.: Gregory VII, the program, and the Hungarian church at the end of the eleventh century. La Riforma Gregoriana e l'Europa. Salerno, 20–25 maggio 1985. in: Studi Gregoriani 1991. 265–275.
196. J. R. Sweeney: Innocent III. and the Esztergom election dispute. in: AHP. 1977. 113–138.
197. Gerics J.: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól. in: FK. 1975. 309–325.
198. in: ZRK. 1963. 174–235.
199. Bónis Gy.: Egyházi bírászkodás az Árpád-kori Magyarországon. in: Va. 1971. 520–526.
200. Bónis Gy.: Az egyházi és a világi jog határai a középkorban. in: Eszmetört. 235–242.
201. Bónis Gy.: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.; itt említendő V. Kovács S.: Az Akadémiai Könyvtár kézirtárának egyházi jogi tartalmú középkori kódex-törödékei. in: MK. 1983. 251–263.
202. A. Szentirmai: Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters. in: ZRK. 1957. 132–201.; Uő.: Die Anfänge des Rechts der Pfarrei in Ungarn. in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 1959. 28–36.; Uő.: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. in: ZRK. 1961. 266–292.; Uő.: Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf Gesetzgebung Ungarns im 11. und 12. Jahrhundert. in: Jahrbuch der österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 1961. 73–83.
203. Erdő P.: Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn. in: ZRK. 1986. 250–276.
204. Waldmüller, L.: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden. Paderborn 1987.; itt említendő még Adriányi G.: Die ungarischen Synoden. in: Annuarum Historiae Conciliorum 1976. 541–575.; Hiller I.: Hazai egyházmegyéék Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai. in: MK. 1986. 67–77.; Jánosi M.: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. in: AUSz. 88 (1986) 22–30.
205. Radó P.: A magyar liturgia eredete a XI. században. in: Va. 1957. 391–399.

206. Török J.: A középkori magyarországi liturgia története. in: Kódexek a középkori Magyarországon. Szerk.: Vizkelety A., Bp. 1985. 49–66.; Dobszay L.: A középkori magyar liturgia István kori elemei. in: Szt. István és kora. 151–155.
207. Radó P.: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae. Ed. Mezey L., Bp. 1973.
208. Falvy Z.: A gráci anifonárium. in: Zenetudományi tanulmányok 1955. 17–49.; Uő.: Latin nyelvű költészetünk korai emlékei a Gráci Antifonáriumban. in: FK. 1959. 399–409.; Falvy L. – Mezey L.: Codex Albensis. Graz–Bp. 1963.
209. Falvy L.: A Pray-kódex zenci paleográfiája. in: Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére. Szerk.: Szabolcsi B. – Bartha D., Bp. 1954. 509–533.; P. Ratkos: A Pray-kódex keletkezése és funkciója. in: Sz. 1968. 941–964.; Szepessy T.: Beiträge zu den Quellen des Pray-Kodexes. in: Acta Antiqua 1969. 49–53.; Mezey L.: A Pray-kódex keletkezése. in: MK. 1971. 425–471.; Veszprémy L.: Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusa sanctoralejáról. in: MK. 1984. 87–95.; Uő.: A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez. in: MNy. 1984. 329–330.
210. Pl. Szigeti K.: A Szelepcsényi-kódex. in: MK. 1961. 363–370.; Uő.: A Mátyás-graduále továbbélésének kérdése. in: MK. 1963. 327–332.; Uő.: A gótika liturgikus lelkisége Baththyány Boldizsár miskönyve alapján. in: Va. 1978. 704–708.; Pfeiffer J. – Szigeti K.: A veszprémi székesegyház zenéjének története. München 1985.; Szendrei J.: Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története. in: Műhelytanulmányok a magyar zenetörténthez. Bp. 1983. 11–159.; Uő.: A középkori magyarországi zene története. in: Kódexek a középkori Magyarországon. Szerk.: Vizkelety A., Bp. 1985. 67–76. (átfogó bibliográfiával); Dobszay L.: Dallamminták a verses Szent Imre-zsolozsmához. in: Zenetudományi Dolgozatok 1979. 71–84.; Dobszay L. – Prószéki G.: Corpus antiphonarium officii ecclesiarum Centralis Europae. Bp. 1988.
211. Magyarország zenetörténete I. Középkor. Szerk.: Rajeczky B., Bp. 1988.
212. Marosi E.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Bp. 1984. Elsősorban a Liturgische Ordo und der Bau der Katedrale von Esztergom fejezet, ill. Uő.: Megjegyzések a középkori magyarországi művészet liturgiái vonatkozásaihoz. in: Mert ezt Isten hagyta. 88–116.; továbbá Guzsik T.: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése II. (Nyugati középkori liturgiák és építészetük) Bp. 1988.
213. Győrffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977. 293–308.
214. Bálint S.: Compostela és hazánk. in: Régi és új a liturgia világából. Prof. Radó Polikárp OSB. emlékének. Szerk.: Szennay A., Bp. 1975. 200–212.; magyar anyagot említ Mieck, I.: Osteuropäer in Santiago de Compostela. in: Forschunggen zur osteuropäischen Geschichte. 25. Bd., Werner Philipp zum 70. Geburtstag. Hrsg. v. H.-J. Torke, Berlin 1978. 239–252.
215. Holl B.: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. in: Művelődéstört. 269–295.; Pécsváradi Gábor: Jeruzsálemi utazás. Szerk.: Holl B., Bp. 1983.; említendő még Győrffy Gy.: Egy Mohács előtti búcsús ima. in: MK. 1970. 209–214.; Borsá G.: Két Perandi-féle nyomtatott búcsúlevél az Országos Levéltárban in: OSZKÉvk. 1959. 279–291.; Uő.: A török ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. in: OSZKÉvk. 1960. 241–279.; Uő.: A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506). in: OSZKÉvk. 1961–1962. 223–231.; Uő.: A római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú magyarországi terjesztésére készült nyomtatványok (1508–1509). OSZKÉvk. 1963–1964. 179–186.; Uő.: Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi kereszteshadjárat hirdetéséhez. in: MK. 1977. 217–231.; Uő.: Bakócz Tamás újabb nyomtatott búcsúlevele. in: MK. 1979. 400–408.; Uő.: A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban. in: OSZKÉvk. 1982–1983. 207–220.; Schramm F.: Búcsújárás Magyarországon. in: Teológia 1968. 94–100.; Bangó F. J.:

- Die Wallfahrt in Ungarn. Wien 1978.; Sümeji J.: A középkori búcsúk kérdéséhez. in: Actas 1985/1. 8–34.
216. Bálint S.: Ünnepi kalendárium I–II. Bp. 1977.; Uő.: Karácsony, húsvét, pünkösd. Bp. 1973.
217. Fügedi E.: Kapisztrán János csodái. Találkozás a középkori népi vallásossággal. ET. 1977. 555–564.; Knapp É.: Remete Szent Pál csodái. in: Sz. 1983. 511–555. és in: Mert ezt Isten hagyta. 117–188.; a népi vallásossághoz továbbá Makkai L.: A középkori magyar hitvilág problematikájához. in: ET. 1983. 106–116.; Szelestei N. L.: Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről. in: MNy. 1976. 502–503.; Bálint S.: „Körülfogták az ördögök” Egy középkori templomi példázat sorsa néphagyományunkban. in: Va. 1980. 446–448.
218. in: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn I–II. Hrsg. v. K. Benda – Th. Bogyay – K. Glassl – Zs. Lengyel, München 1988. 93–103.; Szent Miklós patrocíniumok összegyűjtése Palovics L.: Szent Miklós patrocíniuma és a településtörténet. in: Quibus expedit universis. Szerk.: Ladányi E., Bp. 1980. 93–122.
219. Klaniczay G.: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. in: TSz. 1981. 273–286., újranyomva Szentkultusz a középkori Magyarországon. in: Uő.: A civilizáció permén. Bp. 1990. 211–229.; Uő.: Le culte des saints dans la Hongrie médiévale. Problèmes de recherche. in: Acta Historica 1983. 57–77.; további munkák közül Kerny T.: A katonaszentek ikonográfiájának néhány sajátossága és szerepe a középkori magyar művészetben. in: ArsH. 1984. 161–176.; Veszprémy L.: Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben. in: ArsH. 1989. 15–21.
220. Klaniczay G.: Az Anjuok és a szent királyok. in: Mert ezt Isten hagyta. 65–89.; Uő.: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. in: Művelődéstört. 15–32.; Uő.: Szent István legendái a középkorban. in: Szt. István és kora. 185–196.; továbbá Kristó Gy.: Az Árpád-dinasztia szentjei és legendái. in: Kristó Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 359–368.; Szántó K.: A Szent Jobb tiszteletének kezdete. in: Va. 1985.; Uő.: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. in: Szt. István és kora. 173–180.; Mezey L.: Szent Imre történetisége. in: Va. 1981. 783–786.; Dömötör T.: Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas monda. in: FK. 1958. 317–325.
221. Athleta Patriae.
222. Kulcsár P.: A cserhalmi ütközet László legendájában. in: ItK. 1967. 162–163.; Vekerdli L.: Szent László-énekhez. in: ItK. 1972. 133–145.; Bálint S.: A cserhalmi ütközet ikonográfiája. in: Va. 1977. 379–380.; Szegfű L.: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomozása. in: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1977. 23–31.; Lukács Zs.: A Szent László legenda a középkori falfestészetben. in: Athleta Patriae. 161–204.; Vargyas L.: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. in: Athleta Patriae. 9–18.; Vizkelety A.: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? in: ItK. 1981. 253–275.; Vargyas L.: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László hagyomány vitájához. in: ET. 1983. 296–302.; V. Kovács S.: A László-ének keleti forrásai. in: ItK. 1983. 32–40., újranyomva A középkori László-ének bizánci clemci. címmel in: Uő.: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Bp. 1987. 91–109.; László Gy.: A Szent László-legenda középkori falképei. in: Uő.: Óseinkről. Bp. 1990. 230–237.
223. Sz. Jónás I.: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986.; további munkák: Vida T.: Szent Erzsébet és Marburgi Konrád. in: Va. 1981. 792–795.; Dietrich von Apolda legendája Szent Erzsébetről 1298-ból. in: Va. 1981. 795–796.; Sz. Jónás I.: Egy XIII. századi női ideál Árpád-házi Szent Erzsébet hagiográfiája alapján. in: Vg. 1982. 88–92.

224. Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog. Hrsg. v. der Philipps-Universität Marburg. Sigmaringen 1981.
225. Bálint S.: Kozma és Damján tisztelete a régi Magyarországon. in: *OtK.* 1972. 141–145.; Vida M.: A Kozma-Damján tisztelet írásos és tárgyi emlékei Magyarországon. in: *OtK.* 1980. 257–265.; Vida M.: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11–14. század). in: *Sz.* 1981. 340–367.; említendő még Bálint S.: Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyományban. in: *SMM.* 1974. 3–6.
226. Györfly Gy.: Becket Tamás és Magyarország. in: *FK.* 1970. 153–158., angolul Thomas Becket and Hungary. in: *Angol filológiai tanulmányok 1969.* 45–52.
227. Orbán I.: Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez. és *Uő.*: Adatok Antiochiai Szent Margit kultuszához. in: *Actas-Acta Iuvenum* 1986. 7–30. és 117–24.
228. Király I.: Árpád-házi Szent Margit és a sziget. Bp. 1979.; további munkák: Mezey L.: Árpád-házi Szent Margit lelkeségének forrásai. in: *Va.* 1971. 291–296.; Dümmerth D.: Árpád-házi Szent Margit halála éve és a legendák. in: *ItK.* 1972. 617–620.; Wehli T.: „Margarete Ungarie” ábrázolása egy regensburgi kódexben. *ArsH.* 1986. 159–163.
229. Manikowska, H.: Zwischen Askesis und Modestia. Buss- und Armutsideale in polnischen, böhmischen und ungarischen Hofkreisen im 13. Jahrhundert. in: *Acta Poloniae Historica* 1983. 33–53.
230. Pl. Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.; *Uő.*: A Gellért legendák forrásértéke. in: *MTA I. OsztK.* 1958. 21–72.; *Uő.*: A Gellért-legendák keletkezése és kora. in: *KKKK.* 147–163.; Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. in: *KKKK.* 113–136.; *Uő.*: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. in: *MK.* 1981. 175–189.; Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967.; *Uő.*: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. in: *KKKK.* 137–145.; Kristó Gy.: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. in: *AUSz.* 40 (1972) 51–72.; *Uő.*: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatahoz. in: *AUSz.* 90 (1990) 43–62.; Pražak, R.: A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. in: *ItK.* 1980. 393–408.; *Uő.*: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. in: *TSz.* 1982. 444–457.; Boba I.: Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istria? in: *UngJ.* 1976. 65–72.; Tóth S.: Magyar és lengyel Imre-legendák. in: *AUSz.* 11 (1962) 1–72.; Perényi J.: A Szent László-legenda Oroszországban. in: *AUSB.* 1957. 172–185.; Szegfű L.: Kortörténeti problémák Gellért püspök Deliberációjában és legendáiban. in: *AUSz.* 83 (1986) 11–21.; Szelestei N. L.: A Szent László-legenda szövegagyományozásáról. in: *MK.* 1984. 176–203.
231. Tarnai A.: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.
232. Csapodi Cs.: A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. in: *MK.* 1957. 14–24.; *Uő.*: A középkori könyvtárak eszmetörténeti tükröződése. in: *Eszmetört.* 55–70.; itt említendő Csapodi Cs.: Filipec János nagyváradi és olmützi püspök könyvei. in: *MK.* 1967. 243–249.; Körmendy K.: A Knauz-hagyaték és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979.
233. Körmendy K.: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században. in: *MK.* 1983. 1–20.; Mészáros I.: Az esztergomi középkori Collegium Christi. in: *Sz.* 1984. 342–360.; egyházi iskolákra és tankönyvekre Mészáros I.: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. in: *MK.* 1961. 371–398., ugyanerre Csóka J. L.: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe. in: *Sz.* 1982. 969–985.; Mészáros I.: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből. in: *FK.* 1966. 303–332.; *Uő.*: Az iskolaügy története Magyarországon

- 996–1777. Bp. 1981.; Uő.: Középkori hazai iskoláskönyvek. in: MK. 1986. 113–134.; Holl B.: Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. in: MK. 1984. 3–23.; Gábril Astrik: The University of Paris and its Hungarian Students and Master. Frankfurt 1986. (Gábril A. bibliográfiájával); Mezey L.: A teológia (patrisztika) és a skolasztika jelentkezése az Árpád-kori Magyarországon. in: Eszmetört. 213–226.; Kardos T.: A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus. in: Jubileumi tan. 129–162.; Petrovich E.: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény. in: uo. 163–223.; Uő.: A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszédek kora. in: ItK. 1966. 142–146.; Timkó P.: A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere. in: ItK. 1979. 1–14.; Mezey L.: A latin írás magyarországi történetéből. I–III. in: MK. 1966. 1–9., 205–216., 285–304.
234. Fügedi E.: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. in: Sz. 1960. 82–124. és 505–555.
235. Maksay F.: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi strukturaváltás idején. in: SMM. 1972. 3–13.
236. Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás. in: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely Gy., Bp. 1953. 320–333.
237. Csizmadia A.: A tized Erdélyben. in: Jogtörténeti tanulmányok IV. Bp. 1980. 43–58.
238. Solymosi L.: Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. in: Dunántúl településtörténete VIII. Veszprém 1989. 281–291.; Uő.: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. in: Sz. 1987. 547–582., németül in: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn I–II. Hrsg. v. K. Benda – Th. Bogyay – K. Glassl – Zs. Lengyel, München 1988.; egyházi gazdálkodáshoz még Bolla I.: A királyi és egyházi birtokok népei a korai feudalizmus idején. in: Jogtörténeti tanulmányok IV. Bp. 1980. 19–42.; Sugár I.: Az egri püspökség és káptalan középkori vizafogó székelyi a Tiszán. in: Archivum 1979. 5–33.; Szabó I.: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954.; Kulcsár P.: Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. in: Tanulmányok Csongrád megye történetéből VIII. Szeged 1984. 5–27.
239. Borosy A.: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. in: HK. 1987. 199–234.
240. Sweeney, J. R.: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. in: Sz. 1984. 114–124.
241. Veszprémy L.: Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágairól. in: HK. 1985. 421–425.
242. Székely Gy.: Az egyházi nagybirtok újjászervezése. Harc az egyházi kizsákmányolás ellen – eretnekmozgalmak. in: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely Gy., Bp. 1953. 361–376.; Uő.: A huszitizmus visszhangja Magyarországon in: MTA II. OsztK. V. köt. 1954. 135–172.; Uő.: A huszitizmus és a magyar nép I–II. in: Sz. 1956. 331–367. és 556–590.; Székely Gy.: Hitújító a máglyán. Husz János és a huszitizmus a konstanzi per tükrében. in: Vg. 1965. 583–590.; Kardos T.: Huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakulásában. in: Sz. 1950. 121–177.; Uő.: Huszita-típusú kantilénáink. in: ItK. 1953. 81–95.; Uő.: A huszita biblia kletkezése. in: MTA I. OSZTK. 1952. 127–177.; Károly S.: A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. in: Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Sziklay L., Bp. 1965. 73–92.; Földes É.: A huszita-táborita népoktatási törekvések hatása Magyarországon a XV. és XVI. században. in: Magyar Pedagógia 1962. 458–471.; Fehértői K.: Husziták voltak-e a Heves megyei hereticusok? in: Sz. 1973. 453–439.

243. Mollay K.: Macskakő-Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440–1456). in: SSz. 1963. 122–135.; Uő.: Sopron ismerkedése a huszitizmussal. in: SSz. 1964. 333–335.; Verbényi L.: A huszitizmus egyik fő támogatója Sopronban. Zsigmond Sopronba költözteti át Zsófia cseh királynét. in: SSz. 1967. 43–47.; itt kell megemlíteni, hogy a XIV. század elején Budán is felütötte a fejét az eretnkség Zsolnay L.: Amikor a budaiak kiátkozták a pápát. in: Vg. 1961. 37–41.
244. Redl K.: Problémák Gellért püspök Deliberatiojában. in: ItK. 1965. 211–217.; Szegfű L.: Eretnkség és tirannizmus. in: ItK. 1968. 501–516.; Rónay Gy.: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében. in: ItK. 1956. 471–474.
245. Gerardi Moresenae Accclesiae seu Csanadiensis Episcopi: Deliberatio supra hymnum trium puerorum. Ed. G. Silagi, Turholt 1978.; részletek magyarul is megjelentek Karácsonyi Béla és Szegfű László fordításában: Szemelvények Gellért Deliberatiojából. in: Vg. 1976. 97–99.; Gellért püspök: Elmékedés a tudós Isingrimus számára a három fiú himnuszáról. (Negyedik könyv) in: A magyar középkor irodalma. Szerk.: V. Kovács S., Bp. 1984. 615–638.

Rövidítésjegyzék

- AAr. = Acta Archaeologica
- AÉ. = Archacológiai Értesítő
- AHA. = Acta Historiae Artium
- AHP. = Archivum Historiae Pontificiae
- ArsH. = Ars Hungarica
- Athleta Patriae. = Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk.: Mezey L., Bp. 1980.
- AUSB. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica
- AUSz. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica
- BpR. = Budapest Régiségei
- DDMÉ. = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve
- ET. = Ethnographia
- ÉÉt. = Építés- Építészettudomány
- EMÉ. = Az Egri Múzeum Évkönyve
- Eszmetört. = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy., Bp. 1984.
- FA. = Folia Archaeologica
- FK. = Filológiai Közlöny
- HK. = Hadtörténeti Közlemények
- HOMÉ. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
- HOMK. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közlemények
- ItK. = Irodalomtörténeti Közlemények
- JPMÉ. = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
- Jubileumi tan. = Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből I. Szerk.: Csizmadia A., Pécs 1967.
- KKKK. = Középkori kútfoink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth J. – Székely Gy., Bp. 1974.

- **Középkori régészet 1970.** = Középkori régészeti tudományos ülészek
1970. dec. 8-10. Szerk.: Nagy E.
(Régészeti Füzetek II/13.a) Bp. 1971.
- **Középkori régészet 1985.** = Középkori régészetünk újabb eredményei
és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor I. – Selmeczi L.,
Bp. 1985.
- **LK.** = Levéltári Közlemények
- **LSz.** = Levéltári Szemle
- **Mert ezt Isten hagyta.** = „Mert ezt Isten hagyta...” Szerk.: Tüskés G., Bp. 1986.
- **MFMÉ.** = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
- **MIÖG.** = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
- **MK.** = Magyar Könyvszemle
- **MNy.** = Magyar Nyelv
- **MTA I. OsztK.** = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi
Osztályának Közleményei
- **MTA II. OsztK.** = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti
Tudományok Osztályának Közleményei
- **MűÉ.** = Művészettörténeti Értesítő
- **Művelődéstört.** = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.
Szerk.: Fügedi E., Bp. 1986.
- **MV.** = Műemlékvédelem
- **OSZKÉvk.** = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
- **OtK.** = Orvostörténeti Közlemények
- **TBM.** = Tanulmányok Budapest Múltjából
- **TSz.** = Történelmi Szemle
- **SMK.** = Somogyi Múzeumok Közleményei
- **SMM.** = Somogy megye Múltjából
- **SSz.** = Soproni Szemle
- **Sz.** = Századok
- **Székesfehérvár 1.** = Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk.: Kralovánszky A.,
Székesfehérvár 1967.
- **Székesfehérvár 2.** = Székesfehérvár évszázadai 2. Szerk.: Kralovánszky A.,
Székesfehérvár 1972.
- **Szt. István és kora.** = Szent István és kora. Szerk.: Glatz F. – Kardos J., Bp. 1988.
- **Szombathelyi egyházm.** = A 200-éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve
(1777-1977). Szombathely 1977.
- **Stud. com.** = Studia comitatensia
- **UngJ.** = Ungarn-Jahrbuch
- **Va.** = Vigilia
- **Vg.** = Világosság
- **VMMK.** = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
- **ZGy.** = Zalai Gyűjtemény
- **ZRK.** = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte,
Kanonistische Abteilung

BELLUS IBOLYA–BORONKAI IVÁN

Pii II pontificis maximi De bello Turconico liber imperfectus

(Egy humanista műhelyéből)

Enea Silvio Piccolomini 1458–1464 között II. Piusz néven a római egyház feje volt. Legterjedelmesebb és legjelentősebb munkája *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt* című emlékirata. Jelentőségét, mint történeti forrás, szerzője szókimondásának, pletykázó hajlamának, mint irodalmi alkotás, az író sokoldalú érdeklődésének és eleven ábrázolóművészetének köszönheti. A 12 könyvből álló művet hét és fél hónappal halála (1464. aug. 15.) előtt fejezte be a következő szavakkal: „Haec habuimus, quae ad annum sextum pontificatus sui nondum exactum de rebus suis scriberemus in libros digestis duodecim, quorum ultimus pridie Kalendas Ianuarias finem accepit anno ab incarnato Verbo M-o CCCC-o LXIII-o”.¹ Az elkészült munka egy példányát átadta Giannantonio Campano teramói püspöknek azzal a megbízással, hogy a szövegen végezze el a szükséges javításokat, azután tisztáztassa le. Ez utóbbi műveletet a szép írású Iohannes Gobellini 1464. június 12-én fejezte be.²

A *Commentarii* szövegét tehát két kézirat őrizte meg számunkra: a fogalmazati példány, valamint a Gobellini-féle tisztázata; az elsőt a Vatikáni Könyvtár őrzi (Cod. Regin. Lat. 1995), a másodikat az Accademia Nazionale dei Lincei könyvtára.³ Hogy azonban létezett egy közbülső másolat is, bizonyítja az a tény, hogy mialatt Campano a végső simításokat végezte, illetve Gobellini a tisztázaton dolgozott, azalatt Piusz és a lejegyzésben munkatársa, Agostino Patrizzi,⁴ tovább folytatta a munkát. Így született meg a szakirodalomban XIII. könyvként emlegetett torzó, amelynek mi – minthogy a *Commentarii*-t, mint láttuk, írója maga látta el záradékkal – a szövegből vett szavakkal *De bello Turconico*-nak nevezünk.

Ennek a töredéknek, a *Commentarii*-hoz hasonlóan, meglehetősen mostoha volt a sorsa.⁵ Modern kiadása csak 1984-ben látott napvilágot – igaz, ekkor kettő is –, a *Commentarii* szövegének mintegy függelékeként: L. Totaro, illetőleg A. van Heck gondozásában.⁶ A XIII. könyvet természetesen a vatikáni kéziratból közlik – mint az alábbiak tanúsítják, nem hibátlanul. Publikációjuk fő fogyatékosága azonban az, hogy csak nagy ritkán tüntetik föl azokat a változtatásokat, amelyeket a szerző és munkatársa írás közben eszközölt, s amelyek révén bepillanthatunk abba a műhelybe, amelynek a publikált szöveg csak a végterméke.

Az alábbiakban nemcsak a XIII. könyv helyes és teljes szövegét akarjuk közölni, ahogyan azt a vatikáni kódex tartalmazza, hanem igyekszünk rámutatni azokra a lehetőségekre, amik a változatok magyarázatából adódnak. Tesszük ezt abból a célból, hogy rámutassunk: a teljes *Commentarii*-szöveg ilyen módszerű közlése – túl a két említett kiadás hibáinak és pontatlansága-

inak korrekcióján – mennyivel gazdagabbá és árnyaltabbá teszi a műről alkotható képet. Röviden: közleményünk szemelvény a befejezéshez közeledő teljes Commentarii-kiadásból.⁷

XIII⁸

Absolutis Comentariorum Pii Secundi⁹ pontificis maximi duodecim libris, finem operi videbamus imposuisse, quando¹⁰ eiectis e regno Siciliae Andegavensium partibus Sigismundoque¹¹ Malatesta domito non Ecclesia Romana solum, sed omnis¹² ferme¹³ Italia pacis dulcedine fruebatur. Statueramus in communi quiete et ipsi quiescere, aut certe¹⁴ scribendi laborem cum suavitate lectionis commutare.¹⁵ At cum Pius, morbo et etate gravis, negotium nullum intermitteret maiora et graviora¹⁶ Turchis¹⁶ indicto bello in dies parans, horruit animus quietem, bellumque Turchonicum scribere, si vita comes fuerit, meditatus est. Non abnuimus, incipiemus, et quantum ex alto dabitur, prosequemur. In qua re non licet nobis, quod scriptoribus ceteris, hoc est de belli magnitudine aut diuturnitate, de varietate fortunę aut atrocitate bellantium atque aliis rebus dignis admiratione præfari; quibus plerunque modis a personis lectorum¹⁷ auditorumque captatur benevolentia. Faciunt illud, qui bella iam pridem absoluta commemorant historiamque conscribunt, in qua res vetuste continentur. Materia illis tota ante oculos mentis est: quod laudandum quodve fuerit vituperandum, intelligunt, et magnitudinem rei; possuntque partiri opus et librorum dicere numerum et auditoribus certa promittere. Nos rem¹⁸ vix inchoatam – ne dicamus perfectam – aggredimur. Fundamenta maximi belli iacta sunt: ab his incipiemus, atque in dies, quicquid sequetur memoratu dignum, mandabimus litteris. Architectum imitabimur,¹⁹ qui peramplum edificio inchoato tantum auget opus, quantum domini manus pecuniam suppeditat; suggerenti necessaria et abunde ministranti egregias edes promittit, subtrahenti, quod erat necessarium, aut opus intermittit, aut ineptum²⁰ ridiculumque²¹ facit. Nos ab eventu pendemus: qualis historia nostra futura sit, rerum ostendet exitus, si eo nos vita perduxerit. Servabimus et in²² hoc opere, quod in superiori²³ diligenter est factum: non solum quę ad bellum Turchonicum pertinebunt, sed alia quoque gesta Pii et aliorum regum populorumque intercidentia, digna, que ad posteros mandentur, inseremus.²⁴ Tu, qui lecturus es, quamvis non leges historiam – quoniam²⁵ res novas exponimus –, historię tamen legem servatam scito, cuius est a veritate non aberrare.

Publicato apud Urbem Romam Pii pontificis decreto belli contra Turchos gerendi, legati per omnem Italiam et ad regiones Transalpinas emissi²⁶ sunt, qui ex fidelibus populis ac regibus auxilia impetrarent,²⁷ suaderentque, ne solum pontificem cum Venetis, Hungaris atque Burgundis ad tantum bellum proficisci permetterent, quod totas Occidentis vires videretur²⁸ exquirere,²⁹ siquidem Turchi³⁰ ex altera parte universum Orientem commoturi ferebantur.

Ad Federicum imperatorem profectus est Rudulfus Laventinus episcopus, quem paulo ante Pius ipse pontificali dignitate donarat. Per idem tempus mortem obierat Albertus, imperatoris frater, qui multas germano calamitates attulerat, Viennamque urbem, Austrie caput, per seditionem

civium ei abstulerat. Oppidani mortuo duce nescientes, quo confugerent – erant³¹ enim omnium vicinorum principum auxilio destituti –, imperatoris clementiam experiri decreverant, et quinquaginta legatos ex primoribus urbis in Novam Civitatem ad eum miserant. Ipse iniuriarum memor, ira plenus haud facile veniam impertiebatur:³² ulcisci rebellionem et atroces contumelias, quas antea fuerat perpessus, conturbato animo minabatur; nec erat, qui verba³³ pro miseris facere auderet, periuros ac perfidos homines cuncti abhorrebant. Illi ad legatos apostolicos sese³⁴ conferunt. Dominicus Torcellanus episcopus iam pridem legatum in Austria gerebat; audiunt ipse et Laventinus supplices Viennenses, imperatorem adeunt, mediatores se offerunt, nec pro reverentia Primę Sedis negliguntur. Initur pacis tractatus, denique his conditionibus concordia recipitur, ut legati pontificis Viennam pergant, iuramenta civium nomine cęsarıs exigant et urbis possessionem,³⁵ absolvantque transgressores; imperator veniam petentibus tribuat, nec iniurias eat ultum; imperium civitatis penes eum liberum maneat.

Sic rebus constitutis de bello Turchonico Laventinus agere cępit. Prius enim neque imperatori, neque consiliariis eius alia cura erat, quam Viennę recuperandę, ut sunt homines propriis³⁶ rebus, quam communibus³⁶ multo attentiores, et ignis propinquus, quamvis exiguus, multo³⁷ magis timetur, quam longinquus et maximus. Vocati sunt Austrię proceres et prelati omnes ad curiam cęsarıs; recitatum est decretum de profectioe pontificis, de indulgentiis auxiliatorum, de decimis cleri. Cuncta perbenigne audita sunt. Admiratus imperator pontificis animum, qui tantam rem aggredi auderet, non potuit non laudare propositum; approbavit et belli³⁸ causas, et ordinem datum, iussitque litteras apostolicas per omnem Germaniam publicari, liberum omnibus esse volens in expeditionem adversus impios Turchos proficisci. Decimas quoque ut clerici solverent, imperavit, promittens daturum se ducem suis Theutonibus et auxilia pro facultatibus suis ex Austria missurum.³⁹ Laventinus deinde in Baioariam, Franconiam superioresque Germanię provincias mandata pontificis atque imperatoris executurus contendit.

Hieronymo⁴⁰ archiepiscopo Cretensi,⁴¹ qui apud Vratislavienses legatione apostolica fungebatur, Saxonia, Pruscia et Polonia comissa est, unde auxilia excitet. In⁴² Rhenum Tricaricensis episcopus legationem accepit.

Ad⁴³ Hungaros, quamvis ex⁴⁴ icto⁴⁴ cum Venetis federe bellum suscipere tenerentur, missus est Antibarensis⁴⁵ archiepiscopus, qui pontificis consilium exponeret. Exin per Natalia Domini consecratus ensis ad eiusce⁴⁶ gentis regem dono transmissus, quo magis ac magis in hostes animaretur. Aulicus ex Curia donum ferens interrogatus,⁴⁷ an Pius pontifex in expeditionem profecturus esset: „Procul dubio” – inquit –. „Solus Dominus⁴⁸ iter eius impedire potest.” Quo audito collachrimatus rex: „Et quid aitıs” – inquit –, „proceres mei? Ego domi manebo adolescens valensque viribus, et senex atque invalidus pontifex in bellum proficiscetur? Absit hec ignavia! Hic mihi gladius inter hostes aperiet iter.” Atque alia pleraque magnifice locutus est.

Ad Anglos⁴⁹ regius procurator dimissus⁵⁰ est. Scoti et Dani et Svetii per litteras comoniti sunt.

Ad Burgundię ducem oratores sui reversi, quę Romę gesserant, expo-

suere; que ab eo in consilio procerum et laudata, et aprobata sunt. Cum eis et Lucas Dalmata a pontifice iussus⁵¹ [pervenit],⁵² qui profectionem principis maturandam suaderet.

In Franciam ex Tibure legati iussi fuerant ire Theodorus episcopus Feltrensis et Ludovicus Bononiensis, causarum Sacri Palatii auditor,⁵³ qui ab⁵⁴ irato⁵⁴ rege vix tandem admissi fuerunt.⁵⁵ Ad hos Scipio Astensis decretum pontificis detulit, quod regi recitatum non potuit non placere, cum sua se maiestate insinuaret; data est libertas, ut in universo regno publicari posset. Ait quoque rex permissurum se clericorum decimas exigi,⁵⁶ si apostolica mandata transmitterentur, daturumque⁵⁷ ampliora subsidia, si cum Anglicis⁵⁸ belli pacisceretur indutias.

Ad Britannię ducem abbas quidam ex familia cardinalis Avenionensis cum litteris apostolicis iter habuit.

Ceteri duces Galliarumque reguli et Avenionenses, Ecclesie subditi scriptis apostolicis⁵⁹ invitati sunt.

Ad⁶⁰ Sabaudienses Eusebius Vercellensis mandata pertulit.

In Hispanias⁶¹ ad Henricum Castellę regem Assuerus, eiusdem nationis, homo sagax missus est, et cum eo Antonius Venerius Legionensis electus regem adire⁶² atque auxilia petere. Ad regem Portugallię⁶³ procurator suus. Ad regem Aragonum Franciscus⁶⁴ canonicus Valentinus et alii duo, quamvis⁶⁵ ex rege bellis gravioribus implicato perparum⁶⁶ sperari posset. Illud ab eo precipue quęsitum est, ut rei frumentarie apud Siciliam subveniret, liberumque Siciliensibus esse permetteret in apostolicam classem descendere, atque in Turchos arma proferre. Hec apud⁶⁷ externos acta.

In Italia Veneti – ut superioribus libris scriptum est – apertum indixerant Turchis bellum, paratamque classem in mari habebant, ac⁶⁸ belli fortunam – et secundam, et adversam – in ipso rerum principio experti fuerant; et nihilominus ducem suum, quamvis etate gravem, cum decem triremibus Pio pontifici comitem promiserunt.

Franciscus Sfortia Mediolanensium dux equitum duo milia, pedites mille et cum his unum ex filiis⁶⁹ legitimis in sanctam expeditionem sese missurum pollicitus est; dux Mutine triremes duas, marchio Mantuanus item duas,⁷⁰ Bononiensesque totidem, Lucani unam, Senenses etiam duas.

Florentini diu ancipites fuere; postremo id se facturos affirmavere, quod Mediolanensium princeps dignum duceret. Cosmus, quamvis privatus civis, unam triremem pollicitus est. Genuenses otto naves etętas ex maioribus promiserunt.⁷¹ Ubiectus, Flisca gente natus armaturum se triremem unam et cum ea venturum in bellum ait.

Ex cardinalibus Sancte Romane Ecclesię septem singulas triremes⁷² armare statuerunt; alii alia auxilia promiserunt, pro suis quisque facultatibus expeditionem adiuturi. Pontifex ipse etę suo decem triremes navesque onerarias⁷³ quattuor maiores minoresque nonnullas, et quas vocant fustas, aliquot instruere proposuit.⁷⁴

Ad⁷⁵ regem Ferdinandum⁷⁵ cardinalis Ravennas legationem suscepit,⁷⁶ ex lacero et iam pridem afflicto Regno, quantum auxilii posset, vendicaturus.

Ragusei⁷⁷ misso legato triremes duas obtulerunt; Rhodienses tres.

Cura quoque adhibita est, ut Caramannus et alii, qui sunt in Asia

Mahumetis⁷⁸ inimici, quamvis Turchi, in belli societatem descendant.

Georgius Albanus,⁷⁹ quem Scanderbechium vocant, excusatum se misit, quod pacem cum Turchis non tam voluntariam, quam necessariam fecisset; verum profecturis adversus Mahumetem Christianis sese minime defuturum. – Hęc apud Christianos procurante Pio pontifice adversus Turchos meditata et ordinata sunt.

Ceterum neque Mahumetes Turchorum⁸⁰ imperator sibi⁸¹ ipsi defuit, qui⁸¹ audito⁸² pontificis⁸³ decreto cum accepisset tres senes maximi nominis in se arma moturos atque in Greciam navigaturos, dixisse fertur: „Auferam debilibus senibus navigandi laborem; prior in campum exibo,⁸⁴ eosque suis in laribus queram; illic, si voluerint, de imperio mecum certabunt.” Exin⁸⁵ accersitis aulę suę proceribus summa cura⁸⁶ de bello⁸⁷ instruendo tractare cepit. Apud Constantinopolim collapsa in plerisque locis menia reparavit turresque novas erexit et propugnacula; machinas omnis generis apparari⁸⁸ iussit, maxime vero bombardas ingentium capaces lapidum, quarum sedecim in angustiis⁸⁹ Hellesponti collocasse fertur apud castella, quę in utraque maris ripa communivit. Triremes admodum multas expediri⁹⁰ (qui parcius locuntur, sexaginta esse affirmaverunt, qui res magnas augere solent, centum viginti), naves ceteas admodum paucas, minora navigia propemodum innumerabilia. Verum rectores tante classis apud Turchos non satis idoneos inveniri posse, quamvis remigibus et armamentis abundant. Patresfamilias ubique per Greciam iussi⁹¹ ex frumento farinam facere atque in armis presto esse; ex quavis⁹² domo⁹² unus bellator⁹³ conscriptus.⁹⁴ In Asia delectus militum habitus; stipatoribus principis nova stipendia data. Ad Caramannum et alios veteres inimicos conciliatores missi. Ex soldano Ęgypti, ex Tartaris vicinisque gentibus auxilia postulata,⁹⁵ et nihilominus clam cum Hungaris Venetisque de pace tractatum; neque enim par verbis animus Turcho fuit, qui tunc⁹⁶ magna minabatur, cum maxime trepidabat. Ceperat in Peloponneso ex his, qui Veneto⁹⁷ militabant,⁹⁸ circiter ducentos pedites, quos ad terrorem⁹⁹ Christianorum diversis diebus ad populum productos in duas dividi partes¹⁰⁰ mediasque¹⁰¹ secari mandavit.¹⁰¹

Per idem tempus prefectus Venete classis, ut infamiam apud Examilium contractam insigni aliquo facinore deleret, cum XXX-ta¹⁰² triremibus in Lesbum navigavit, quod eam insulam a Turchis anno superiore captam non satis firmo presidio munitam intelligeret. Cum apropinquasset insule, Gręci, qui apud Mitylenem permissu Turchorum remanserant¹⁰³ eumque¹⁰⁴ vocaverant,¹⁰⁴ nuntium ad prefectum misere¹⁰⁵ precantes, ne propius¹⁰⁶ accederet, quia nondum res, ut opus erat, disposuerant; maneret in propinquo aliquo portu triduo aut quadriduo; interea ipsi rem maturarent, et cum tempus esset aggrediendi civitatem, annuntiarent. Paruit prefectus. Mitylenei¹⁰⁷ post rem compositam quattuor legatos ad prefectum mittunt, qui tempestate acti Chium pervenere, ubi comprehensi a magistratibus re prodita ad Turchorum¹⁰⁸ imperatorem missi sunt, ibique¹⁰⁹ pali supplicio necati. Sic Deo placuit, ut omnino inglorius Ludovicus Loredanus maxime classis ducitor domum reverteretur. – Apud Genuenses Chium regentes plus valuit Turchorum metus,¹¹⁰ quibus tributa pendunt, quam amor Christi, a¹¹¹ quo vitam et quęcunque possident, acceperunt.

Franciscus¹¹² Mediolanensium princeps, dum hæc geruntur, legato in Franciam misso de Genua paciscitur Saonaque et universo ducatu Ligurum. Rex Franciæ Ludovicus, cum difficile duceret Genuenses armis vincere diutinumque bellum alere, id oneris in Franciscum transtulit, satis honori suo consultum existimans, si tantum sibi principem vassallum efficeret et in sua verba iuratum haberet. Franciscus iccirco Genuæ principatum¹¹³ vel quesivisse, vel accepisse visus est, ut Florentinorum suamque potentiam equaret Venetis, quos universæ Italiæ metuendos cerneret, tum vero, ut aliquem ex liberis illic moriens collocaret, quos pro numero non posset ducatus Mediolanensis pascere. Hoc ubi auditum est, universam Italiam conturbavit Florentinis exceptis atque Pio pontifice, qui Franciscum nihil egisse arbitratur¹¹⁴ Italiæ noxium. Veneti augeri potentiam vicini haud equo ferebant animo. Marchio Mantuæ repudiatis filiæ nuptiis, quam Galeazio, ducis filio desponderat, amaro erat animo, nec res eius prosperas libenter audiebat. Duci Multinæ omne incrementum Mediolanensis ob veteres simulatas suspectum erat. Lucenses se traditos rapinæ¹¹⁵ Florentinorum¹¹⁵ existimabant. Nec Senenses sine metu fuere, qui nonnulla ex Genuensibus castellis ad Florentinos ventura putabant, quorum nequirent opes sine suo periculo augeri. Ferdinandus rex Siciliæ Francisco cum Francis composito res suas procul dubito desertas arbitratur.

Sed occurrit illico Mediolanensis ubique¹¹⁶ cum¹¹⁶ litteris et legatis, seque cum Francis ea lege convenisse affirmans, ut nihil ex fœdere Italico detraxerit, nihil promiserit, quod Italicis potentatibus obesse queat; de Genua tantum transegisse, quæ postquam in potestate sua¹¹⁷ fuerit, non erit, cur Franci ad Italiam aspirent. Satisfactum est hoc pacto multorum¹¹⁸ opinionibus; non tamen defuere, qui factum ducis detestarentur¹¹⁹ eiusque glorie haud parum detractum dixerint, qui adeo sese deiecerit, ut Gallicum¹²⁰ potuerit admittere¹²¹ dominum, faterique ausus sit Italiæ partem ei¹²² genti subiectam esse, quæ nunquam Italico nomini fuit amica.¹²³ Sed omnia cedunt utilitati, nec ęvo nostro honorem esse arbitrantur, qui fructu caret; potentiam et opes¹²⁴ trahere secum¹²⁵ honorem putant, ut¹²⁶ corpus sequitur umbra.

Saona mox duci tradita est. Paulus archiepiscopus idemque dux Genuæ requisitus cedere haudquaquam annuit; iniuste secum egisse Mediolanensem ait, qui se inconsulto de civitate sua, de^{126a} principatu suo cum Francis¹²⁷ egisset,¹²⁸ nec licuisse regi Franciæ Genuam in alium alienare, neque fas fuisse Francisco adversus amicum illam acceptare. Franciscus ab archiepiscopo Genuam sibi sæpe oblatam dicere, neque Genuenses eas Francorum pactiones pro se posse¹²⁹ adducere, quas ipsi priores fregissent.¹³⁰ Mansit in sua sententia Paulus. Misit ad Venetos oratum auxilia, quibus rem¹³¹ suam¹³¹ adversus Mediolanensem tueri posset; misit et ad Pium pontificem. Illi Turchorum bello impliciti haud tutum putaverunt Mediolanensem contra se provocare; Pius amicitiam ducis pretulit archiepiscopo: consilium petenti suasit,¹³² ne contra potentioorem frustra niteretur; sciret se nullis adiuvandum opibus; omnes per circuitum Mediolanensi favere, nobiles ad eum defecisse, nutare populum, laborare caritate annone civitatem; nollet patriam suam pessum ire, nollet id bellum incipere, quod cum suo dedecore deserere

oporteret; nollet expeditionem impedire, que in Turchos pararetur, ex qua magna ventura esset ad Genuenses¹³³ utilitas, quorum res in Orienti perditæ recuperari possent. Non acceptavit consilium archiepiscopus; quod quesierat: auxilium maluisset. Intervenere concordie tractatus, nec perfici potuere, cum plura archiepiscopus peteret, quam Mediolanensis offerret.

Interea Prosper Adurnus et Ubiectus Fliscus ad Mediolanensem defecere, plebs fame attrita clamare, populus libertatem asserere, cives primarii nunc hoc, nunc illud consulere, incerta omnia esse in civitate. Quattuor erant in portu naves onerarie maxime; has archiepiscopus armare proposuit,¹³⁴ sed aberat facultas negante¹³⁵ auxilium populo.¹³⁵ Quare ausus indignum facinus:¹³⁶ satellitibus stipatus in portum descendit privataque civium horrea tabernasque atque promptuarias cellas dirupit, indeque frumentis vinisque atque salsamentis ereptis et armorum magna vi abstracta non solum naves¹³⁷ instruxit, sed arcem quoque munivit. Venerat¹³⁸ ex Galetia Hispanica navis¹³⁸ publicam Genuensium secuta fidem; hanc ne cives adversus se ararent, in mari demersit. Quas res indigne ferens populus libertatem asserens octo sibi duces, quos appellant capitaneos, delegit, ut sepe assuetum est abrogata dignitate ducatus. Ii convocatis primoribus urbis in palatio convenientes cum de re publica tractare¹³⁹ cepissent, descendentes ex arce ducentis militibus dissipati sunt,¹⁴⁰ Baptista nobili iure consulto, tanquam plebis concitator esset ac plus ceteris auderet, e medio multitudinis raptus et ad necem in carcerem ductus; fuissetque procul dubio necatus in carcere, nisi Fabianus, Pii pontificis orator intercessisset, cuius contemplatione capitalis pena in octingentos aureos comutata est.

His auditis Ubiectus¹⁴¹ armatis ducentis peditibus urbem ingressus plateasque potiores excurrans¹⁴² Francisci¹⁴³ Mediolanensis nomen¹⁴⁴ nullo resistente acclamavit. Archiepiscopus pansis¹⁴⁵ velis atque admissis vento primo¹⁴⁶ versus Massiliam navigavit, sperans onustam¹⁴⁷ frumento navim intercipere posse, que ferebatur ex Provincia Saonam petere. Quod ubi non successit, una amissa navi, que scopulis illisa periit, versis retro prorsus Populinum sive¹⁴⁸ – ut aiunt – Plumbinum ad neptis¹⁴⁹ virum se contulit. Arcem Genuæ nepoti commisit, quam ferunt in plures menses esse munitam.

Hunc Genuæ statum Fabianus¹⁵⁰ pontifici¹⁵⁰ significavit apud¹⁵¹ Petriolos agenti, ubi et legatus archiepiscopi ex Plumbino missus auditus est, nihil nisi querelas de Mediolanensi afferens¹⁵² et plena desperationis verba. Hęc mutatio Genuæ expeditioni contra Turchos institute haud parum obfuit; Genuenses enim, qui octo ceteas naves et fortissimos bellatores Pio promiserant, his acti calamitatibus¹⁵³ non potuere promisso satisfacere.

Dum hec aguntur, Philippus Burgundie dux ex convento classem armare atque itineri se accingere magno studio parat, neque voces audire vult dissuadentium, quorum magnus erat numerus. Quidam labores horrebant atque pericula, nonnulli sumptus; verum precipui dissuasores habiti sunt Iohannes et Antonius Croi, quos gratia et auctoritate apud Burgundum nemo precessit. His molestissima ducis profectio erat, quoniam odiosi essent Karulo, ducis filio, nec tutum sibi existimarent absente Philippo, quem putabant nunquam rediturum, sub imperio filii, quem regnare oportebat, relinqui. Suadere igitur Philippo, ne tam longinquam expeditionem iuveni,

nedum seni periculosissimam aggredetur; parceret etati, parceret eis,¹⁵⁴ quos sine ullo presidio in potestate Karoli, qui se non amaret,¹⁵⁵ relicturus esset; parceret patrię, quam omni auro atque argento eiuscemodi¹⁵⁶ profectio exhauriret;¹⁵⁷ nollet plus aliena, quam sua curare. – Non auscultavit Philippus pravis consiliis; mansit immobilis in proposito suo, et quanto magis profectio dissuadebatur, tanto magis ac magis festinare¹⁵⁸ itineris comites iubebat.

Filius per idem tempus in Holandiam secesserat iram¹⁵⁹ patris declinans, quem nonnullis de causis videbatur offendisse. Crois¹⁶⁰ nihil acceptus erat, quam patris ac filii discidium crescere, atque ad eam rem per artifices idoneos in dies navabant operas haud dubii, quin odio crescente impediretur¹⁶¹ profectio. Verum neque hoc pacto voti compotes effecti¹⁶² sunt: reconciliatus est patri filius et in pristinam gratiam petita venia receptus. Non¹⁶³ tamen illi quieverunt;¹⁶⁴ accedentes Philippum: „Si vis” – inquit – „ad bellum Turchonicum¹⁶⁵ pergere dignasque¹⁶⁶ te copias ducere, necessarium est, ut provincias¹⁶⁷ tuas sine metu, sine belli periculo dimittas. Sed quo pacto pax nobis cum Anglicis erit, qui regi Francię sunt infensi? Non potest Franco et Anglico bellum esse, quin tu quoque involvaris eodem, qui Franco subiectus es. Consilium nostrum fuerit,¹⁶⁸ priusquam abeas, ut¹⁶⁹ indutias belli ad aliquos¹⁷⁰ annos constituas, si non possis perpetuam invenire pacem. Neque id tibi difficile fuerit, cui uterque rex beneficiis et amore devinctus est. Conveniant oratores eorum coram te mense Aprili in loco, quem delegeris; illic indutias constitues, multoque inde potentior et gloriosior in Greciam navigabis, auxiliis ex Anglia Franciaque comparatis.”

Cum neque his suasibus auscultaret Philippus, addite sunt Ludovici regis preces, quibus et conventus requirebatur ad¹⁷¹ indutias conficiendas, et remansio ducis. Quę res Philippum consilii dubium fecit, regine auscultaret, an propositum proficiscendi¹⁷² teneret;¹⁷³ quoniam si maneret ad conventum Aprili mense celebrandum, ad¹⁷⁴ constitutam diem convenire pontificem minime posset. Hinc regis preces urgebant, inde promissa Venetis ac papę facta. Tandem mediam viam complexus ex pontifice maximo dilationem petere statuit, qua sibi liceret¹⁷⁵ ad unum¹⁷⁶ duosve¹⁷⁷ menses professionem differre, si forte inter Francos et Anglos aut perpetuam pacem, aut temporalem constituere posset; horum si alterum¹⁷⁸ faceret, haud dubium, quin ex utroque regno auxiliares manus, et quidem validissimas secum¹⁷⁹ adversum¹⁸⁰ Turchos educere posset, seque liberio rem pacatis domi rebus in externam expeditionem iturum; rogatum se a regibus, uti remaneat, verum id facturum, quod pontifex iusserit: si dilatio detur,¹⁸¹ reges componere temptaturum; si minus, ad constitutam diem non defuturum; interea nihil neglecturum, quin¹⁸² omnia in tempore presto adsint ad professionem necessaria.

Pontifex acceptis Philippi litteris ex consilio Senatus dilationem negavit, quę non solum differre adventum ducis, sed impedire prorsus videbatur; incertumque esse respondit, quod de indutiis scribebatur, easque posse auctoritate sua per alios tractari; verendum esse, nisi veniret in tempore Philippus, ne Veneti aut Hungari condiciones, quas Turchus offerret,¹⁸³ amplecterentur; neminem futurum, qui primo neglecto termino in secundo spem poneret; hortari¹⁸⁴ atque obsecrare, ne rerum ordinem interrumpere.

Epistole in eam sententiam scripte per plures tabellarios multiplicatae transmissae sunt, ut si unus aut alter in via aut deficeret aut interciperetur, tertius aut quartus ad Burgundum perveniret. Neque inutilis diligentia fuit, siquidem primus morbo in itinere retentus est, alii¹⁸⁵ vix tandem post multos labores iter suum perfecere. – Philippus tum¹⁸⁶ forte Bruggis apud Francenses agebat, ubi filio veniam dederat. Qui lectis pontificis scriptis,¹⁸⁷ quamvis erat suo apte ingenio ad res maturandas satis¹⁸⁸ ardens,¹⁸⁸ inde tamen ardentior effectus est. Accersire igitur classis prefectos, naves instruere, comitatum parare, machinas colligere, deligere milites, cuncta disponere, quae diligentis imperatoris curae incumbunt, oratoribus Venetis atque apostolicis spem optimam facere.

Quod cum Croi animadverterent,¹⁸⁹ ingenti merore metuque percussis¹⁹⁰ Franciae regem adeunt, unicuique¹⁹¹ suae salutis remedium inveniri posse aiunt, si sua serenitas¹⁹² ex Parisiis Tornacum se conferat; daturos se operam, ut Philippus ad eum veniat; illic facile eius iter retardari posse. Annuit rex,¹⁹³ nec mora, Tornacum petiit. Illi ducem convenientes: „Rex” – inquit – „prope adest, Tornacum venit. Indignam rem feceris, nisi longinquam in expeditionem profecturus dominum tuum prius accedis, qui adeo propinquus est. Quin properas?¹⁹⁴ Brevis est via! Non feret equo animo rex, si se insalutato recesseris.” – Quibus Burgundus: „Bene” – inquit – „ammoneas, ibo ad Insulas” (Lillam alii vocant insigne oppidum), „ibique bellicas revisam machinas; multas illic habeo, quas mecum deferre constitui. Inde Tornacum ad regem me conferam.” – Nec moratus seivente tum¹⁹⁵ hyme nivibusque late campos¹⁹⁶ tegentibus Insulas petiit. Sed rex a Crois edoctus Philippum prevenit,¹⁹⁷ atque in Insulis convenit. Quem ita locutum ferunt:

„Egregium facinus, pulcher consanguineae, aggressus es, qui pro tua religione expeditionem in Greciam paras. Digna¹⁹⁸ res est nostro genere,¹⁹⁹ nec ego te absterreo, quamvis aetas et validitas tua mihi suspecta est.²⁰⁰ Utinam viginti annis iunior esses,²⁰¹ multo minus tuae salutis timerem. At quoniam iturus es, nec potest animo tuo aliud persuaderi, vellem, saltem fortior iras; vellem tibi adiungere ex meis copiis prevalidam aliquam manum, neque id mihi licet Anglicorum bellis implicito: miles²⁰² adversus illos²⁰³ necessarius est. Quod si manseris hac aetate apud nos, atque inter Anglum meque pacem componere annitaris, fient²⁰⁴ procul dubio saltem indutiae belli. Nam Eduardus Angliae rex tibi multis de causis obnoxius est, nec audebit tuae voluntati adversari; de me quoque facies, quod voles. Pacatis his regionibus et Anglus tibi auxilia non contemnenda praebit, et ego decem milia militum tibi adiungam. Sic fiet, ut perquam formidabilis ad hostes pergas. Quodsi pace infecta iter arripueris, non satisfacies expectationi, quam de te²⁰⁵ Italis prebuiti. Nec mea sententia vel Veneti, vel Pius pontifex hoc anno satis parati erunt; aut si presto fuerint, illorum erit gloria, non tua, si quid fiet²⁰⁶ laude dignum. Sine illos praere atque suas experiri vires. Nihil efficient, non prevalebunt adversus hostes; satis erit, si fines suos tueri poterunt. Tu sequenti anno ad eos venies cum equitatu peditatuque numeroso et classe valida, resque dubias elevabis ac victoriam paries, quam tuam omnes esse fatebuntur.”

Hęc cum dixisset, magnopere adhortatus est ducem, ne suis consiliis adversaretur. Cum perstaret in sententia dux, diceretque voto promissoque satisfaciendum esse, neque videri sui honoris ab incepto desistere aut quovis modo res orditas retardare, commotus – ut²⁰⁷ aiunt – rex: „At tu” – inquit – „mihi subiectus es, neque iniussu meo in tantam expeditionem proficisci vales, neque sine me obligare te potuisti. Ob quam rem mando tibi, ut maneat ad conventum celebrandum de pace cum Anglicis. Quod si me spreto iter ingressus fueris, arguam te fracte fidei, et omnium bona confiscabo, qui de regno meo secuti te fuerint!”

Territus his Philippus ex alto animo cecidit, et qui usque in eam diem nulla potuerat arte a suo proposito dimoveri, mutata tandem sententia regi parere decrevit. Verum est, quod aiunt: nullam esse turrinam, quę assiduus concussa machinis non demum corruat, raramque mentem inveniri, quę sepius temptata non cedat. Mandatum memorant regia manu subscriptum, quo²⁰⁸ iubebatur manere, duci traditum. (Quidam asserunt ita voluisse ducem sibi mandari, neque regem bene de se merenti talia precepturum fuisse, nisi rogatum. Veritas in obscuro est.) Profectionem²⁰⁹ ducis certum est impeditam fuisse,²¹⁰ quemadmodum²¹¹ ipsius ducis littere ad Pium pontificem misse declarant; quamvis non impeditum iter, sed in alterum annum dilatum affirmant. Verum in senectute iam decrepito unius anni mora totius vite tempus secum aufert!²¹² Croi victores maligni propositi tandem evaserunt. Dux partem classis in tempore missurum promisit.

Dum hęc in Frandria tractantur, Pius distributa pecunia, quam civitates Ecclesię in expeditionem conferre decreverant,²¹³ pridie Nonas Februarias e Roma discessit curande valitudinis gratia Petriolos accessurus, ubi calidas aquas admodum salubres scaturire putant. Iter²¹⁴ difficillimum venti, pluvie, fulgura²¹⁵ et nives fecere. Difficultatem auxit Eversus Anguillarie comes, nec Deo, nec pontifici aut homini cuiquam fidus;²¹⁶ cuius agros declinare oportuit, et a Civitate Castellana per²¹⁷ asperrimum²¹⁷ Cimini montis²¹⁸ iugum²¹⁸ altissima nive tectum cum plerisque turmis equitum tutelae causa convocatis Viturvium petere.

Cum Senas venisset ad VIII²¹⁹ Kalendas Martias, nec cessasset rigor hyemis, ibi per Quadragesimam et paschalia festa commoratus est. In dominica Quadragesime quarta auream rosam benedixit et Francisco Mediolanensium duci dono misit, quam ille multo honore et gratissimo animo accepit. In dominica Palmarum palmas et olearum ramos de more consecravit distribuitque cardinalibus, episcopis et universo clero ac primoribus²²⁰ populi. In Cena Domini peractis in ecclesia solemnibus²²¹ multitudine populi in platea congregata sese ostendit et solitum anathema promulgavit, quo omnes irretiti sunt – etiam reges –, qui expeditioni contra Turchos obeunde quodvis impedimentum afferre auderent. Nec²²² dubium est, quin ea censura illos²²³ astringat, qui Philippum Burgundie ducem e sancto proposito dimoverunt. – Sequenti die, in Parasceve ipsius ducis littere allate sunt, quę mutatam eius mentem indicaverunt; digne, que in Passione Dominica²²⁴ recitarentur, Pio pontifici et universo Senatui merorem afferentes.

In sancto die Pasche²²⁵ meliores littere ex Hungaria²²⁶ accepte sunt, que Matthiam gentis regem sacratum gladium a pontifice missum percipere

et ingenti honore receptum nuntiaverunt, statuisseque regem ipsum principio ęstatis mox bellum inferre Turchis eoque gladio uti. Quo nuntio letatus pontifex viros urbis primarios quinque ad equestrem ordinem provexit, inter quos sororis sue virum, Nannem Piccolomineum militari²²⁷ balteo in primis cinxit. Deinde populo pro consuetudine benedixit, plenarias elargitus indulgentias.²²⁸

Priusquam de mutato Burgundie²²⁹ ducis animo certitudo esset, eiusque rei rumor increbruisset,²³⁰ consuluit pontifex cardinales, quidnam foret agendum, ubi²³¹ Philippus conventa negligeret. Octo aderant cardinales. Una omnium sententia fuit: quamquam profectionis decretum ita demum pontificem obligare videretur, si Burgundus veniret, non tamen remanendum esse, ne maior dignitas ex minore²³² dependere videretur; cavendum, ne sibi data verba Christiani populi existimarent; ruituram Apostolice Sedis fidem, nisi promissa serventur; neque popularibus auribus satisfacturam Burgundi moram; utrunque damnatum iri²³³ voce multitudinis: et pontificem, et ducem – pontificem magis, quem decet suorum verborum tenaciorum esse; Burgundum, ubi fidem fregerit, nihil magis optaturum, quam papam domi manere, cuius culpa pre magnitudine suam tegat; dicturos omnes iccirco non ivisse Burgundum, quia non ierit²³⁴ papa, et omnes in Apostolicam Sedem iacentur sagitte; neminem²³⁵ posthac decretis eius auscultaturum; fugiendam inconstantie notam; eundum cum Venetis adiutore Hungaro; tanto de divina ope magis sperandum in causa Dei, quanto humana minus assunt presidia; ingrediendum esse mare, eatenusque adversus hostes navigandum, quatenus sine manifesto discrimine licet; si datur facultas auctore Domino debellandi hostes, occasione utendum; si minus, coniecturam²³⁶ faciendam, quasi non placeat divinę pietati hoc²³⁷ tempore perire Turchos; retro fas erit vertere naves, quamquam sine victoria²³⁸ et hominum laude, non tamen sine spe divinę gratie, quę voluntates magis, quam facta metitur; illos nec humanam²³⁹ gloriam, nec celestem²⁴⁰ misericordiam consecuturos, qui patri²⁴¹ animarum suarum, Iesu Christi vicario,²⁴² in bella pro religione vadenti²⁴³ ac senile caput periculis obiectanti²⁴⁴ sese socios negaverunt.

Placere Pio pontifici consilia fratrum, atque in eorum sententiam decretum editum absentibus cardinalibus insinuavit. Quod plerisque acerbissimum fuit, sperantibus remanente Philippo domi pontificem quoque remansurum, seque navigandi molestia ac belli periculis expensarumque sumptu liberatum²⁴⁵ iri, ut²⁴⁶ ocium fere omnes²⁴⁷ negotio preferunt, nec facile putant delitias relinquere, humane nature amicas. Verum postquam obfirmatum pontificis propositum didicerunt – seu ex animo, seu fecte –, cuncti se parituros²⁴⁸ cupide responderunt.

Pius quarta feria post Pascha Petriolos contendit querende valitudinis causa, quod eius loci salubres sibi aquas superioribus annis expertus fuerat. Illuc²⁴⁹ ad eum venire legati ex Albania Georgii Scanderbechii et Stephani despoti Servię auxilia quesitum: ille, quibus invadere Turchos posset aut a suis finibus arcere, iste patria pulsus, quis domum redire quiret. Stephanus quoque dux Bosne per legatos auxilia petiit, cuius ager in faucibus hostium collocatus undique laceraretur. Similia²⁵⁰ despotus dixit misso episcopo

Cephalonic, tanquam mox periturus auxilia expostulavit. Responsum omnibus est venturum propediem cum classe pontificem ad oras Dalmacie, laturumque non modo laborantibus auxilium, verum etiam Turchos in suis sedibus vexaturum. Affuerunt et Raguseorum legati ituro in expeditionem pontifici duas triremes offerentes, summisque²⁵¹ precibus obsecrantes, ut navigaturus in Orientem Pius urbem suam inviseret.²⁵² Hos pontifex benigno vultu excepit, donatosque gratis, quas optaverunt,²⁵³ spe plenos remisit.

Dum hec aguntur, Upsalensis archiepiscopus in Svecia potens, cuius armis rex Karolus a regno²⁵⁴ fuerat eiectus, a Christigerno, novo rege in carcerem rapitur præscripta causa, quod se quoque conspiratione popularium, sicut et predecessorem, statuisset eiicere. Pius regi mandavit, uti²⁵⁵ captivum certis in Germania²⁵⁶ episcopis custodiendum transmitteret, deinde crimen obiiceret, alioquin excommunicationis et interdicti sententiam expectaret.²⁵⁷ Rex pariturum se ait. Archiepiscopo prior audacia, cum feliciter cessisset, gloriam peperit, altera minus prospera damno et ignominie fuit. Victoria iustum facit, succubuisse nunquam decori ducitur; par²⁵⁸ ausum dispar eventus²⁵⁹ aut honestum, aut impium reddit.²⁶⁰

Circa idem tempus Petrus,²⁶¹ ex regia Portugallensium familia natus, a Barchinonensibus accessit cum duabus trirēmibus eo profectus et ab omni populo cupide exceptus regium nomen assumpsit, tanquam Aragoniæ regnum ad se pertineret, qui materno genere ex antiqua Urgellensium²⁶² prosapia natus esset, Urgellenses vero ex regia²⁶³ Aragonensium²⁶⁴ familia originem ducerent, quibus Ferdinandus, Iohannis²⁶⁵ pater²⁶⁵ ab Hispania veniens iniusto iudicio prelatus fuisset regnumque abstulisset. Cathalanorum maior pars ad eum defecit, qui Iohannem, Alfonsi fratrem iam pridem capitali persequabantur odio. Ceterum Aragonenses in hanc usque diem apud antiquum regem in officio manent, in cuius benivolentiam Castelle regem redisse commemorant, quamvis nondum explorata res est, nec rumores inde profecti satis constantes afferuntur. Petro nulle adhuc externorum regum suppetie venerunt, nec Alfonsus Portugallie rex, quamvis patruelis, eius regno favet. Nulla ei spes maior est, quam in expectatione mortis inimici, quem senem cito periturum existimat, quamquam sæpe prior occumbit iunior ætas.

Alfonsus cum valida classe ex Portugallia solvens per eosdem circiter dies in Affricam navigans,²⁶⁶ horridis tempestatibus agitatus plurimas naves amisit, vixque tandem Ceptam pervenit. Ibi equites virosque nobiles supra²⁶⁷ ducentos cupido incessit Tagestam, marittimam Affrice urbem invadendi, quam male custoditam arbitrabantur. Adigunt se omnes iuramento constituta nocte muros urbis scandere, sequentique circa lucem exercitui portas aperire ac predam communem facere. Exponunt regi consilium et coniurationem; rogant, ut audentibus sine cunctatione afferat opem: assit cum toto exercitu sub aurora ad menia Tageste; futurum, ut nobilem et opulentam urbem in potestatem suam redigat. Negat rex ex sua dignitate esse urbem furto capere; reges aperta bella decere; nocturna²⁶⁸ et insidiosa minoribus²⁶⁹ relinquenda;²⁷⁰ verum quando ita persuasi sint magnanimi proceres, nolle occasionem relinquere; regium²⁷¹ fratrem apud alcassarum Tageste²⁷² propinquum²⁷² cum parte copiarum consistere; illi negotium se daturum. Pergunt alacres coniurati, constitutaque nocte schalas muro admovent, ascenditque pars

maior et audentior. Cum reliqui festinant, schale franguntur; pars preceps ruit, pars saltu in urbem descendit. Fit²⁷³ tumultus in civitate, tanquam in urbe capta. Oppidani multos arbitrati²⁷⁴ ingressos hostes, uxores et pueros et que illis carissima fuerunt, in arcem exportavere. Orta²⁷⁵ deinde luce animadvertentes non²⁷⁶ multos²⁷⁶ esse, qui urbem intraverant, veriti²⁷⁷ exercitum maiorem extra muros portis herere, non audebant congregari. At missis exploratoribus postquam didicere perpaucas et contemnendas copias esse in campis, nec regem adventasse, animos erexerunt, circumdatosque²⁷⁸ infelices coniuratos partim obtruncavere, partim in captivitatem²⁷⁹ acceperunt; septuaginta nobilium capita sale condita regi Fecię, cui Tagesta parat, missa feruntur. Frater regis, cum tardiuscule adventasset, nec portas, ut arbitrabatur, apertas invenisset, neque²⁸⁰ schalas haberet, quibus menia scandere posset, retro mestus abiit; atque in hunc modum duplici damno rex Alfonsus eodem tempore mulctatus est prestantibus viris supra ducentos quinquaginta apud Tagestam amissis, et in mari navibus tempestate allisis, in quis equi et viri non pauci et pretiose suppellectiles perierunt.

Mint látható, a ma általánosan használt kiadások kisebb-nagyobb hibáitól eltekintve, amelyek egy új kiadás segítségével korrigálhatók lesznek, tervezett publikációnk lényeges többlet-információkat nyújtana a mű kutatóinak, feltárva keletkezésének, alakulásának menetét. Az e módszerből nyerhető kép annál is gazdagabb lehet, mivel a Commentarii tizenkét könyvének két hiteles kézírata lévén az is bemutatható lesz, hogy melyek azok a korrekciók, amelyeket már csak másolás közben – esetleg után – hajtottak végre a szövegen, illetve hogy milyen beavatkozások érték a tisztázati példányt, amelyek azután kihatottak a közelmúltig használt korábbi kiadások szövegére is.

Jegyzetek

1. A római Accademia Nazionale dei Lincei könyvtárának Cod. Cors. 147. jelzetű kézírata szerint (fol. 427^a). A dátum feloldása: 1463. december 31.
2. Campanónak Piusz művét magasztaló levele és Gobellini záradéka ugyanott, fol. 427^(a)–431^(b)
3. Lásd az 1. jegyzetet.
4. Kramer, H.: Untersuchungen über die „Commentarii“ des Papstes Pius II. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XLVIII Bd., Innsbruck 1934, 58–92.
5. Lásd a 6. jegyzetben megadott kiadások bevezetéseit.
6. Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, I Commentarii, I–II. Edizione a cura di Luigi Totaro. Adelphi Edizioni, Milano 1984. Classici 47. A XIII. könyv a 2508–2547. oldalakon olvasható, olasz fordítással együtt. – Pii II Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt. Ad codicum fidem nunc primum editi ab Adriano van Heck, I–II. Città del Vaticano 1984. Studi e Testi 312–313. A XIII. könyv a 793–809. oldalon van.
7. Szöveggözlésünk, bizonyos ésszerű egységesítéstől eltekintve (központozás, kis és nagy kezdőbetűk, *u* és *v* megkülönböztetése, *i* és *j*, *s* és *ſ* egységesítése, rövidítések

feloldása), betűhív; reprodukáljuk a szavak következetlen írásmódját is. Gondosan jelezzük a szövegen végrehajtott változtatásokat; a törölt betűket vagy szavakat [] közé tesszük. Elhagyjuk viszont ezúttal a tárgyi jegyzeteket, amelyek tervezett publikációnkból nem fognak hiányozni.

8. Totaro és van Heck címet ad e résznek: *Liber tredecimus* (Totaro), illetve *Liber tertiusdecimus* (van Heck). A kéziratban cím nincs; a szövegtükör felett, az előző „könyvekhez” hasonlóan s azokéval azonos írással áll a *XIII* szám, minden valószínűség szerint utólag odaírva. E rész az 585^(a) fólión kezdődik.
9. Van Heck: *II*.
10. Utána: [*iam Italia pacata*]; végül bővebb megoldást választott.
11. A *-que* utólagos betoldás.
12. Utána: [*Italia*].
13. Totaro elhagyja.
14. Totaro és van Heck elhagyja.
15. Van Heck: *permutare*.
- 16–16. Javítva *indicto Turchis-ból*; Totaro meghagyja az eredeti szórendet.
17. Az [*auditorum*] *lectorum*[*g*] tanúsítja, hogy diktálás közben született meg a végleges szórend.
18. Utána: [*incohatham*].
19. Totaro: *imitabimus*.
20. Utána: [*facit*]; a mondat folytatása miatt törölte.
21. Fol. 585^(b).
22. Utána: [*his libris*]; más kifejezést választott.
23. Totaro: *superiore*.
24. Javítva *interseremus-ból*.
25. Van Heck: *qua*.
26. Van Heck: *missi*.
27. Utána: [*nec sinerent solum pontifice*]; az utolsó szó (*pontificem*) leírása előtt a diktáló szöveget változtatott.
28. Utána: [*e*]; nem olvasható ki tisztán.
29. Javítva *acquirere-ből*.
30. Utána: [*univ*]; leírását megelőzve a diktáló szöveget változtatott.
31. Van Heck: *erat*.
32. Előtte: [*con*], talán *contulit* kezdeteként. – Totaro: *impartiebatur*.
33. Fol. 586^(a).
34. Van Heck: *se*.
35. Utána: [*imper*], vagyis *imperator*; leírását megelőzően a diktáló szöveget változtatott.
- 36–36. Javítva ebből: *propriarum rerum, quam communium*; átszerkesztette a mondatot.
37. Van Heck elhagyja.

38. Javítva *bellum*-ból; finomított a kifejezésen.
39. Totaro: *missurus*.
40. Fol. 586^(b).
41. Utána: [*Saxonia*]; törölte a közbeszúrt mondat miatt.
42. Van Heck: *et in*.
43. Előtte: [*De Hungaris*]; egyébként az egész bekezdést egészen a *locutus est*-ig ugyanaz a kéz utólag írta a margóra.
- 44–44. Totaro: *exacto*.
45. Javítva *Antiberensis*-ből.
46. Van Heck: *eiusdem*.
47. Van Heck: *interrogatur*.
48. Totaro és van Heck: *Deus*. Mivel a szó c helyt ugyanúgy van rövidítve, mint későbbi, nem „Isten” jelentésű előfordulásai, kétségtelen, hogy itt is *Dominus*-nak kell feloldanunk.
49. Utána: [*pro*]; vélhetőleg a *procurator* szót kezdte diktálni.
50. Van Heck: *missus*.
51. Előtte: [*de*]; javítva ebből: *missus est*.
52. A mi kiegészítésünk.
53. Javítva *auditores*-ből, amit viszont van Heck megtart.
- 54–54. Javítva ebből: *prohibente*.
55. Kevésbé valószínű olvasata: *fuertant*; van Heck így.
56. Utána: [*et ampliora*]; kibővítette a mondat folytatását.
57. Javítva ebből: *daturum quoque* (Totaro így). Utána valószínűleg: [*anni*]; talán ezt kezdte diktálni: *annua*.
58. Utána: [*pacis*]; a *pacisceretur* eleje.
59. Utána valószínűleg: [*ex*]; talán *exhortati*-nak indult.
60. Van Heck: *Ab*. – Ezt a mondatot, a *pertulit*-tal bezárólag, a margón találjuk ugyanazon kéz betoldásaként.
61. Totaro és van Heck: *Hispaniam*. A következő mondatok és Piusz szóhasználata is bizonyítják a többes szám helyességét.
62. Utána: [*iussu*] a *iussus* torzójaként. – Totaro: *adire iussit*.
63. A kéziratban (mint a Commentariiben többször): *Portugallię*.
64. E szó után mintegy tíz betűnyi hely kihagyva; Totaro így tölti ezt ki: <*de Estinaldo cognominatus*>; csakhogy ez a kihagyott helyen nem fért volna el.
65. Fol. 587^(a).
66. Van Heck: *parum*.
67. Utána: [*reges*].
68. Előtte: [*et*]; nyilván a következő kettős *et* miatt módosította.
69. Javítva talán *re*-ből; rosszul fogott hozzá a *legittimis*-hez?
70. Utána: [*et*]; a *-que* végül is szebbnek tetszett.

71. A mondat *otto* szava árulkodik az író(k) anyanyelvéről. A folytatásban: [*Iohannes Antonius, Flisca gente natus, armaturum*]; utóbb helyesbítette a nevet, ezért törölte a mondat addig leírt szavait.
72. Utána: [*s*]; talán *se* akart lenni.
73. Előtte: [*hone*]; korrigálva jellemző tévedését.
74. Utána: [*Ragusei*]; de eszébe jutott, hogy előbb még a nápolyi királyról kell szólnia.
- 75–75. A margóra írva, miután az *Ad ex regnum Sicilie* szavakat a szövegben törölték. Ez utóbbiak arról tanúskodnak, hogy Piusz többször, többféleképp kezdett bele a mondat megformálásába.
76. Van Heck: *suscipit*.
77. Fol. 587^(b).
78. Javítva *Maumetis*-ből.
79. Utána: [*qui est Turchis*]; de más folytatást talált ki.
80. Itt *Turhorum*-nak írva.
- 81–81. E négy szó utólag beszúrva, ugyanazzal az írással.
82. Előbb: *audita*; föltehetően más főnevet akart használni a *decreto* helyén.
83. Előbb *Christianorum* volt.
84. Utána: [*atque*]; az *eos* előtt végül is nem találta megfélelőnek.
85. Utána: [*v*]; a törölt betű bizonytalan.
86. Folytatása; [*ad be*]; az utolsó betű csak valószínűsíthető, gyanítjuk, hogy *bellum*-ra gondolt az író.
87. Folytatása: [*ger*], azaz *gerendo*, ami azután nem felelt meg a mondanivalójának.
88. Korábban: *preparari*.
89. Előtte: [*a*]; talán más szót akart írni, azután visszatért eredeti szóválasztásához.
90. Van Heck: *expedit*.
91. Utána: [*farinam*]; áttervezte a mondatot.
- 92–92. A kevésbé klasszikus *omni familia* kifejezésből.
93. Utána: [*requisitus*]; ebből lett a *conscriptus*.
94. Fol. 588^(a).
95. Korábban: *requisita*; ezúttal sem vált be (lásd a 92. jegyzetet).
96. Utána: [*minatur, cum trepidat*]; a szentencia-szerű általános kijelentést konkrétabbá tette.
97. Van Heck: *Venetis*.
98. Van Heck: *milítabantur*.
99. Utána: [*host*], azaz *hostium*.
100. Utána: [*iussit*], de kibővítette a mondatot.
- 101–101. A *mediisque* (sic) a folytatással együtt betoldás; magyarázatul szolgál az előző jegyzetben regisztrált törlésnek.
102. Van Heck: *triginta*.
103. Van Heck: *permanserant*.

- 104–104. Betoldás.
105. Van Heck: *miserunt*.
106. A kéziratban: *proprius*.
107. Utána: [*ubi rem satis orditam intellexerunt*], az utolsó szó előtt törölve: *cog*, valószínűleg *cognoverunt*-nak indult; végül is átalakította a mondatot.
108. Javítva *Turchum*-ból.
109. Utána: [*sus*], talán *suspensi*?
110. Utána: [*quam amor Christi*].
111. Van Heck: *ex*.
112. Fol. 588^(b).
113. Előtte: [*domi*]; mint a *Commentarii*-ban többször is, itt is bizonyára először *dominatum*-ot diktált.
114. Utána: [*reprehen*], valószínű kiegészítéssel: *reprehendentum*.
- 115–115. Totaro: *Florentinorum rapinae*.
- 116–116. E két szó helyett eredetileg *et állt*.
117. Totaro: *sui*.
118. Fol. 589^(a).
119. Totaro: *detestarent*.
120. Totaro: *Gallum*.
121. Javítva ebből: *sufferre*.
122. Az eredetiben: *eiusce*.
123. Utána: [*Saona mox di*] (bizonyára *duci* akart lenni). Ez a mondat hátrább került.
124. Utána: [*honorem velut umbram*]; a következőkkel együtt a mondat átalakítása miatt törölve.
125. Utána: [*putant*].
126. Utána: [*sequitur umbra*].
- 126a. Totaro: *deque*.
127. Totaro: *Franco*.
128. Utána: [*nec potuiss*], azaz *potuisse*, de meggondolta magát.
129. Utána: [*d*], talán *deducere* akart lenni.
130. Javítva *perfragissent*-ből.
- 131–131. Korábban: *se*; nem olyan elegáns.
132. Korábban: *dedi*; a végső megoldás sokkal szebb.
133. *Genu* (fol. 589^b). *enses*.
134. Utána: [*neque*]; a folytatás talán ez lett volna: *neque aderat*.
- 135–135. Utólag beszúrva; eredeti szórendje: *negante populo auxilium*.
136. Utána: [*in portum*].
137. Utána: [*armavit*], majd megfelelőbb igét választott.

- 138–138. E margóra írt szavak a következő szöveget helyettesítik: *Erat in portu navis Hispanica p (sic) ex Galatia profecta.*
139. Van Heck: *pertractare.*
140. Utána: [*primo eorum, qui plus sapere videbatur, Baptista iure consulto, capto et (törölve) et in arcem rapto tanquam plebis*].
141. Fol. 590^(a).
142. Van Heck: *percurrrens.*
143. Utána: [*Sfor*]. A milánói herceg volt annyira ismert személy, hogy az író mellőzhette családi nevét; a szép stílus is így kívánta meg.
144. Totaro: *nomini.*
145. Totaro és van Heck: *passis.*
146. Totaro: *primus.*
147. Előtte: [*h*]. Lásd a 73. jegyzetet.
148. Van Heck: *seu.*
149. Előtte: [*Sø*]; talán *sororis*-nak indult(?).
- 150–150. Van Heck: *pontifici Fabianus.*
151. Tévesen *g*-vel kezdve; miért?
152. Totaro: *asserens.*
153. Utána: [*coac*], vagyis *coacti sunt.*
154. Javítás *sibi*-ből.
155. Fol. 590^(b).
156. Van Heck: *eius.*
157. Úgy tetszik, „javította” valaki *exauriret*-re. Jellemző kiejtési, illetve helyesírási bizonytalanságra utal; lásd a 73. és 147. jegyzetet!
158. Előtte: [*matur*], kiegészíthető *maturare*-ra.
159. Előtte: [*indign*], azaz *indignationem.*
160. Utána: [*inimicitias maiores in dies*]: a jelenlegitől eltérő mondat torzója.
161. Javítva a félrehallásból eredető *impedirentur*-ból.
162. Van Heck: *facti.*
163. Az eredeti mondatkezdet: [*Tum illi aliud*].
164. Utána: [*Si vis, inquit*]: diktálás közben meggondolta magát.
165. Totaro: *Turchorum.*
166. Totaro: *dignas quoque.*
167. Előtte: [*patriam*].
168. Utána: [*ut*]; van Heck a törlés ellenére kiteszi (lásd a következő jegyzetet. (A *fuertit* javítás *est*-ből).
169. Utólag beszúrva; van Heck elhagyja.
170. Világosan így van, szemben van Heck *aliquot*-jával.
171. Javítva *ab*-ből.

172. Javítva az író tartózkodási helyével magyarázható *veniendi* szóból.
173. Mintha *tenerem*-ből javították volna.
174. Fol. 591^(a).
175. Totaro: *licere*.
176. Utólag beszúrva.
177. Javítva *duos*-ból.
178. Totaro: *alteram*.
179. Előtte: [*sequ*], talán *sequi*-vé egészíthető ki.
180. Van Heck: *adversus*.
181. Totaro: *datur*.
182. Javítva talán *que*-ből; Totaro: *qui*.
183. Javítva *offerrent*-ből.
184. Javítva *optari*-ből; félrehallás?
185. Fol. 591^(b).
186. Van Heck: *tunc*.
187. Van Heck: *litteris*.
- 188–188. Van Heck: *ardens satis*.
189. Előtte: [*ad*], talán *adverterent*-nek indult.
190. Előtte: [*comp*], talán *compulsi* lett volna.
191. A kéziratban világosan csak *nicumque* áll!
192. Utána: [*Tornacum se*].
193. Utána: [*alioquin*]; nem tudni, miként folytatta volna.
194. Totaro: *properes*.
195. Van Heck: *tamen*.
196. Totaro: *campo*.
197. Előtte: [*pres*]; az utolsó betű bizonytalan.
198. Fol. 592^(a).
199. Totaro: *sanguine*.
200. Van Heck: *sit*.
201. Utána: [*H* (így) *aut tecum ipse proficisci valerem, non sincerem te*]; elképzelhető, hogy kétszer, esetleg háromszor kezdett hozzá ehhez a mondathoz.
202. Utána: [*mibi*].
203. Javítva: *hostem*-ből.
204. Totaro: *fierent*.
205. Utána: [*hostes*]. Vajon hogyan akarta folytatni?
206. Eredetileg: *factum fuerit*, abból pedig *egerint*.
207. Fol. 592^(b).
208. Utána: [*prohib*], valószínű kiegészítése: *prohibitum est*.

209. Előtte: [*Illud certum*]. A Commentarii-ban is előforduló kifejezés: *Illud certum est*, amikor egy hír igazságát megkérdőjelezi az író.
210. Utána: [*duc*], az utolsó betű bizonytalan.
211. Utána: [*et*].
212. Van Heck: *affert*.
213. A kéziratban: *decreverat*.
214. Előtte: [*D*]. Valószínűleg *Difficillimum*-mal akarta kezdeni.
215. Előtte: [*to*], tehát *tonitrua*-t kezdett diktálni.
216. Fol. 593^(a).
- 217–217. Javítva *per altissimum*-ból.
- 218–218. Javítva *ingum montis*-ból.
219. Totaro: *viii*, bár fordítása helyes: „il 21 febbraio”.
220. Van Heck: *prioribus*.
221. Utána: [*populo*].
222. Javítva ebből: *Cuius haud*.
223. Előtte: [*eos*].
224. Totaro: *Domini*.
225. Javítva *Pasce*-ből.
226. Utána: [*misse sunt*].
227. Javítva *militare*-ből.
228. Utána: [*Exin quarta feria ad balnea iter arripuit*]. Ezt végül is három bekezdéssel későbbre halasztotta: *Pius quarta feria...*, mert fontosabbnak tartotta ide iktatni a bíborosokkal folytatott megbeszélésének a leírását.
229. A kéziratban itt: *Borgundie*.
230. Indicativusnak indítva: *increbesce*-. Totaro és van Heck: *increbuisset*.
231. Fol. 593^(b).
232. Van Heck: *minori*.
233. Utána: [*m*], talán *multitudinis*-nek indult.
234. Totaro: *venit*.
235. Javítva *nemo*-ból.
236. Totaro: *coniectura*.
237. Javítva *nostro*-ból.
238. Utána: [*non*].
239. Előtte: [*gloria*].
240. Javítva, de nem megállapítható, miből.
241. Javítva *patrem*-ből. (Lásd a 242–244. jegyzetet is!)
242. Javítva *vicarium*-ből.
243. Javítva *vadentem*-ből.

244. Javitva *obiectantem*-ből.
245. Előtte: [*leva*], azaz *levatum*.
246. Fol. 294^(a).
247. Előtte [*omib*], valószínűleg egy tervezett *omnibus* hibás csökevénye.
248. Totaro: *paraturos*.
249. Javitva ebből: *Ibi*. Totaro: *Illic*.
250. Előtte: [*Dissimilia*]. A mondat – *expostulavit*-ig – a margóra írt beszúrás, amelynek egyes szavai nem, vagy csak alig vehetők ki. Van Heck *dixit* helyett *dicit* alakot hoz, Totaro <Art>-ac-nek egészíti ki és elhagyja az *auxilia* szót; van Heck a *tanquam* elé betoldja az *et* kötőszót.
251. Totaro: *summis*.
252. Van Heck: *viseret*.
253. Van Heck: *optaverant*.
254. Utána: [*d*].
255. Totaro: *ut*.
256. Totaro: *Germaniam*.
257. Javitva ebből: *comminatus est*.
258. Fol. 594^(b).
259. Totaro: *eventum*.
260. Javitva *facit*-ből.
261. Javitva *Iacobus*-ből.
262. Innen a mondat végéig (*abstulisset*) a margóra írva ehelyett: [*regum stirpe, cui* {beszúrva: *Urgella*} *Cardona cognomentum est, originem duceret*].
263. Van Heck: *vera*.
264. Van Heck: *Aragonensium regiaque*.
- 265–265. Beszúrás.
266. Javitva *navigavit*-ből (Totaro és van Heck megtartja a *navigavit* alakot), amely után a kéziratban a következőket találjuk: [*Ceptamque petiit, ingenti spe fretus, civitate, Inde atque, Inde profectus Tagesta* (sic, javítva *Tangiram*-ből) *oppidum vi atque armis occupavit. (Crevit eo facto audacia militum spesque obiecta egregii patrandi facinoris. Civitatem haud procul esse regis Fecie, quamquam populosam, minus tamen munitam, quam par esset* (közben törölve: *relatum est s*) *rumor attulit. Coniurant ducenti equites noctu muros scandere atque advenienti reliquo exercitui ipsique Alfonso regi portas aperire, aut certe pulchram oppetere mortem. Precedunt equites, Alfonsus cum reliqua multitudine sequitur, spes prede milites alacres ducit. Admoventur muris schale, ascendunt audaciores quique, subsecuntur alii. Pondus scalas effringit. Interea tumultus* (fol. 595^(a)) *excitatur oppido. Rex Fecie premonitus cum infinita hominum multitudine accurrat atque Alfonsus invadit, cui vix patuit remedium fuge; quippe multis* (törölve: *a*) *suorum amissis egre Ceptam repetiit. Ducenti equites intercepti obtruncati sunt, et capita eorum hastis affixa Feciensium regi oblata*]. Igen tanulságos lenne ennek az egyetlen részletnek aprólékos összevetése a végleges szöveggel!
267. Előtte: [*circ*], azaz *circa* vagy *circiter*.
268. Utána: [*latrones*]; valószínűleg még a *decere*-től függő *accusativus* lett volna. (Lásd a 269–270. jegyzetet!)

269. Javítva *minores*-ből.
270. Utólag beszúrva.
271. Előtte: [*fratrem*].
272–272. Utólag beszúrt szavak.
273. Előtte: [*O*]; vélhetőleg *Oritur* lett volna.
274. Utána: [*esse*]; Totaro és van Heck: *arbitrati esse*.
275. A kéziratban: *Horta*. Lásd a 157. jegyzetet!
276–276. Javítás *perpaucos*-ből.
277. Utána: [*ne foris ne*]; az utolsó betű bizonytalan.
278. Fol. 595^(b).
279. Totaro: *captivitate*.
280. Totaro: *nec*.

VÍGH ÉVA

Egy 15. századi ismeretlen spanyol szerző királytükre

A *Directorio de Príncipes*¹, századunkban szinte teljesen ismeretlen, csupán címével említett értekezés, amelyet a névtelen szerző a katolikus királyokhoz intézett 1492-ben. Jellegénél fogva a 15. század végi spanyol nyelven írott királytükrok közé sorolható: Gómez Manrique-re és különösen Diego de Valera *Doctrinal de príncipes*-ére (a műfaj egyik legismertebb írására) kell itt elsősorban gondolnunk. A *Directorio* mindössze néhány évtizeddel előzte meg a spanyol királytükrok leghíresebbikét, Antonio de Guevara V. Károlynak dedikált *Relox de príncipes o Libro aureo de Marco Aurelio* (1529) című nagy lélegzetű alkotását. Míg a *Directorio* Granada visszafoglalásával, Kolumbus első útjával, a zsidók Spanyolországból való kiűzetésével fémjelzett 1492-es esztendő tükre, a *Relox* már a nagyhatalmi pozíciókat kialakító Spanyolország és V. Károly udvarának kézikönyve.

A *Directorio de Príncipes* jelentőségét tehát éppen az adja, hogy egy több szempontból sorsdöntőnek bizonyult időszakban született, és név szerint nem azonosítható szerzője közelről szemlélhette a katolikus királyok uralkodását és államszervezését. Az értekezés arra vall, hogy a könyv szerzője valószínűleg olyan művelt közéleti ember lehetett, aki szemtanúként jelen volt Baza 1489-es ostrománál, látta a királynőt Granada visszafoglalásánál, majd Moclínban, 1491-ben, mielőtt a Santa Fe-i táborba ment volna. Innen származik a tábor kórházának leírása.

Van olyan feltételezés, amely a művet egy szicíliai származású humanistának, Pietro Martire d'Anghierának tulajdonítja. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *Directorio*ban tárgyalt témák és az exemplum-források esetében sem található olyan megjegyzés, amely a szerző itáliai származását, vagy Itália bővebb ismeretét igazolná. Egyetlen utalás sem történik olyan alapvető itáliai történelmi eseményekre, akár olasz-aragon kapcsolatokra vonatkoztatva (Bölcs Alfonzot leszámítva), amelyeknek feltétlenül szerepelni kellett volna, ha a szerző olasz származású, vagy Itáliát megjárt humanista. Szerzőnk hispán származását támasztja alá közvetett bizonyítékként az is, hogy művében „külhoni tudósokra” hivatkozik.

Névtelensége ellenére nem teljesen ismeretlen e királytükör szerzője: tanulmányairól, képzettségéről, személyes elképzeléseiről is fogalmat alkothatunk magunknak a *Directorio* olvasása során. Minden bizonnyal olyan művelt diplomatáról vagy papról² lehet szó, akinek a kánonjog és római jog egyetemi szinten folyó tanítása iránti különös figyelve feltételezi, hogy ő maga is egyetemet járt, jogot ismerő tudós. Az iskolázás és általában a műveltség fontosságának kiemelése is erre utal. Újabb kutatások is alátámasztják, hogy Izabella „kormányzásába utat engedett a tanult emberek, általában jogtudósok számára, akik Bologna, Montpellier és Salamanca római jogi iskoláiban képezték magukat”.³

Szerzőnkőről a továbbiakban még kideríthető, hogy Valladolidban élt és vetette papírra (vagyis pergamenre) a *Directoriot*. Néhány utalást találunk erre vonatkozóan is: „...akik manapság Valladolid e nemes városában tartózkodnak”, vagy máshol, „Valladolid eme nemes városából valók”. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy közeli ismeretei voltak a királyi közigazgatási reformokról, a királyi tanács (*consejo real*) és az *audiencia* mi-benlétéről. Számos pontos értesülés olvasható egyebek között a **corregidorok**⁴ funkciójáról. A *corregidor*-rendszer kiterjesztése és megszilárdítása – mint ismeretes – Izabella és Ferdinánd részéről kétségtelenül a hatékony kormányzás egyik pillére volt. A *Directorio* szerzője egyébként e témával részletesebben is foglalkozott, írt egy *Espejo de corregidores* (*Corregidorok tükre*) című művet is. Három alkalommal is említést tesz erről a munkájáról, amely műfaját tekintve valószínűleg szintén értekezés lehetett.

A *Directorio de príncipes* megírásának időpontja viszonylag könnyen behatárolható. Az értekezésben dátummal felidézett események 1492-ben vagy azelőtt történtek. Két helyen is említést tesz 1491-es eseményekről: a *corregidor* rendszer érintő tanácsai között és Granadával kapcsolatban, „ahol néhány napot töltöttem ezernégyszázkilencvenegyben”. Éppen Granada visszafoglalását dicsőítő soraiban találhatunk viszont némileg zavaró megjegyzést: „De Fenségtek, amióta csak elkezdtek uralkodni, és annak már tizen-nyolc éve, állandóan olyan nagyon igazságos és szükséges háborút folytattak vagy azért, hogy visszaszerezzék ezeket a királyságokat és birtokokat, amelyek annyi részre voltak szabdalva, vagy Granada meghódításáért.” Tekintve, hogy Granada visszafoglalása 1492-ben történt, és Ferdinánd és Izabella uralkodásának kezdetét 1476-ra (mások 1479-re) teszik, eszerint az értekezés 1494 körül íródott volna. (Ugyanakkor az eredeti kézirat fennmaradt előzéklapján az 1493-as év olvasható.) Minden bizonnyal a szerző tévedéséről lehet szó, hiszen ő maga is megemlíti, hogy a titkos államtanács együtt volt Barcelónában a katolikus királyokkal. Mint éppen folyamatban lévő eseményt említi ezt, amelyről ismeretes, hogy az uralkodók valóban 1492 késő őszen érkeztek meg Barcelónába, és a következő év tavaszáig maradtak, hogy fogadhas-sák Kolumbust, aki 1493. március 15-én kötött ki Palos kikötőjében. Ha erről a *Directorio* szerzőjének tudomása lett volna, elképzelhetetlen, hogy ne sorolta volna fel azt a királysággal kapcsolatos fontosabb események között. A fentiekből következik, hogy az értekezés megírására leghamarabb 1492 végén, illetve legkésőbb 1493 első hónapjaiban kerülhetett sor.

A *Directorio*, mint említettük, királytükör jellegű írás, amely elsősorban abban különbözik a korábbi, hasonló célzattal íródott munkáktól, hogy nem követi szolgáiban a teologikus és kardinális erények leírását, rendszerezését, viszont számos krónika-jellegű ismerettel ajándékozza meg az olvasót. Sőt, enyhe kritikai jellegű észrevételt is tesz az állami hivatalok betöltéséről szólva.

Forrásait és azok felhasználását tekintve már szolgálabb módon követi a középkori szerzőket, a Biblia, Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, Szent Ágoston, Cicero felhasználásával.

Az értekezés egy rövid, Ferdinándhoz és Izabellához intézett prologus után hét, hol *título*-nak, hol *fundamento*-nak nevezett fejezetből áll. Tekintve,

hogy nincs ötödik título/fundamento, illetve egy első título és egy első fundamento van, a világosabb áttekintés kedvéért álljanak itt a fejezetcímek:

Első fejezet a bölcsességről, amely királyoktól és fejedelmektől elvárható, hogy jól tudjanak uralkodni és kormányozni birodalmaikban.

Első alapelv, amelyben kijelentjük, hogy minden bíraskodás, uralom és hatalom Istentől ered, három módon; valamint tartalmaz még más hasznos dolgokat is.

Második alapelv, amelyben kijelentjük, hogyan tartoznak a királyok és fejedelmek mindenki másnál jobban engedelmességgel Istennek, és egyéb egyedülálló következtetéseket is tartalmaz.

Harmadik alapelv, amelyben elmondjuk, hogyan kell a királyoknak alattvalóikkal bánni.

Negyedik alapelv, amelyben kinyilvánítjuk, mi az uralkodás célja, és milyen jutalom vagy dicséret jár érte; és milyen hely van kijelölve az égben a jó királyok számára.

Hatodik fejezet, amelyben azon tulajdonságokat írjuk le, amelyekkel a királyoknak és fejedelmeknek rendelkezniük kell, valamint kötelességeiket (írjuk le) és azt, hogyan rendezzék el életüket Istennel, birodalmukkal és minden népükkel, emberükkel.

Hetedik fejezet arról, hogy Fenségtek megtartották-e a fent említett alapelveket, és a fent említett tulajdonságoknak megfelelően cselekedtek-e. És egy külön princípiumban felhozzuk azokat az okokat, amelyek miatt a királyok tetteit le kell írni.

Jegyzetek

1. A kézirat előzéklapjáról származik a mű teljes címe: *Directorio de príncipes para el buen gobierno de España endereçado a los Serenísimos reyes don Fernando e dona Isabel*. (Fejedelmi útmutató Spanyolország jó kormányzása érdekében a fenséges királyoknak, Ferdinándnak és Isabellának szánva). Az értekezést Tate, R. B. adta ki (Exeter University Printing Unit, 1977) egy belső, gépirásos kiadvány formájában, és tette így elérhetővé a kutatók szélesebb rétegei számára. Az *Instituto di Studi Rinascimentali* (Ferrara) révén nyílt lehetőségem a *Directorio* elolvasására és lefordítására.
2. A szerző az ajánlásban utal arra, hogy „lelkemet csak az a buzgalom és szeretet tölti meg, amellyel Isten és Fenségtek szolgálata iránt viseltetek”.
3. vö. Azcona, de Tarcisio: Isabel la Católica, Madrid, 1969, 330.
4. corregidor: nagyobb közigazgatási terület vagy város vezetője

Fejedelmi útmutató

*Spanyolország jó kormányzása érdekében,
a fenséges királyoknak,
Ferdinándnak és Izabellának szánva*

Első fejezet a bölcsességről, amely királyoktól és fejedelmektől elvárható, hogy jól tudjanak uralkodni és kormányozni birodalmaikban.

A vezetőnek vagy biztos szabályzónak mondott bölcsesség nagyon szükséges a királyok és fejedelmek számára, mert ők olyan tökéletes közösség urai, mint a királyság, városok, tartományok és birtokok; és a király jó uralkodásra van kiválasztva, neve pedig a rego regis szóból ered és származik. És a törvényalkotás miatt nevezik ezt a bölcsességet vezetőnek és biztos szabályzónak. Ez az erény annál szükségesebb királyok és fejedelmek számára, minél több nép és ember van irányítása alatt, és ez a különleges oka annak, hogy nekik szükségük van erre az erényre, mivel uralkodni másokon és a kellő cél felé irányítani azokat csak bölcsességgel vihető véghez. Ezért mondja a Filozófus az Etika hatodik könyvében,¹ hogy azokat tartjuk bölcseknek, akik azon törik a fejüket, hogy maguk és mások számára hasznot hajtsanak. És így a királyok és fejedelmek bölcsessége egyetemes tudás kell hogy legyen, amely meghaladja mindenki más ismereteit, és amely minden egyes ember közös érdekére kiterjed, hiszen a megfelelő cél érdekében bölcsességgel kell irányítani az alattvalók cselekedeteit és tetteit.

Mint hogy ez a nagy haszon, azaz az emberek irányítása, a közjó érdekében való kormányzás és az arról való gondoskodás nagy mértékben a királyok és a népeiken uralkodó fejedelmek bölcsességén múlik, tiszteletben kell tartani és ügyelni kell arra, hogy az uralkodásban és a kormányzásban ne távolodjanak el eme erénytől semmi olyan dologban sem, amelyek a továbbiakban taglalt alapelvekben és feltételekben foglaltatnak. Mert ellenkező esetben könnyen zsarnokká válhatnak, ahogyan azt Szent Tamás bebizonyítja. (...)²

Salamon király, figyelembe véve, hogy az okosság és a bölcsesség nagyon is szükséges azoknak, akiknek uralkodniuk és másokat kormányozniuk kell, amikor Miurunk megígérte neki, hogy bármit is kérjen tőle, megadja azt neki, azt kívánta, mondván: „Adj hát szolgálódnak éber szívet, hogy meg tudja különböztetni a jót meg a rosszat. Mert hisz ki tudná másképp kormányozni ezt a te népes népedet?“, ahogyan ez a *Királyok könyvének* harmadik fejezetében³ olvasható. És ezért Tullius a Kötelességekben az athéniak csatájáról szólva, a bölcsességet és az okosságot előnyben részesíti a fegyverekkel és az erőszakkal szemben. A bölcs király népének támasza és biztonsága: így mondta Salamon a *Bölcsességek könyvében* a hatodik fejezet végén.⁴ Nos, rendkívül fontos, hogy néhány szót szóljunk a fejedelmek mint egyetemes uralkodók számára erről a bölcsességről vagy tudásról, kinyilatkoztatva azokat a kötelezettségeket, amelyekhez tartani kell magukat, és azokat a végrehajtandó cselekedeteket, amelyeket négy alapelvben és princípiumban mondunk el.

Első alapelv, amelyben kijelentjük, hogy minden bíraskodás, uralom és hatalom Istentől ered, három módon; valamint tartalmaz még más hasznos dolgokat is.

Második alapelv, amelyben kijelentjük, hogyan tartoznak a királyok és fejedelmek mindenki másnál jobban engedelmességgel Istennek, és egyéb egyedülálló következtetéseket tartalmaz.

Harmadik alapelv, amelyben elmondjuk, hogyan kell a királyoknak alattvalóikkal bánni.

A harmadik alapelv és princípium az, hogy a királyoknak úgy kell viselkedni birodalmukban és alattvalóikkal szemben, amilyen Isten szerepe a világon, a léleké a testben, az értelemé az emberben, a feje a végtagokban. Ahogyan minden teremtmény és valamennyi szellemi erény rendszert alkot, és Isten hatalma alá van rendelve, és Ő vezeti őket, éppúgy vezeti az értelem a test végtagjait és a lélek valamennyi erényét az emberben, akit kicsiny világnak mondanak, mint ahogyan Isten a világmindenség. Az ember természeténél fogva társas lény, aki sokaságban él, vagy alkalmas és kész arra, hogy emberek között és sokak társaságában éljen, ahogyan a Filozófus mondja *Republicája* első könyvében,⁵ szólnunk még erről a későbbiekben. Az isteni hatalom hasonmása nem ér célt az embernél, nemcsak azért, mert az embert az értelem irányítja, hanem még inkább azért, mert egy ember értelemé irányít embereket és népek sokaságát, s ez király feladatához tartozik.

És néhány állatnál, amelyek közösen, egy csoportban élnek, e hatalom hasonlatossága szintén nem ér célt, mint például a méhek esetében, amelyekről – azt mondják –, van méhkirálynőnek nevezett uralkodójuk: az ő hatalma nem érteleméből, hanem ösztönből fakad, mely ösztönt a magasságos úrtól, a természet Alkotójától kapta. Az uralkodás hivatalát tehát, amelyből a király elnevezése is származik, vegye olyan feladatként a király, melyet azért kapott, hogy úgy uralkodjék, ahogyan a lélek a testben, vagy ahogyan Isten a világon. Ezzel kapcsolatban két dolgot kell figyelmesen átgondolni és jól figyelembe venni: az egyik az, hogy gondosan ügyeljen az igazságosságra, figyelve arra, hogy azért tétetett Isten helyére, hogy törvényt hozzon, igazságot gyakoroljon és igazgasson birodalmában; a másik az, hogy a szelídség és a kegyelem tulajdonságát kell megszereznie és megtartania, úgy tartva becsben az uralma alatt lévő összes embert, ahogyan saját családját oltalmazza.

Negyedik alapelv, amelyben kinyilvánítjuk, mi az uralkodás célja, és milyen jutalom vagy dicséret jár érte; és milyen hely van kijelölve az égben a jó királyok számára.

A negyedik alapelv és princípium az, hogy a király tisztességesen, igazságosan és becsületesen uralkodjon és kormányozzon, ahogyan kell, és nem azért, hogy hírnevet és megbecsülést szerezzen, sem azért, hogy gazdagságra vagy világi dicsőségre tegyen szert, sem semmiféle földi dologért. Mondjuk el, milyennek kell lennie és mi az ő igazi jutalma! A már említett alapelvekből

következik, hogy a király feladata az, hogy keresse és biztosítsa birodalma alattvalóinak javát, és úgy bánjon velük, mint saját családjával. Úgy látszik, hogy nagyon tiszteleltre méltó és fáradságos lenne a király hivatala, ha valami egyéni haszna nem származna abból. Tehát meg kell fontolni, vajon mi is a jó király kritériuma, mert néhány filozófus úgy látta, vagy úgy tűnt, hogy nem volt más jutalma, mint a megbecsülés és a dicsőség. (...) És Arisztotelész az Etikában⁶ erre a következtetésre jut, mondván: „Az a fejedelem, aki nem elégszik meg a megbecsüléssel és dicsőséggel, később zsarnokká válik”, mert minden ember hajlik arra, hogy saját javát és hasznát keresse. Tehát ha a fejedelem nem elégszik meg a megbecsüléssel és a dicsőséggel, gyönyört és gazdagságot hajszol, így alattvalóival szemben követ el rablást és igazságtalanságokat. Ha ezt a kijelentést igazként fogadnánk el, és szó szerint értenénk, sok kellemetlenség származna belőle.

Először, mert nagyon költséges és nagyon fájdalmas lenne a fejedelem számára, ha azt a nagy és rengeteg gondoskodást és munkát olyan egyszerű, kicsi és ilyen halovány és múlandó jutalomért és jutalmazásért kellene elszendnie és eltűnnie. Az emberi dolgok között nincs egyetlen sem, amely olyan múlandónak tűnik, mint a dicsőség és az emberek kegyének megbecsülése, mivel mindez az emberek véleményétől és szavaitól függ. Nos, van-e ingatagabb dolog az életben, mint az emberek véleménye és szavai? Bizonyára nincsen, és ezért nevezi Izaiás próféta ezt a dicsőséget látszatdicsőséggnek.

Másodszor, az emberi dicsőségvágy megfosztja a nagylelkűségtől, mert aki az emberek kegyét keresi, szükséges, hogy mindabban, amit mond vagy tesz vagy tennie kellene, kedvükre tegyen, tetszésüket elnyerje és megegyezzen az (emberek) akaratával. Így, azon igyekezve, hogy elnyerjük az emberek tetszését, mindegyikük szolgájává válunk. Ezért maga Tullius az, aki (...) azt mondja, hogy a fejedelemnek távol kell tartania magát a dicsőségvágytól, mert különben megfosztja lelkét a szabadságtól, amely elérééséért minden embernek, különösen a fejedelemnek, mindent meg kell tennie. Nincs egyetlen olyan dolog sem, ami annyira illene a fejedelemhez – hogy nagy dolgokat vihessen véghez –, mint a lélek nagysága és szabadsága; ebből következik, hogy sem nem elégséges, sem nem megfelelő a földi dicsőség jutalma a királyi kötelesség számára.

Harmadszor, mert ha a királyok jutalma a dicsőség kellene hogy legyen, nagyon káros és ártalmas lenne országaik és alattvalóik számára, mert a jó király kötelessége az, hogy megvesse mind a földi dicsőséget, mind az összes többi világi javakat (ahogyan már megmondtuk, és még részletesebben szólunk még róla), mert erényes és erős lélekre vall semmibe venni és megvetni a dicsőséget és ugyanúgy az életet is. Amiből csodálatos dolog következik; mivel erkölcsös tettekből születik a dicsőség, és ugyanezt a dicsőséget éppen azok vetik meg és nézik le igen erkölcsös módon, akik megszerzték, a dicsőség semmibevevése és megvetése révén lesz és marad az ember dicsőséges a bölcs mondás szerint, amely így szól: „A dicsőség megvetése az igazi dicsőség.” És Catoról mondja Sallustius, hogy „minél kevésbé hajhászta a dicsőséget, annál inkább szegődött az a nyomába”.⁷ És Megváltónk tanítványai úgy is mint Isten szolgálói, dicsőséget és megvetést, aljasságot és hírnevet kaptak szolgálataikért. Nos, sem a jó király, sem a jó ember számára

nem kívánatos a világi dicsőség jutalma, amelyet a jók semmibe vesznek és megvetnek; (...)

Negyedszer, mert a dicsőségvágyból sok baj és veszély származik és következik. Sokan a nagy és mértéktelen vágy miatt, háborús és fegyveres cselekedeteikben önmagukat, hadseregüket, népeiket veszejtették el, és emiatt hazájukat és birodalmukat az ellenségnek engedték át. (...) Van ennek a dicsőségvágnak a bűnök között egy rokona, nevezetesen a színlelés, mert nehéz és keveseknek adatik meg, hogy igazi erényekkel rendelkezzenek, és hogy igazán erényesek legyenek; ezeket az embereket megbecsülés illeti. Dicsőségvágyból nagyon sokan az erények színlelőivé válnak és válnának, ezért mondja Sallustius: „A becsvágy és a kapzsiság sok halandót hamis cselekedetekre kényszerített. Az egyik dolgot szívük mélyébe zárják, és a másikat készek kimondani. Inkább arcuk van, mint szellemük.”⁸ A mi Megváltónk azokat az embereket, akik csak azért cselekszenek jót, hogy lássák azt emberek, álszenteknek, azaz színlelőknek nevezi. Tehát, az állam és a királyság számára veszélyes, ha a fejedelem jutalmul és dicséretképpen gyönyört és gazdagságot keres, mert bűnös zsarnokká és gyalázatosná válik; ugyanúgy veszélyes a dicsőségvágy is, mert önhitté és színlelővé teszi. De amennyire a bölcs mondások szándékából kitűnik, nem azért ítélték úgy és ismerték el azt, hogy a dicsőség és a megbecsülés a fejedelem jutalma lehet (mintha főleg erre irányulna a jó király szándéka), hanem mert még mindig inkább elviselhető a dicsőség keresése, mintha pénzre sóvárogna, vagy a gyönyöröket hajszoľná.

A dicsőségvágnak eme bűne közelebb áll az erényhez. Mert a dicsőség, amelyre az emberek sóvárognak, mondja Szent Ágoston, nem más, mint az emberek véleménye arról, ami jó és, mit ítélnék meg jónak. Bizonyos, hogy a dicsőségvágyban van valami nyoma vagy jele az erénynek, legalábbis amikor a jók elismerését keresi és kívánja, és a kedvükre szeretne tenni. Mivel olyan kevesen vannak azok, akik eljutnak az igazi erényhez, elviselhetőbbnek látszik, és a kormányzás és az uralkodás számára előnyben kell részesíteni azt, aki – félve az emberek ítéletétől – vonakodik és elhatárolja magát a nyilvánvaló rossztól. Az, aki dicsőségre vágyik vagy arra törekszik, hogy az igaz utat járja be erényes cselekedeteiken keresztül, azért, hogy elnyerje az emberek elismerését, s ármánnyal, színleléssel és csalással szerzi meg, méltóbb és érdekesebb az uralkodásra és a kormányzásra mint az, aki dicsőségvágy hiányában akar uralkodni, és nem fél a jó és a jó ítélőképességű emberek nemtetésétől. Az ilyen uralkodó sokszor sokkal nyilvánvalóbb gonoszságokat és bűnöket követ el. Az ilyen ember félülmúlja az állatokat is a bűnök vagy kegyetlenkedések vagy a paráználkodás kiélésében (...) És ahogy a hiábavaló világi dicsőség nem jutalom a király számára, s nem is elegendő ahhoz, hogy ebben jelölje meg célját, úgy nem lehetnek az érzékeléssel vagy az érintéssel járó testi gyönyörök sem, mert ezek nem emelik fel úgy az embert, mint az erény és a jó; és az értelem úgy ítéli meg, hogy a gyönyörökben nincs tökéletes, nem is tarthat örökké, mert az ilyen gyönyörök nem a lélek, hanem a test gyönyöreire. Ezen oknál fogva a királyoknak és a fejedelmeknek el kell kerülni ezeket a sok baj miatt, ami ezekből származhat és következhet.

Először, mert nagyon megalázza és rosszabbá teszi őket, állathoz illő módon él, mert a gyönyörökkel teljes érzéki élet állati sorba süllyeszti az embert, állatiassá teszi.

Másodsor, mert nagyon megvetik ezeket az embereket, és azokhoz hasonlítják őket, akik alszanak, vagy a részekhez, akik meg vannak fosztva az értelemről. **Harmadsor**, nem tartják méltónak sem arra, hogy úr, sem arra, hogy király legyen, nem becsülik, nem is úgy néznek rá mint úrra, hanem mint bűnös férfira, népének, embereinek, birodalmának megrontójára azon rossz példa miatt, amelyet alattvalói látnak tőle. És mindazok a királyok és fejedelmek, akik a gyönyörök élvezetének adták át magukat, nagy szerencsétlenségben végzik be életüket. (...)

Hasonlóképpen nem elégséges jutalom a király számára a gazdagság, nem is szabad ezt tűznie ki céljául három fő oknál fogva. Először, mert más olyan nagy javaktól fosztaná meg magát, mint az erények. Mert ha ez lenne a célja, annyira szeretné a gazdagságot, hogy nem osztaná meg senkivel, és nem vonná meg magától. És így nem lenne nagylelkű, amilyennek a királyoknak lennie kell. A különféle erények között, amelyekkel a királyoknak rendelkeznie kell, a bőkezűségnek és a nagylelkűségnek ott kell lenni, mert ezek miatt szeretik népei és emberei. Másodsor, mert zsarnokok lennének, akik mindig arra gondolnának és vigyáznának, hogy gazdagságukat gyarapítsák, és ezért sok zsarolást, törvényteleniséget és igazságtalanságot kellene elkövetniük és követnének is el alattvalóikkal szemben, miközben állandóan saját egyéni hasznukra figyelnének és nem a többi ember javára. Harmadsor, mivel földjeik elnéptelenednének, másokat tenne alattvalójává, hogy meggazdagodjék. Ettől nagyon távol kell tartani magukat, és kerülniük kell ezt, amelyről sok példával szolgál Valerius. A fent említett okok mindegyikéből következik, hogy a királynak arra kell ügyelnie, hogy alattvalóit és vazallusait, városait és államát tegye gazdaggá, és óvakodjon attól, nehogy elszegényítse őket. Mert az elsőre a jó király ügyel, a második a zsarnok ismerve.

Nem elégséges jutalom a király számára a megbecsülés sem, mint bizonyítottuk, először is mert káros a király és a fejedelem számára, valamint nagyon veszélyes is célja elérését e megbecsüléstől várni. (...)

Sem hírnév, sem dicséret, sem hiú dicsőség, sem dicsőítés nem lehet elégséges jutalom a jó király számára – amint fentebb mondtuk –, azért, mert sokszor azok kapják meg, akik meg sem érdemlik, és azok akik megérdemlik, nem kapják meg. És ez azért történhet meg, mert az emberek gyakran tévednek ezekben a dolgokban, arra fordítva figyelmüket, ami nem is létezik. Tekintve, hogy ezek a dolgok olyan ismertetőjelek, amelyek jóságot mutatnak az emberekben, és olykor hamisak – mivel nincs bennük sem jóság, sem erény – és mivel ezek a dolgok rövid ideig tartanak, és csupán a külső látszat jelei, és nem a lélek bensejéből fakadnak, ezért a királynak nem szabad sem olyan szerencsésnek, sem olyan együgyűnek tartania magát, hogy hírnevtől, dicsérettől, dicsőítéstől vagy dicsőségtől övezve álljon az emberek előtt; Isten szeme előtt álljon úgy. Hiszen a dicsőség és hírnév nem más, mint világos felismerése annak, hogy e személyt dicsérik. És Isten olyannak látja a dolgokat, amilyenek valójában, és soha nem téved, és éppúgy látja a külsőt, mint a belsőt. Tehát, aki híres és dicsőséges Isten szemében, igazán az az ember a

híres és dicsőséges, aki parancsainak megtartásában és figyelembevételével jeleskedik.

Minden király és fejedelem elérheti és elnyerheti, hogy híres és dicsőséges legyen, ha ügyel és vigyáz arra, hogy tartsa magát azon elvek és feltételek tartalmához, amelyekről szóltunk. (...)

Tehát jelentsük ki most, mi is a királyok igazi célja és illő jutalma, ami őket a jó uralkodásra és kormányzásra indítja.

Sem az emberek jó híre, megbecsülése és világi dicsősége, sem a gazdagság, gyönyör, szépség, sem hőstett, sem egyéb a fent említett dolgok közül nem elégséges jutalma a királyi gondoskodásnak, tehernek és felelősségnek. Úgy van tehát rendjén, hogy a király jutalmát és dicséretét Istentől várja, mivel az ő helytartója, és helytartói hivataláért és szolgálataért jutalmát urától várja. (...)

Mindazok, akiknek van ítélőképessége és használja is azt, állítják és hirdetik, hogy az erény jutalma az üdvözülés. Minden egyes cselekedet hajtóereje abban van, mondják, hogy javára szolgál annak, aki erényes, és munkája hasznos. Mindenki azon van, hogy jót cselekedve elérje (az üdvözülést). Nincs senki, aki ne akarna és kívánna üdvözülni, és ez az erény jutalma. Természetesen, szükséges megismételni, hogy a jó király jutalma is ez, mert ha az erény eredménye a jó cselekedet, a király dolga az, hogy jól uralkodjon alattvalóin: ez lesz tehát a király jutalma, ez által fog üdvözülni. (...)

Hatodik fejezet, amelyben azon tulajdonságokat írjuk le, amelyekkel a királyoknak és fejedelmeknek rendelkezniük kell, valamint kötelességeiket (írjuk le) és azt, hogyan rendezzék el életüket Istennel, birodalmukkal és minden néppel, emberükkel.

(...) A negyedik kikötés, amelyet meg kell tartani az, hogy kápolnája előtt (a király) nézze és szemlélje meg azokat a kutyákat, akik palotájában és királyi otthonában járnak-kelnek, azokat, akik nap mint nap hozzá fordulnak. Akiket Szent Severinus *Philosophiájának* vigasztalásról szóló első könyvében, a negyedik részben „palotakutyáknak” nevez.⁹ És Szent Tamás, arról szólva kik is ezek, azt mondja, hogy a király familiárisai, akiket ezekben a királyságokban kegyenceknek hívnak, mert olykor megfosztják a királyokat és fejedelmeket értelmük használatától¹⁰, és számos szenvedély rabjává teszik őket. Nagyon helyes és jogos, hogy észbe vessék ezt, tekintve, hogy nagy haszon és előny származik belőle. E célból el lehet mesélni emlékezetbe idézve azt, ami néhány könyvben le van írva, és azt, ami megesett néhány királlyal a régi időkben, azért, nehogy megtévesszék őket a palotakutyák, akiknek négy tulajdonságuk van: az első a szimatolás, a második az ugatás, a harmadik a harapás, a negyedik a zabálás.

A palotakutyák

Először szimatolva járnak egyik helyről a másikra, egyik sarokból a másikba, kiszimatolva, milyen a királyok és fejedelmek jelleme, mire hajlamosak, mi az, amit szeretnek és kedvükre van, és mi az, amit bosszankodva fogad-

nak. Ha hiúnak ismerik őket, magasztalni fogják a királyi vért és a nagy tetteket, amelyeket elődjek vittek végbe, és amelyeket ő (a király) tett vagy tesz, dicsőítik küllemét, arányos alkatát, gesztusait, a királyi pompát vagy birodalma nagyságát és népességét. Mindenki magasztalja, dicséri és dicsőíti, és szépeket mondanak dicsőségéről, hírnevéről, melynek illusztris voltát az egész világ ismeri. Oh, mily nagyon és szépen hízelegnek és hajbókolnak! Ellenük mondja Szókratesz, hogy nincs veszélyesebb pestis, mint a hízelgés, azok számára, akiket a sors magasba emelt. (...)

Ha gőgösnek ismerik ki őket a palotakutyák, azután mindent megtesznek, hogy még inkább gőgösségre biztassák, és arra, hogy lebecsüljenek mindenkit, semmibe véve a nagyokat és kicsiket egyaránt. Az ilyen birodalom nem stabil, és nem is tartható fenn soká. Mert a Filozófus azt mondja, hogy egyetlen erőltetett dolog sem lehet állandó, és ezért a királyok és a fejedelmek számára szükséges, hogy inkább szeressék őket, mintsem féljenek tőlük. Ezért mondja Tullius, hogy nincs semmi, ami alkalmasabb és biztosabb lenne az államok megtartására, mint ha szeretik a fejedelmet. És nincs veszélyesebb, mint ha félnek tőle. Ezért mondja Szókratesz, hogy se a kutyát, se a lovat, se az embert, és semmilyen más állatot nem tudsz egyenesen vezetni, ha előbb nem szerzed meg jóakarátát. (...)

Miután a kutyák ily módon kiszimatolták, és gyakran kétszínű cselekedetekkel kiismerték a királyok és fejedelmek fent nevezett hibáit, vagy néhányat ezek közül, vagy másféléket (mint amelyekről szóltunk), azután elkezdnek ugatni, helyeselve és dicsőítve mindazt, amit a királyok és fejedelmek tesznek, miközben azt mondják és nyilvánosságra hozzák, hogy mindaz nagyon helyes. És így színleléssel teli dicséretükkel mételet hintenek és mérget kevernek. Ilyen és egyéb módokon alkalmazzák a második tulajdonságukat, az ugatást.

Szokásuknál fogva, ily módon dicsérve és előidézve bizonyos tévelygéseit (a fejedelmeknek), a harmadik tulajdonságukat használva, a kutyák azután elkezdik harapni a királyokat és fejedelmeket, elmondva, leírva, közhírré téve a királyok hibáit és bűneit, és azt, hogyan követték el ezeket. Ha csak bocsánatos a bűnük, úgy felnagyítják, mintha hét fő bűnük lenne. És azokat a hibákat, amelyeket a kutyák kezdetben dicsértek és helyeseltek a királyok jelenlétében, (...) most azoknak vádlói. (...) Szóban békét hirdet barátjának, de titokban törbe csalja és elárulja. Megtanítják nyelvüket hazugságot mesélni, és mindent csak azért tesznek, hogy gonoszságot kövessenek el.

Ezután a kutyák, ahány módon csak tudják, negyedik tulajdonságukat veszik elő, amely járadékok, kegydíjak, falvak, városok és erődítmények felzabálásában áll, kifosztva ezzel a királyokat és fejedelmeket, amennyire csak tudják, és gondoskodva arról, hogy más lovagok és urak is ugyanezt tegyék; sőt, megfosztják őket királyságuktól, összeesküvéseket szöve, arra való hivatkozással, hogy a király zsarnok, és annyi és olyan bűnük és hibájuk van, hogy ezért büntetést, sőt még ennél is súlyosabbat érdemelnek. (...)

Tehát amikor este a királyok és fejedelmek kápolnájukban vannak, különösen érdemes emlékezetükbe idézni palotakutyáikat, tulajdonságaikat, és könyörögni a Mindenhatóhoz, hogy szabadítsa meg, őrizze és védje meg tőlük. (...)

Hetedik fejezet arról, hogy Fenségtek megtartották-e a fent említett alapelveket, és a fent említett tulajdonságoknak megfelelően cselekedtek-e. És egy külön princípiumban felhozzuk azokat az okokat, amelyek miatt a királyok tetteit le kell írni.

Nos, tudjuk meg, vajon Fenségtek aszerint cselekedtek-e és tevékenykednek-e, amely alapelvekről fentebb szóltunk, és a mondott feltételeknek megfeleltek-e, követve Megváltónk Máté Evangéliumában megírt tanítását, amelyben, az ötödik fejezetben, ez áll: „A ti világosságotok is világítson az embereknek, hogy jó tetteiteket látva dicsőítsék mennyei Atyátokat.”¹¹ A királyok cselekedeteinek tehát nyilvánosnak és nyilvánvalónak kell lenniük mindenki számára, mert így, mint uralkodók, Isten helyében földi urak, kénytelenek jó példát adni és mutatni alattvalóik számára. (...) Mert a pástör példaként kell, hogy álljon életével tanítványai és azok előtt, akiket kormányoznia kell. Azért írták le a szentek életét és cselekedeteit, és vétettek fel ezek a Szentírás történetei közé, hogy látván, és figyelmesen és gondosan elolvasva, igyekezzünk utánozni és követni ezeket. Nos, ezért szükséges a királyok és fejedelmek számára, hogy tetteiket és életüket lejegyezzék és írásba foglalják kötelességeiket és feladataikat. Kötelesek cselekedeteikben jó példával előjárni, és a Szentírásnak megfelelően erényesen élni azért, hogy alattvalóik és népeik e tettekre tisztelettel nézve, igyekezzenek utánozni és követni azokat; mivel Seneca szerint a megdicséért erény növekszik, és mert elhallgatni az igazat nagyon súlyos bűn, az isteni dicséret és megbecsülés az igazság nyilvánosságra hozatalától várható.

A királyokat és fejedelmeket arra kell biztatni és serkenteni, hogy jól kormányozzanak és uralkodjanak, és ezzel tartoznak; és hogy vazallusaik és hozzátartozóik látván, hallván ezt, vagy olvasva a királyok és fejedelmek tetteiről, igyekezzenek és örömmel törekedjenek arra, hogy szolgálják, féljék és szeressék őket hűséggel és szívesen, és azt tegyék, amiről már szó volt az *Espejo de corregidores*hez írt bevezető elején. És bár úgy is, mint királyi Fenségtek egyik legalázatosabb szolgája, saját szememmel tanúsíthatom mindazt, ami minden királyságtok és uradalmatok, sőt még a külhoniak számára is nyilvánvaló; jogos, hogy dicsőséges tetteitek elé tükröt állítsunk, amelyből a világ valamennyi királya és illusztris királyi nemzedékek is állandóan tisztelje és láthassa, és saját tettei vezérfonalaként tartsa maga előtt (e tetteket).

Tekintve, hogy az alapelvekben és a hét tulajdonságban leírtakkal rendelkeznek Fenségtek, jobb ha a nyolcadik tulajdonság kapcsán szóltunk csak, mert az abban leírtak világítják meg és támasztják alá példával a többit. Nos, híres tetteiteket számba véve, elsőként azt mondjuk el, hogyan törekszenek Istennek tetszeni aszerint, amiről fentebb szóltunk. Mert eme első feltételnek, igen keresztényi és legyőzhetetlen királyok, ugyan milyen más uralkodó vagy király tudott úgy eleget tenni, mint Fenségtek? Ki szentelte életét Istennek úgy, ahogy és amilyen alázattal királyi fenségtek szentelték életüket Isten szolgálatának? Hol láthat Isten ilyen nagyságot ekkora mértékkel és mértékletességgel párosulni? (...) Ki építtetett és újíttatott fel templomokat, katedrálisokat, kollégiumokat és számtalan egyéb építményt? Mert annyi van, hogy nem lehetne könnyen összeszámolni. És a kolostorok és kórházak, amelyeket

Fenségtek építtettek, egyben elegendő adományt és járadékot adva, mind a templomok és kolostorok prelátusainak és vezetőinek, mind az egyházi javadalmak és a szegények számára; és felékesítették a templomokat mindenféle dísszel, kelyhekkel, keresztekkel, harangokkal és minden más szükséges dologgal. És hívővé tettek egy olyan nagy királyságot mint Granada, amely Fenségtek királyságaival egyesült. Ahol korábban annyi bűnös hitetlen volt, most a mi szent katolikus hitünkre térítették át őket, a mecsetekből templomokat csináltak, így ahol korábban a mi Megváltónkat káromolták, ott most dicsőítik és éltetik szent nevét és áldozatát. És ott, ahol a hitetlenek szabadon éltek, és uralmuk alatt tartottak számtalan keresztényt, Fenségetek most őket hajtották szolgaságba, így lettek a birtokosok birtokoltak, a szolgák urak, és az urak szolgák. (...)

Tegyük még hozzá e jelentékeny cselekedetekhez egy másik, nem kevésbé fontosat, sőt, az egyház és az egész keresztény vallás számára nagyon kiváló, nagy haszonnal és jelentőséggel bíró tettet: a nagy és végtelen szeretet és hév miatt, amellyel Fenségtek Megváltónkat szolgálják, és azért, hogy megtisztítsák a szent egyházat a ragályos és bűnös eretnekségtől, minden királyságukba és birtokukra inkvizíciót küldtek működni. Ennek tevékenysége folytán a szent katolikus hit módfelett dicsőített lett, és Isten egyházát, prelátusait és szolgáit igen nagyon tisztelik és becsülik. Ki is merne gondolni azokra a bajokra és veszélyekre, amelyek Fenségtekre szálltak volna, ha akadályoztak volna ilyen szent tevékenységet? (...)

Tekintve, hogy pusztá gonoszságból az (álnok zsidók) megsértették a Szentháromság harmadik személyét, a Szentléleket, mitsem törődve azzal a haszonnal és szolgálatokkal, amelyeket ilyen sok, a királyságokban megtelepedett zsidó Fenségteknek tett, minden királyságukból és tartományukból kiűzték őket, Isten iránti tiszteletből és ügybuzgalomból, és azért, hogy ne rontsanak meg több keresztényt, mint ahogy úgy tűnt, hogy nagyon sokukat megrontottak, halálos, ragályos vallásukra csábítva őket. Így aztán kizavarták őket, és el is mentek mindahányan három hónapon belül, a következő év május, június, július havában. Ez ezernégyszázkilencvenkettőben történt. Óh, mily emlékezetes tett, és hihetetlen, hogy véghez lehetett vinni! (...)

A második alapelv, hogy a fejedelemnek, amennyire csak teheti, népe javát kell szolgálnia. Amit akkor tehet meg, ha nem kegyetlennek mutatkozik népe, vazallusai előtt, hanem emberségesnek; ha háza és családja becsületes, igaz és nagyon jól nevelt, hibátlan; ha okos és bölcs emberek vennék körül tanácsában, akikkel ügyeit és kétségeit megvitathatja; azt a tanácsot kövesse, ami igazságos és egyenes; ha igazságos bírái és papjai lennének, akik minden fősévséget gyűlölnék és az igazságot szeretik, akár otthonukban, akár az udvarban, akár a királyság városaiban, tartományaiban és egyéb területein; ha a jóknak jutalmat és díjazást adna, és javakat, kegyeket juttatna nekik, míg a rosszakat bűnükkel arányos büntetéssel sújtaná. Népe, látva, hogy ura így cselekszik, lélekben nagyon erős és megelégedett lenne. Így cselekedve, megakadályozna minden nézeteltérést és rágalmozást, irigységet, botrányt, szét-húzást és pártoskodást. Mindezen dolgokról, szám szerint ötről – amelyeket a második feltétel tartalmaz – egyenként szólunk.

Az első, hogy ne kegyetlennek mutakozzék népe, vazallusai előtt, hanem emberségesnek. (...)

A második, ha okos és bölcs emberek lennének tanácsában, akikkel ügyeit és kétségeit megvitathatja, és az egyenes és igazságos tanácsot kövesse. Nagy körültekintéssel és figyelemmel választották ki Fenségtek okos embereiket és bölcs prelátusait, doktorokat és licenciátusokat¹², hogy elnököljenek és részt vegyenek Fenségtek királyi tanácsában. (...)

A negyedik, ha igazságos bírái, papjai lennének, akik minden fővénységet gyűlölnek, és szeretik az igazságot, akár otthonukban, akár a királyság és a birtokaik városaiban vagy tartományaikban. Nagy éberséggel és odafigyeléssel kutatták fel és választották ki Fenségtek minden királyságukban otthonuk és udvaruk előjáróit, a királyi audencia és a kancellária elnökét és bírát, a koronához és a királyi örökséghez tartozó városok, falvak, helységek corregidorjait és bírát. De minthogy Fenségtek nem ismerik valamennyiüket, és sok helyre kapcsolataik segítségével kerültek (ezek az emberek), azt hiszem, olykor kétségtelen tévedés áldozatául estek és esnek Fenségtek. És mivel az emberek nagyon elfogultak, ha egyesek úgy nyernek bírói kinevezést, hogy még nem ismertek és nincsenek tapasztalataik, Fenségteknek, még mielőtt döntenének, biztos információt kell szerezniük, olyan embereket kinevezve, akik ügyességében, alkalmasságában és hatékonyságában megbízhatnak Fenségtek. (Információt kell szerezniük), vajon istenhívók és erényesek-e, avagy romlottak és nem józan életűek, vajon van-e tapasztalatuk az ügymenetben, és megfelelnek-e arra a bizonyos hivatalra és megbízásra vagy sem. És az információ birtokában, ha az a bizonyos ember nem lenne megfelelő, azt kell megbízni a hivatallal, aki tudni fogja igazgatni, és nem a legnagyobb hivatallal, ahogyan Mózesnek tanácsolta apósa, Jetró, mint a Kivonulás 18. könyvében olvasható.¹³ (...)

Nagyon ésszerű, az ötödikkel zárva a kérdéskört, igen hatalmas uraim, ha Fenségtek jutalmazzzák a jókat, és kegyet gyakorolnak velük, és megbüntetik a rosszakat aszerint, ahogyan az *Espejo de corregidores*ben erről szó volt az első fejezetben. Mert ilyen cselekedetekből nagyon sok haszon származhat és következik.

A harmadik alapelv az, hogy a fejedelemnek úgy kell uralkodnia, hogy birodalma javát szolgálja, amelyet akkor tesz meg, ha ügyel és figyel azokra a dolgokra, amelyek a tisztés és erényes életet, valamint a békét, a lelki békét és a nyugalmat szolgálják a királyságokban; ha azokra a dolgokra ügyel és figyel, amelyek vigaszt nyújtanak alattvalóik számára; ha olyan dolgokat nyújt, amelyek birodalma fenntartásához szükségesek. Vegyük sorra ezeket a dolgokat.

Figyelnie és ügyelnie kell azokra a dolgokra, amelyek a tisztességet és erényes életet, a békét, a lelki békét és a nyugalmat szolgálják. Nagyon hasznos e célból, hogy a királyságokban, városokban, tartományokban legyenek iskolák, hogy tanítsák a gyerekeket, és főiskolák, ahol valamennyi tudományt, a szabad művészeteket, egyházi és világi törvényeket és a szent teológiát olvassák és tanítják; és hogy legyenek művelt és bölcs emberek, akik tanácsot adnak, és védelmezik, segítik és irányítják az ügyeket és pereket; és egyéb okos és bölcs ember, aszerint, hogy milyen hivatalt tölt be. Ezért mondta a Filozófus, hogy az igazi jó király dolga, hogy birodalma határain kívül keres-

sen bölcseket és dicsérje, jutalmazza őket, ha saját birodalmában nem lennének ilyenek. Emberemlékezet óta nem volt erre példa, és nem tettek úgy, mint amióta Fenségtek uralkodnak. Annyi iskolát alapítottak, hogy nem könynyű összeszámolni: grammatikai, logikai, történeti és egyéb művészetek iskoláit, számos városban és tartományban, ahol még soha nem láttak korábban ilyet. Salamanca és e város¹⁴ főiskoláit Fenségtek tették még nemesebbé. (...)

Nos, ki tudná számba venni, hányféleképpen, úton és módon igyekeztek Fenségtek, hogy népeiket, királyságaikat, alattvalóikat és vazallusait ellássák a szükséges dolgokkal. Bár uralkodásuk elején nagy szükségük volt pénzre, hogy kifizessék a katonákat, mégis mily nagy gonddal és figyelemmel ügyeltek arra, hogy a templomoktól kapott kölcsönpénzt ne vazallusain és alattvalóin hajtsák be, se más adóbehajtást, se semmiféle követelést, vagy kölcsönt (ne hajtsanak be), a visszafizetés ürügyén. Mert mindazt, amit Fenségtek kölcsönbe kaptak, visszafizették, és saját jövedelmükből fizették meg, minden hátralék nélkül. (...)

Ki tudná megmondani és számba venni, vagy akár csak elgondolni azt a kegyet, könyörületet és irgalmat, amelyet ezekben az időkben Fenségtek vazallusaik iránt tanúsítottak. Óh, hány embert sebesítettek meg kegyetlenül a mórok, a mi szent katolikus hitünk ellenségei, és hányan betegedtek meg különféle fájdalmas nyavalyától. Mindannyiuk gyógyítása és meggyógyítása céljából nagy és jelentős kórházakat hoztak létre Fenségtek, amelyeket igen kiváló orvosokkal és felcserekkel láttak el, és annyi pappal, ügykezelővel és szolgálóval, amennyire csak szükség volt. (...)

A negyedik alapelv, amelyet a fejedelemnek figyelembe kell vennie az, hogy törvényeket alkosson és hozzon létre, ahol csak népei és birodalmi vannak, olyan egyenlőségben, hogy mindenki megkapja és elérje azt, ami jár neki, amire méltó vagy amit megérdemelt. És nagyon kell arra ügyelni, hogy a hozott törvények tisztességesek, igazságosak és végrehajthatók legyenek, mind a józan ész, mind pedig az ország szokásai szempontjából, helyhez és időhöz illőek; valamint szükségesek, hasznosak, világosak legyenek, és mindenki hasznát és érdekeit szolgálják, és ne ki-ki önös érdekeit, és segítsék elő mindenki üdvözülését.

Fenségtek, mióta elkezdtek uralkodni, aminek tizennyolc éve, nagyon igazságos és szükséges háborút folytattak vagy azért, hogy visszaszerezze ezeket a királyságokat és birtokokat, amelyek annyi részre voltak szabdalva, vagy Granada királyságának meghódításáért. (...)

Úgy tűnik, hogy mindazokkal a tulajdonságoknak, amelyeknek a királyoknak és fejedelmeknek rendelkezniük kell, hogy jó királyok legyenek, és annak is mondják őket, Fenségtek teljesen megfelelnek; és nemcsak a jelen dolgokban, de az eljövendő dolgokban is feddhetetlen bölcseséggel kell eljárniuk, és állandóan így is tesznek. Az ebben a fejezetben leírtakból és lejegyzettekből úgy látszik, hogy Fenségtek hírneves cselekedeteiből vettük azokat az alapelveket és tulajdonságokat, melyekkel királyoknak és fejedelmeknek rendelkezni kell, és amelyek révén el tudják rendezni életüket Istennel, önmagukkal és valamennyi királyságukkal egyetértésben. Így ez a Fejedelmi útmutatónak nevezett rövid mű bevégeztetett.

Ford.: VÍGH ÉVA

Jegyzetek

1. Arisztotelész, Etika, VI. 2.
2. Aquinói Szt. Tamás, De regimine principum, I. 6.
3. 1Kör. 3, 10.
4. Bölcs 6,24
5. Cicero, De re publica, I. XXV. Szt. Ágoston utal rá a De civ. XIX. 21-ben.
6. Aquinói Szt. Tamás utal rá a De reg princ I. 7.
7. Catilina összeesküvése 54. (Kurcz Ágnes fordítása)
8. Catilina összeesküvése 10. (Kurcz Ágnes fordítása)
9. Boethius, Consolat. Philosoph. A magyar fordításban ez olvasható: „Paulinus volt konzult, akinek vagyonát a palota kutyai mohó ábrándozásaikban már el is nyelték, úgy mentettem ki tátongó torkukból”. (A filozófia vigasztalása, Európa, 1979. p. 13.)
10. A spanyol udvari terminológiában a kegyenc egyik elnevezése a privado, ez olvasható az értekezésben is. A szó eredeti jelentéseit tekintve (megfoszt vm.-től; elkábít) többféle szójátékra nyílt lehetőség. Szerzőnk azt a lehetőséget választja, amikor a kegyenc-privado fosztja meg a fejedelmét a józan ítélőképességétől. Másik gyakori (át)értelmezés szerint: az udvari ember az, akit elkábítanak az udvari élet ígéretei, illúziói, hamis csillogása, ill. az udvari ember-privado van megfosztva szabadságától, önálló gondolkodásától.
11. Mt 5. 16.
12. Licenciátus: egyetemi végzettségű ember
13. Kiv. 17–23.
14. e város...: Valladolid

James Ross Sweeney

J. R. Sweeney professzor 1962-ben a Trinity College-ban (Hartford, Connecticut) szerzett Baccalaureatus Artium fokozatot, „A Pápaság és Magyarország kapcsolata III. Ince alatt” című doktori disszertációját pedig 1971-ben védte meg. Pályafutásának kezdetén a Wayne State University (Detroit, Michigan) Történelem Tanszékén tanított, majd 1974-től a Pennsylvania State University professzora. Számos amerikai, illetve nemzetközi tudományos társaság, mint pl. Medieval Academy of America, American Society for Legal History, American Catholic Historical Association, American Association for the Study of Hungarian History, továbbá a Majestas, a pápai és királyi uralommal foglalkozó nemzetközi interdiszciplináris társulat munkájában vesz részt. Fő kutatási területe a középkori egyházi és politikai intézmények fejlődésének vizsgálata, a pápaság XII–XIII. századi története, a pápai oklevéladás, a pápaság kapcsolata Magyarországgal és Kelet-Európa más országaival. Tudományos munkájának elismerésül több ösztöndíjban részesült (Humbolt, Pius, Fulbright Alapítványtól stb.).

Sweeney professzort származása indította, hogy az egyháztörténeti, kánonjogi érdeklődését összekapcsolja középkori magyar történelem kutatásával. Nagyapja ír, nagyanyja viszont Kassa közeléből származott. Eredetileg a pápaság és Magyarország XII–XIII. századi kapcsolatáról készült monográfiát írni, de az elmaradott alapkutatások és forráskiadás hiánya miatt tervének megvalósításáról le kellett mondania. Az első publikációiban azonban ennek a területnek részproblémáit vizsgálták. Jelenleg III. Ince pápa és Magyarország közötti diplomáciai levelezés feldolgozását végzi. A szövegközlést egy történelmi bevezetéssel kívánja a közeljövőben megjelentetni. A darmstadti Pius Alapítvány megbízásából egy nemzetközi vállalkozás keretében még Mezey László kezdeményezésére megindult Hungaria Pontificia befejezésén is dolgozik, amely számba venné a pápák Magyarország számára 1198-ig kiadott okleveleit. Jogtörténeti érdeklődése folytán Bónis György felkérésére bekapcsolódott a *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* sorozat kötetéinek, a középkori magyar törvények latin és angol nyelvű fordításának amerikai kiadásába. A magyar történelmet érintő munkák mellett feltétlenül kiemelést érdemel a normandiai montivilliers-i apátság történetét feldolgozó tanulmánya is.

J. R. Sweeney korán kapcsolatot keresett a magyar történészekkel, először a Németországban dolgozó magyar származású kutatókkal. Még mint egyetemi hallgató a Humbolt Alapítvány támogatásával Karl Bosl irányítása alatt a Bajor Történeti Intézetben kapott ösztöndíjat. Müncheni tartózkodása alatt ismerkedett meg Bogyay Tamással és közvetítésével az akkor Marlburgban tanító Bak Jánossal. Többször járt Magyarországon és végzett hosszabb kutatómunkát a hazai levéltárakban. 1982-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia vendége volt. Így Sweeney professzor magyar történelemmel foglalkozó munkáinak nagy része ismert a hazai kutatók előtt, a teljesebb, minden egyes tanulmány megismertetése érdekében az Aetas Szerkesztősége engedélyt kért egy eddig magyarul meg nem jelent tanulmány mellett J. R. Sweeney teljes bibliográfiájának közlésére.

J. R. Sweeney bibliográfiája

Könyvek

– Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen, 1235–1250. (Tatárjárás. Szemtanúk és kortársak beszámolói. 1235–1250.) Szerkesztés H. Göckenjannal együtt. Graz 1985. 335 pp.

– Popes, Teachers and Canon Law in the Middle Ages. Festschrift für Brian Tierney. (Pápák, tanárok és a kánonjog a középkorban. Brian Tierney Emlékkönyv.) Szerkesztés S. Chodorow-val együtt. Ithaca-London 1989. 342 pp.

– Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1000–1301. (A középkori Magyar Királyság törvényei, 1000–1301.) Fordította és szerkesztette Bak Jánossal és Bónis Görgygel együtt. Bakersfield 1989. 315 pp.

Tanulmányok

– Papal-Hungarian Relations During the Pontificate of Innocent III, 1198–1216. (Pápai-magyar kapcsolatok III. Ince idején, 1198–1216.) in: *Dissertation Abstracts* 32, No. 1 (1971 júl.) 345–346A.

– Basil of Trnovo's Journey to Durazzo: A Note on Balkan Travel at the Beginning of the Thirteenth Century. (Trnovo-i Vaszil utazása Durazzóba: Adalékok a XIII. század eleji balkáni utazásokhoz.) in: *Slavonic and East European Review* 51 (1973) 118–123.

– Innocent III. Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy. (III. Ince, Magyarország és a bulgár koronázás. Tanulmány a középkori pápaság diplomáciájáról.) in: *Church History* 42 (1973) 320–334.

– An Unpublished Privilege of Innocent III in Favor of Montivilliers. New Documentation for a Great Norman Nunnery. (III. Ince kiadatlan privilégiuma Montivilliersnek. Egy normann kolostor új dokumentumai.) Edwin Hall-lal együtt. in: *Speculum* 49 (1974) 662–679.

– The Problem of Inalienability in Innocent III's Correspondence with Hungary. A Contribution to the Historical Genesis of Intellecto. (Az elidegeníthetetlenség problémája III. Ince magyarországi levelezésében. Adalék az Intellecto történeti geneziséhez.) in: *Medieval Studies* 37 (1975) 235–251.

– The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222. (Az Intellecto dekretális és a magyar Aranybulla.) in: *Album Elemér Mályusz.* Brussels 1976. 89–96.

– Innocent III and the Esztergom Election Dispute. The Historical Background of the Decretal Bone Memorie II (X. I. 5. 4.). (III. Ince és az esztergomi választási vita. A Bone Memorie II dekretális történeti háttéréhez., in: *Archivum Historiae Pontificiae* 15 (1977) 113–137.

– The licentia de nam of the Abbess of Montivilliers and the Originis of the Port of Harfleur. (A montevilliers-i kolostor apátnőjének adott licentia de nam és a harfleur-i kikötő eredete.) Edwin Hall-lal együtt. in: *Bulletin of the Institute for Historical Research* 52, No. 125 (1979 máj.) 1–8.

– Hungary in the Crusades, 1169–1218. (Magyarország részvétele a kereszteshadjáratokban, 1169–1218.) in: *The International History Review* 3, No. 4 (1981 okt.) 467–481.

– Thomas of Spalato and the Mongols. A Thirteenth Century Dalmatian View of Mongol Customs. (Spalatói Tamás és a tatárok. A XIII. századi tatár szokások dalmáciai szemmel.) in: *Florilegium, Carleton University Annual Papers on Classical Antiquity and the Middle Ages* 4 (1982) 156–183.

– Chivalry (Lovagság) címszó. in: *Dictionary of the Middle Ages* III. Szerk. J. R. Strayer, New York 1983. 301–303.

– R. C. van Caenegem: Methods of Proof in Western Medieval Law. (A bizonyítás módszerei a középkori nyugati jogban.) Fordította D. Flanaryvel. in: *Academiae Analecta* 45 (1983) 85–127.

– Magyarország és a kereszteshadjáratok a XII–XIII. században. in: *Századok* 118 (1984) 114–124.

– High Justice in Fifteenth-Century Normandy. The Case of Sandrin Bourel. (A legfelsőbb igazságszolgáltatás a XV. századi Normandiában. Sandrin Bourel ügye.) in: *Journal of Medieval History* 10 (1984) 295–313.

– Thomas von Spalato: Geschichte der Bishöfe von Salona und Spalato vom hl. Domnius bis auf Rogerius. (Spalatói Tamás: A salonai és spalatói püspökök története Szt. Domniustól Rogeriusig.) Fordítás. in: *Der Mongolensturm*. 225–270. pp.

– The Politics of Torture. Review Essay of Edward Peters Torture. (A kínvallatás politikája. Edward Peters Torture c. könyvének ismertetése. in: *Criminal Justice Ethics* 6, No. 2. (1987) 60–66.

– Romanian Principalities, Vlachs, Vlad Tepes, Wallachia/Moldavia. (Romániai fejedelemségek, Vlachok, Vlad Tepes, Moldva) címszavak. in: *Dictionary of the Middle Ages*. Szerk. J. R. Strayer, X. 514–515. pp., XII. 483–486. és 497–507. pp. New York 1988, 1989.

– Medieval Law and Society. An Interdisciplinary Curricular Experiment. (A középkori jog és társadalom. Interdiszciplináris tananyagkísérlet.) in: *The History Teacher* 21, No. 10. (1988) 11–25. pp.

– Innocent III, Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. (III. Ince, a kánonjog és a pápai delegált bírák Magyarországon. in: *J. R. Sweeney and S. Chodorow: Popes, Teachers and Canon Law in the Middle Ages*. 26–52. pp.

– De Institutione morum ad Emericum ducem. (Intelmek Imre herceghez) Latinból fordította Bak Jánossal együtt. in: *New Hungarian Quarterly*. No. 112 (1988) 98–105. pp.

– Legislatio under the Árpád Dynasty. (Törvényhozás az Árpád-házi királyok alatt.) Bónis Györggyel és Bak Jánossal együtt. in: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1000–1301*. XXXVII–IX. pp.

– Unbekannte Briefe Kaiser Friedrichs II. im Codex Indianensis der Werk Senecas. (II. Frigyes császár ismeretlen levelei a Codex Indianensisben.) in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45 (1989) 83–108. pp.

– Gregory VII, the Reform Program and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. (VII. Gergely, a reformprogram és a magyar egyház a XI. század végén.) in: *Studi Gregoriani* 14 (1991) 265–275.

Könyvismertetések

– Bartha Antal: A magyar társadalom a IX–X. században. Bp. 1975. in: *East Central Europe* 4 (1977) 222–223.

– Tilmann Schmidt: Alexander II. (1061–1073) und die römische Reformgruppe seiner Zeit. Stuttgart 1977. in: *American Historical Review* 1978. 699–700.

– Dietmar Hinter: Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegelder Register Papst Innozenz III. Leipzig 1976. in: *Speculum* 53 (1978) 814–817.

– Leo Santifaller: Liber Diurnus. Studien und Forschungen. Stuttgart 1976. in: *Catholic Historical Review* 65 (1979) 355–356.

– Zoltán Kosztolnyik: Five Eleventh Century Hungarian Kings. Boulder 1981. in: *Speculum* 58 (1983) 194–195.

– Harold J. Berman: Law and Revolution. The Formations of the Western Legal Tradition. Cambridge 1983. in: *The Journal of Law and Religion* 2 (1984) 197–205.

Elfogadott, megjelenés alatt álló kéziratok

– Regionalism, Dynasticism and Preparations for the Fifth Crusade. Andrew II and the Venetian-Hungarian Treaty of 1217. (Regionalizmus, dinaszticizmus és az V. kereszteshadjárat előkészítése. II. András és az 1217. évi velencei-magyar szerződés. in: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*.

– Decreta Regni Mediaevalis Hungariae II. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1301–1457. (A középkori Magyar Királyság törvényei, 1301–1457.) Fordította és szerkesztette Bak Jánossal és Engel Pállal együtt.

JAMES ROSS SWEENEY

III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttere*

Somercote-i Lőrinc a püspökválasztás formáiról írt értekezésében négy különféle eljárást vázolt föl, és ezek közül a negyedik volt az, amelyet „felsőbb jóváhagyástól függő kijelölésnek”, latinul *postulatio*-nak neveztek. Ez az eljárás úgy ment végbe, hogy a választó testület kérvényt nyújtott be a pápához és kérte, hogy a megüresedett érseki vagy püspöki tisztelet a pápa az általuk ajánlott jelölttel töltsen be. Ezt a jelöltet nem lehetett a szokásos módon megválasztani, mert az egyházi kánonok értelmében nem volt választható. A XIII. sz. közepén író Lőrinc szerint akkor volt szükség a *postulatio*-ra, ha a jelölt már felszentelt püspök volt, vagy már megválasztott püspök volt, az alsópapsághoz tartozott, vagy ha túl fiatal vagy törvénytelen származású volt.¹ Ily módon a végső felelősség egy ilyen jelölt megválasztásáért az Apostoli Szentszékre szállt, amely az egyetlen olyan hatalom volt, amely figyelmen kívül hagyhatta az említett kánoni akadályokat. E miatt jegyezte meg Barracough, hogy „a *postulatio* nem is annyira választás volt, mint analóg módszer az üresedés betöltésére.”² Lőrinc „*Tractatus*” c. munkájához függelékként csatolt glosszákból kiderül, hogy a *postulatio*-s folyamat megértéséhez szükséges kánoni szöveg a „*Bone Memorie*” dekretália (X. I. 5. 4.), III. Ince pápa egyik levele, amelyet 1205-ben írt az esztergomi káptalanhoz, és amelyben határozatot hozott a magyar egyház vezető tisztségének betöltéséről folyó, majdnem 14 hónapja tartó vitában. A jelen tanulmány megkísérli feltárni azokat a történelmi körülményeket, amelyek Ince ezen fontos dekretáliájának kihirdetéséhez vezettek.

A XIII. század elejére már megszokottá váltak a püspöki és érseki székek betöltése körüli választási viták. A kánoni választás elméletével és gyakorlatával való kísérletezés a gergelyi reform és a XIII. század második fele között – amikor a pápa által való betöltés már gyakoribbá vált – magában rejtette azt a lehetőséget, hogy valaki kétségbe vonja a választás jogosságát. Az „*ius commune*” szerint a püspökválasztási vitákban az érsek mint egyházmegyei feljebbvaló döntött, de III. Ince pápasága alatt az érseki méltóság betöltése körüli vitákban (amelyben a pápa volt a közvetlen feljebbvaló), sőt a püspökségek betöltésénél is (ha *postulatio* vagy *translatio* játszott közre) rendszeresen Rómában döntöttek.³ Az érseki tisztség betöltésével kapcsolatos ügyek

*Köszönetet szeretnék mondani Brian Tierney-nek és Bónis Györgynek, akik dolgozatom megírását segítő szándékú észrevételeikkel támogatták. A végső változat befejezését a Pennsylvania State University Liberal Arts Office anyagi támogatása tette lehetővé. A téma rövid megvitatására a IX. Középkortudományi konferencián nyílt lehetőség Kalamazoo-ban, Michiganben, 1974. május 10-én.

jóval bonyolultabbak voltak, mert a megosztott káptalan szokásos vitakérdésein számos más probléma is felmerülhetett; pl. kétségbe vonhatták a választott alkalmasságát, vagy fény derülhetett világi beavatkozásra. Ezek az ügyek fölvehették a suffraganeus püspökök választási szerepének kérdését, valamint a helyi érsekségi privilégiumok és a palliummal összeegyeztetett igazságszolgáltatási kérdéseket is. III. Incét igen sok esetben kérték fel döntőbírónak ilyen ügyekben, egyesek ezek közül, mint pl. Mainz, Köln, Armagh és Canterbury esete, igen híresek. Az esztergomi vita, jóllehet napjainkban kevésbé ismert, III. Ince korszakának fontos érsekségi vitáihoz sorolható.⁴

Magyarország érseki székét, Esztergomot a X. sz. végén alapították, a magyarok keresztény hitre térésének idejében. Az egész középkor alatt ez volt az Árpádok országának leggazdagabb és legerősebb egyházmegegye.⁵ Az esztergomi választási vitára vonatkozó ismereteink III. Ince idevonatkozó levelein alapulnak. Ezeket egészíti ki néhány forrástörredék, melyet a korszak rendkívül gyér helyi dokumentumaiból gyűjtöttünk össze.⁶ A vita kiváló oka az volt, hogy a székesegyház kanonokjai az érsek megválasztásából kizárták a felszentelt püspököket. Továbbá, a káptalan egy rivális magyar főpapot, János kalocsai érseket választotta jelöltjéül. Később a kanonokok egy része és az egyik püspök egy másik jelöltet választott ki: Kalán pécsi püspököt. Mindkét fél több alkalommal is folyamodványt nyújtott be Rómához, míg végül III. Ince úgy döntött, hogy a kalocsai érseket áthelyezi Esztergomba. Ez, noha előfordult korábban is, meglehetősen szokatlan volt a XIII. sz. elején. Összehasonlításképpen az első adatokkal alátámasztott áthelyezés 1396-ban történt, (a yorki érseket helyezték át Canterburybe) és 1452-ig nem ismétlődött meg.⁷

I.

Jób érsek halála, aki 1185 óta volt Esztergom érseke, lehetőséget teremtett arra, hogy egy olyan személyt tegyenek a helyére, aki azonosítja magát a magyar királyi udvar érdekeivel. Imre király Andrással való viszályai során hiába próbálkozott azzal, hogy Jób érseket a maga oldalára állítsa, pedig még a nem régen befejezett esztergomi királyi palotát is neki adományozta. Már egy évvel később arra kényszerült Imre, hogy bevádolja az érseket a pápánál, mint „inimicus manifestus”-t, és kérte a pápát, hogy ne válassza Jóbot pápai legátusnak.⁸ Jób utódja 1204-ben Ugrin győri püspök lett, aki a neves Csák nemzetségből származott. Ugrin püspök a trónviszályok alatt a királpárti irányzat vezetője volt. Kinevezése kedvező előjelnek számított, mivel úgy tűnt, hogy a király és az egyház közötti szoros együttműködés kiindulópontjául szolgál.⁹ A király és az egyház közötti összhangot volt hivatott szimbolizálni Imre egyetlen fiának, Lászlónak a megkoronázása. Ince pápa levélben utasította Ugrin érseket, hogy a még 5. évet be sem töltött herceget haladéktalanul koronázza meg és gondoskodjék arról, hogy fia helyett Imre király tegye le a szokásos esküt.¹⁰ Az ünnepséget úgy időzítették, hogy egybeessen az augusztus 20-i Szent István-napi ünnepel. De Ugrin érsek kevéssel ez előtt meghalt.¹¹

Az esztergomi székeskáptalan rögtön összeült, hogy megválassza az új érseket. János, a szomszédos kalocsai érsekség feje javára döntöttek.¹² A káptalan választása igen szokatlan volt. A XIII. sz. eleje előtti időszakban talán egyszer, a XI. sz. végén fordult elő, hogy a kalocsai érseket áthelyezték az esztergomi érsekségbe.¹³ 1142 óta hat alkalommal volt érsekválasztás, de mindössze egyszer fordult elő az az eset, hogy olyan püspököt léptettek elő esztergomi érsekké, aki korábban maga is Esztergom fennhatósága alá tartozott.¹⁴ Ráadásul János érsek személyében a kanonokok olyasvalakit választottak, aki korábban sokat tett a két magyar érsekség közötti rivalizálás fel-éllesztéséért.

János érsek 1202 óta viselte a bács-kalocsai érseki tiszteletet. Személyiségéről keveset tudunk azon kívül, hogy valószínűleg magyar származású volt, és érsekké való kinevezése előtt alighanem a csanádi püspöki címet viselte.¹⁵ Alig egy évvel érsekké emelése után már feljelentette Rómában Jób esztergomi érsek, mivel az esztergomi érsekség jogait súlyosan megsértette. A jelentés szerint Jób érsek egy Esztergom alá tartozó templomban éppen áldást osztott a mise után, amikor János érsek berontott abból a célból, hogy ő maga ossza az áldást. Máskor szintén egy Esztergom alá tartozó templomban szentelt föl két püspököt, és ünnepélyesen maga előtt vitette a keresztet és palliumát viselve misét celebrált az esztergomi érsek engedélye nélkül más templomokban is, amelyek szintén az esztergomi érsekséghez tartoztak.¹⁶ Politikai szempontból János érsek, úgy tűnik, a király oldalán állt a trónviszályokban, mivel a királyi oklevelek kiadásakor előfordul a tanúságtevők között.¹⁷ Talán ez a lojalitás nyerte el számára a kalocsai érsekséget, és talán ez játszott szerepet az esztergomi érseki címre való jelölésében is.

Szent István király ünnepén az esztergomi egyházmegyével szomszédos egyházmegyék püspökei összegyűltek, hogy megvitassák az érsekválasztást. Megkérdézték a káptalant, hogy ez a testület kit kíván megválasztani. De, amint ez a püspökök későbbi leveléből kiderül, a kanonokok elutasították őket azzal, hogy ők senkit nem mernek megválasztani, hacsak az illető nem bírja a király teljes bizalmát, és azt állították, hogy a püspököknek nincs is joguk a választáshoz. A káptalan egyhangú szavazással formálisan János kalocsai érseket jelölte. Később a kanonokok ezt úgy indokolták, hogy prepostjuk még a választás előtt ünnepélyesen meghívta a püspököket, akik tényleg el is jöttek. A káptalan ekkor kérte kegyes egyetértésüket, de a püspökök állítólag megtagadták, hogy segítsenek vagy tanácsot adjanak. Csak ekkor szavazott a káptalan egyhangúan János kalocsai érsekre, állították. Amikor arra kérték a püspököket, hogy fogalmazzanak levelet Ince pápához, amelyben jóváhagyják a káptalan választását, a püspökök megtagadták. Ez a két verzió nem annyira ellentmondó, mint inkább kiegészítik egymást. Alapjában véve két eltérő álláspontot közölnek a püspököknek az érsekválasztásban betöltött szerepére vonatkozóan.¹⁸ A káptalan nem ismerte el a püspökök választási jogát, csak azt, hogy egyetértési joguk van. A püspökök viszont azt állították, hogy az érseket ők és a kanonokok együtt választják, és Magyarországon a kereszténység felvétele óta ez a gyakorlat volt érvényben, és a múltban senkit nem választottak ettől eltérő módon, hanem mindenkit így, amely módszer megfelelt a kánonjognak és a szokásnak.¹⁹

A XIII. sz. elején hat püspök tartozott az esztergomi érsek alá, de Kátán egrí püspök, aki korábban Imre király kancellárja volt, nem vett részt az esztergomi vitában.²⁰ A győri püspökség 1204 második felében nem volt betöltve.²¹ A fennmaradó 4 püspök közül 3-at Imre apja, III. Béla uralkodása alatt szenteltek föl, és kettő ezek közül nyilvánvalóan szemben állt Imrével az érsekválasztást megelőző években. Közülük Kalán pécsi püspök volt a legidősebb, jeles prelátus, a későbbiekben ő lett a másik jelölt az érsekségre. Kollégái Boleslaus váci, Kalenda veszprémi és János nyitrai püspökök voltak.²² Ők négyen levelet fogalmaztak a pápának, amelyben előadják az ő verziójukat a történekekről, és amelyben további érveket hoznak fel János érsek jelölése ellen.²³ Panaszaik szerint a káptalannak először az érsekség területén belül kellett volna jelöltet keresnie, ahol is, jelentették ki álszerénység nélkül, sok előkelő literátus embert találhattak volna. Felsorolták János érseknek az esztergomi érsekség sérelmére elkövetett törvénysértéseit és azzal gyanúsították, hogy korábban az esztergomi és kalocsai érsekséget azonos rangúnak mondta. Hangot adtak félelmüknek is: ha Jánost végül áthelyeznék Esztergomba, és esetleg helytelenül intézné az érsekség ügyeit, akkor őket, akik kötelességtudatból álltak neki ellent, elnyomná. Arra a jogelvre hivatkoztak, hogy gyanúsított bírót nem szabad senki fölé helyezni.²⁴

Ha a püspökök nem szegültek volna a káptalan jelöltje ellen, az eset akkor is a Szentszék elé került volna. A XIII. sz. elejére már szokássá vált, hogy az érseki tisztségre jelöltek a pápától kértek jóváhagyást megválasztásukhoz és tőle kapták a palliumot.²⁵ Továbbá János érsek ugyan nyilvánvalóan alkalmas volt a püspöki tisztségre, a megfelelő korban volt, tanult ember volt, és törvényesen született, de az a tény, hogy viselte a kalocsai érsekséget, olyan kánonjogi akadály volt Esztergomba való áthelyezése útjában, amelyet csak a pápa távolíthatott el. Ezért János érsek jelölése *postulatio* formájában történt, amelynek értelmében a káptalan kérte a pápát, hogy oldja fel János kalocsai kötelezettségét, és erősítse meg őt az esztergomi érseki tisztségben.²⁶ Ebből a célból kifolyólag a kanonok kincstartójukat és a pozsonyi prépostot Rómába küldték egy levéllel, amelyben kérték az egyházfőt, hogy hagyja jóvá választásukat. A káptalan képviselőihez csatlakozott két királyi követ is, a bakonybéli monostor apátja és egy bizonyos Péter mester, akik feladata nyilván az volt, hogy az Ince és Imre között korábban fennállott barátságos viszonyra utalva megerősítsék János jelölését.²⁷

Miközben Rómában az ügy függőben volt, Magyarországon megváltoztak a politikai viszonyok. III. László megkoronázása a tervek szerint végbe ment 1204. augusztus 26-án, de János kalocsai érsek közreműködésével.²⁸ November 30-án Imre király meghalt, és a kormányzás és a királyi cím a korábban lázadó Andrásnak, Horvátország hercegének jutott.²⁹ Korábban, a trónviszályok idején András többször is élesen megfeddte a pápa, sőt exkommunikációval is megfenyegette, valamint azzal, hogy kizárja a trónöröklésből.³⁰ Annak ellenére, hogy korábban András ellenséges volt Imrével szemben, és a pápai szankciókra bűnös módon ügyet sem vetett, uralkodóként első tetteinek egyike az volt, hogy levelet küldött Incének, amelyben értesítette, hogy átvette az ország fölötti uralmat és biztosította a pápát, hogy

befejezi az elhalt király félbehagyott terveit, amennyiben azok érdemesek a végrehajtásra.³¹ Legfontosabb ezek közül János kalocsai érsek az esztergomi érsekségbe való postulatio-ja volt. Meglehetősen nyersnek tűnő hangnemben szólítja föl András a pápát, hogy ha még nem tette volna meg, akkor haladéktalanul (sine dilatione) helyezze át János érseket. András ezenkívül világosan kifejezte, a hatalom átvétele után ez az első kérése, amennyiben ez teljesül, akkor magát a pápai kegyet élvezők közé fogja számítani. Viszonzásképpen, állította, az eddiginél odaadóbban fog viseltetni a Szentszék iránt. András levele azonban nem érte el a kívánt eredményt.

Ince már november 22-én kibocsátott egy határozatot az esztergomi káptalannak és Imrének címezve, amely feltehetőleg éppen úton volt, mikor András említett levelét írta.³² János érsek postulatio-ját nem hagyta jóvá a pápa. A király és a káptalan követői a pápa jelenlétében megkísérelték megcáfolni a püspökök írásba foglalt érveit hangsúlyozva, hogy a püspökök a káptalan megismételt kéréseire sem voltak hajlandók segédkezni és tanácsot adni. Kijelentették, hogy az érsek áthelyezését a nyilvánvaló hasznosság és a sürgető szükség követeli meg.³³ A tárgyalások során, úgy tűnik, a követek nem említették azt a tényt, hogy János érsek annak ellenére megkoronázta Lászlót, hogy a káptalan bemutatta neki az erre vonatkozó kiváltságlevelét, amelyet Esztergom a Szentszéktől kapott. A püspökök panaszlevele ezen a ponton hallgat, de ez a tett alátámasztotta azon érvüket, hogy az érsek nem tartja tiszteletben Esztergom előjogait. Ince kijelentette, hogy a magyar királyok koronázásának joga Esztergomhoz tartozik és nem Kalocsához, így hát János érseket meg kell büntetni, mint mások jogainak bitorlóját és mint az apostoli Szentszékkal szembeszegülőt.³⁴ Ezzel a határozattal a pápa nem szándékozott kizárni János érseket a potenciális jelöltek közül, mert mint-hogy postulatio révén senki sem nyert el semmilyen jogot, ezt a postulatio-t mindenféle előítélet nélkül tagadta meg. Jóindulata jeléül háromféle megoldást javasolt a káptalannak a vita eldöntésére.³⁵ Ha a kanonokok ragaszkodnak János érsek postulai-ójához és a püspökök ellenzik, akkor mindkét félnek ügyvédekkel kell küldenie Rómába 1205. február 6. előtt, hogy Ince mindkét fél jelenlétében hozhasson határozatot. Ha viszont a püspökök visszavonják ellenvéleményüket, akkor a káptalannak a határidő lejárta előtt olyan személyeket kell Rómába küldenie, akik tájékoztatják a pápát a megváltozott helyzetről. Abban az esetben, ha a püspökök továbbra is ellenzik a káptalan választását és a káptalannak is kétségei merülnek fel választásával kapcsolatban, akkor a kánoni szabályok betartásával új jelöltet kell választaniuk. A királyhoz intézett levél végén Ince felszólította a királyt, hogy ne akadályozza a püspököket igazságuk bizonyításában.³⁶

János kalocsai érsek jelöltségének visszautasításakor a pápa gondosan ügyelt arra, nehogy úgy tűnjék, hogy a püspököknek kedvez: nem a pápai hatalmánál fogva, hanem az esztergomi érsekség koronázási jogára és más helyi egyházi kiváltságokra hivatkozva utasította el a jelölést. Mégis, Ince döntésének más diplomáciai felhangjai is voltak. Feltehetőleg más körülmények között elfogadta volna ezt a postulatio-t, legfeljebb kikötötte volna, hogy a szokásos koronázási jogot a maga teljességében fenn kell tartani. Azonban 1204-ben meglehetősen feszültek voltak az Imre és a pápa közötti

diplomáciai kapcsolatok, amelyben nem jelentéktelen szerepe volt annak, hogy a király bebörtönözte Leo Brancaloneo kardinálist, a pápai legátust.³⁷ A kardinális szabadságának visszanyerése céljából a pápa azzal fenyegetőzött, hogy akadályokat gördít László koronázása elé. Teljesen ismeretlen volt előtte az a tény, hogy János érsek már meg is koronázta a trónörökösöt. Fenyegetései hatástalannak bizonyultak. Így 1204 novemberében Ince nem viseltethetett kegyesen sem a király irányában, aki a sok éves pápai támogatás után oly hálátlan volt, sem a király érsekjelöltje irányában, aki László megkoronázásával diplomáciai nehézségeket okozott.

II.

A vita következő szakaszának kronológiája eléggé homályos, de valamikor 1205 elején számos székeskáptalani kanonok megváltoztatta korábbi véleményét.³⁸ Megvonták támogatásukat János érsektől, akit korábban valószínűleg az elhalt Imre király nyomására fogadtak el. Ezek a kanonokok kétségtelenül András herceg biztatására Kalán pécsi püspököt jelölték, míg a János érsekhez hű kanonokok kérvénnyel fordultak Rómához. Amikor a püspökkel közölték az új jelölt nevét, csak János nyitrai püspök adta beleegyezését. A véleménykülönbségek ellenére András herceg, aki unokaöccse helyett régensként működött, levélben kérte a pápát, helyezze át a pécsi püspököt az érseki székbe.³⁹ Arra a kérdésre, hogy miért hagyta jóvá a herceg Kalán püspök jelölését, Magyarország zavaros politikai viszonyaiban kell keresnünk a választ. 1203-ban Imre király Kalán püspököt ellenségének tartotta, ebből arra következtethetünk, hogy a püspök András herceg híve volt.⁴⁰ 1205 elején két politikai frakció volt az országban; az egyik lojális volt a gyermek III. Lászlóhoz és anyjához, aragóniai Konstanciához, a másik pedig a régenst, Andrást támogatta.⁴¹ Tavaszra a helyzet olyannyira megromlott, hogy László és Konstancia és talán néhány püspök és lojális főúr úgy érezték, helyesebb lesz VI. Lipót udvarába menekülniük Ausztriába. Ezek a politikai tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy András támogatta Kalán püspök jelöltségét, az esztergomi érsekség alá tartozó püspökök pedig vonakodtak ehhez hozzájárulni.⁴²

Kalán egyike a korszak érdekes személyiségeinek a magyar főpapságban. Megfelelő képzettséggel rendelkező karrierista volt, aki miután királyi kancellárként szolgált, III. Béla uralkodása alatt került egyházmegyéje élére. Béla király 1189-ben szlavón bánná nevezte ki, majd egy évvel később Dalmácia és Horvátország kormányzójává léptették elő, ahol 1193-ig teljesített szolgálatot.⁴³ Ez idő alatt abban a kivételes kegyben részesült, hogy III. Celesztin pápától megkapta a palliumot, holott nem is volt érsek, és egyházmegyéjét sem különböztették meg szokásjogilag ily módon. Kalán nyilván büszke volt kitüntetésére, mert számos oklevélben „episcopus palleatus”-nak mondta magát.⁴⁴ Trois Fontaines-i Albericus szerint Kalán mérgezte volna meg III. Béla királyt 1196-ban, de ezt a magyar források nem erősítik meg.⁴⁵ Ez a gyanú azért is megalapozatlannak tűnik, mert a későbbi vitákban a püspök ellenségei egyetlenegyszer sem hozakodtak elő vele.

Jóval problematikusabbak voltak azok az állítások, amelyek erkölcssten életmóddal vádolták Kalánt Ince előtt több alkalommal. Kezdetben a pápa ezeket rosszindulatú pletykának tekintette. Még 1203-ban is, amikor Imre király azzal vádolta Kalánt, hogy unokahúgával vérfertőzést követett el, és kérte a pápát, távolítsa el a magyar egyházból „ezt az ártalmas gonoszságot”, Ince inkább a vádak elutasítása felé hajlott.⁴⁶ A pápának úgy tűnt, a vádak csak a püspök elleni gyűlölet születte. Kalánt Imre ellenségként üldözte. Ince hihetetlennek tartotta, hogy egy tanult ember, aki fiatal korában tanúbizonyságot tett becsületességéről és bölcsességéről, öreg korában gyalázatos bűnököt kövessen el. De azért, főként Kalán jóhírének védelmében, megparancsolta Ugrin győri püspöknek, hogy titokban vizsgálta meg az állítások igazságát és tegyen jelentést róla neki Rómában. 1204 elején Ince értesítette Kalánt a vizsgálat eredményéről, a pápa továbbra sem hitt a vádaskodásoknak, Ugrin és öt másik püspök és számos más prelátnak és Kalán becsületessége mellett tanúskodott.⁴⁷ A pápa elővigyázatosságból figyelmeztette Kalánt, hogy a jövőben vigyázzon jóhírére. Az utóiratban vagy egy másik bizalmas levélben, amely nem maradt fenn, a pápa, mint atya a fiát, intette Kalánt, tartsa magát távol attól a lánytól, és ne adjon alkalmat a gonosz pletykálkodásnak.⁴⁸ Kalán balszerencséjére ezt a bizalmas közlést egyik ellensége ellopta, majd a király és az ország főurainak jelenlétében nyilvánosságra hozta, így kívánván megrágalmazni Kalánt azzal, hogy már Rómában is gyanúsítottak tartják. Ezért amikor Kalánt jelölték az érseki méltóságra, ellenségei, akik András herceg ellenségei is voltak, újra a régi vádakot vették elő.

Kalán jelölésének ügyét 1205 június közepe táján Rómában egy meg nem nevezett ügyvéd védelmezte. A pápa és a kardinálisok jelenlétében folyó megbeszéléseken az ügyvéd sürgette a pápát, rendeljen el formális kánoni purgatio-t, hogy a püspök bizonyíthassa ártatlanságát. Ince ettől vonakodott, és törvény sem kényszerítette ilyen eljárás megindítására. Végül a püspök ügyvédje meggyőzte és a pápa utasította a csanádi püspököt és a cikádori cisztercita kolostor apátját, hogy irányítsák a püspök purgatio-ját két másik püspökkel és három másik apáttal együttműködve.⁴⁹ Ez a felhatalmazás annak ellenére megtörtént, hogy a pápának fenntartásai voltak azzal szemben is, hogy az eljárást az esztergomi érsekség alá tartozó püspökök folytassák, mivel ők elleneztek Kalán jelöltségét, és azzal szemben is, hogy a kalocsai érsekség alá tartozó püspökök tartsák a vizsgálatot, mert ők a püspök riválisának alattvalói voltak. Miután ezt a kérdést megoldották, a pápa és a kardinálisok Kalán jelölésének kérdésével kezdtek el foglalkozni.

A döntés ezúttal egyértelmű volt. A postulatio-t érvénytelennek tartották; nem a jelölt alkalmatlansága, hanem a választási procedúra hiányosságai miatt. Andrásnak sajnálatát kifejezte azt írta a pápa, hogy a postulatio-nak négy specifikus hibája volt.⁵⁰ Önféjűen hajtották végre, holott Rómában még nem döntöttek felőle. Sem az esztergomi érsekség alá tartozó püspökök, sem a kanonokok nem értettek egyet vele. A választás módja ellentétes volt az azt megelőző novemberi pápai mandátummal, és még az ilyen alkalmakkor szokásos procedúra is elmaradt. A pápa megparancsolta az esztergomi kanonokoknak, hogy levelének kézhez vétele után egy hónapon belül válaszszák a megfelelő előljárót egyházmegyéjük élére kánoni választással, vagy

egyhangú postulatium-val és ha Magyarországon ez a szokás, szerezzék meg az Esztergom alá tartozó püspökök jóváhagyását is. Ha ez nem történik meg, apostoli hatalmának teljessége folytán ő maga fog gondoskodni a tisztség betöltéséről.⁵¹

A pécsi Kalán postulatium-jának visszautasítása mögött diplomáciai és jogi megfontolásokat kereshetünk. Az egyértelmű pápai döntés Kalán megválasztásának szembeötlő szabálytalanságain alapult. A döntés meghozatalakor Ince nem sietett, hagyta, hogy elteljen néhány hónap. Várhatott volna még egy kicsit tovább is, míg megtudja, sikeresek voltak-e erőfeszítései Andrásnak Konstanciával és Lászlóval való megbékéltetésére.⁵² És volt még egy ok a döntés halogatására. Ince természetesen élesen el kívánta különíteni a postulatium-val kapcsolatos döntést és a vádlott ellen felhozott vádak ügyét. A püspök jóhírének megóvása indította arra, hogy előbb tisztázza őt az erkölcsatlenség alól, nehogy a postulatium elutasításából valaki a püspök szeméremserető magatartására következtesse.

Mielőtt az 1205 júniusi, második pápai mandátum megérkezett volna Magyarországra, János érsek támogatói még egyszer megpróbálták megszerezni a suffraganensok jóváhagyását az érsek postulatium-jához, összhangban a pápa első mandátumával.⁵³ Az összes Esztergom alá tartozó püspököt (a pécsi Kalán kivételével) összehívták és ezúttal sikerrel jártak. A váci, a veszprémi és a választott győri püspök beleegyezett János érsek fenntartás nélküli jelöléséhez. A nyitrai püspököt, aki egyedül támogatta Kalánt, rávették, írjon levelet Incének, amelyben kijelenti: ha a pápa nem egyezik bele a pécsi püspök postulatium-jába, akkor csatlakozni fog János érsek postulatium-ját kérő kollégáihoz.

Mire Ince második levele Magyarországra érkezett, a politikai helyzet döntően megváltozott. A gyermek László király száműzöttként Bécsben meghalt és Horvátország hercege lépett a trónra II. András néven.⁵⁴ Ugyanazon hónapban megtartott koronázásán János kalocsa érsek kente föl királlyá.⁵⁵ Mivel László halála miatt Andrásnak már nem volt legitim ellenzéke, és Ince elutasította Kalán jelöltségét, az új király megbékélt János érsek jelölésével. A káptalan tagjai, amelyek létszámát most már Kalán hajdani hívei is szaporították, megújította az érsek postulatium-jának támogatását és öt klerikusból álló küldöttséget menesztett Rómába. Ezúttal egy Andrástól való levelet is hoztak magukkal, aki erősen támogatta ügyüket.⁵⁶ De Kalán hívei, noha számuk megfogyatkozott, nem adták fel. Állhatatlanságuk arra vall, hogy Imre és András nyilvánvaló politikai befolyása ellenére a vitában részt vevő felek egy bizonyos része személyes elkötelezettség alapján cselekedett. Kalán pártfogói azt hitték, hogy Ince második mandátumával a kanonokok visszakapták a szabad választás jogát, ezért megkísérelték összehívni a káptalant. De János érsek frakciója megtagadta a részvételt. Ekkor Kalán hívei kijelentették, hogy a másik fél ezennel megfosztotta magát a választás jogától, és formálisan újra a pécsi püspököt jelölték. Ezután ügyvédeket küldtek Rómába, hogy mentsék a menthetőt.⁵⁷ Azzal érveltek, hogy csak ők jártak el a második mandátum által előírt módon és időhatáron belül. János érsek emberei kétségbe vonták ezeket az állításokat és kijelentették, hogy ők az első mandátum értelmében cselekedtek és megszerezték a püspökök jóváhagyását.

Ince a kardinálisok jelenlétében mindkét felet kihallgatta, majd az 1205. október 6-án kiadott „Bonne memorie” dekretáliával döntötte el a vitát.⁵⁸ Kimondta, hogy ha egyik postulatíó-t sem hagyná jóvá, és a második mandátum feltételei volnának érvényesek, akkor az esztergomi egyházmegyeről való gondoskodás joga rá tartozna. Mivel állítása szerint egyetlen alkalmas magyarországi jelöltet sem ismert, se más alkalmas magyar származású személyt, külföldit sem akart fölszentelni. Ezért noha helyesebbnek vélte egy suffraganeus érsekké való előléptetését, úgy döntött, hogy János kalocsai érseket helyezi át Esztergomba, mivel ő volt az a jelölt, akit minden választási joggal rendelkező személy egyik vagy másik alkalommal támogatott. János érsek korábbi egyházmegyéjéhez fűződő kötelekeit feloldották és engedélyt kapott arra, hogy palliumát áthelyezze Esztergomba. Egy héttel később Ince tudósította a kalocsai székeskáptalant, hogy érsekük áthelyezését a szükség kényszerítette ki, és ezzel nem kívánta kisebbiteni a kalocsai egyház jogait és méltóságát.⁵⁹

III.

Az esztergomi vitára vonatkozó források szilárd, átgondolt, ugyanakkor mérsékelt pápai politikáról tesznek tanúbizonyságot. Az a tény, hogy Ince kétszer is visszaküldte az ügyet a magyarokhoz, arra vall, vonakodott ő maga gondoskodni a tisztség betöltéséről addig, míg a helyi választók kudarcot nem vallottak feladatuk ellátásában. A „Bonne memorie”-ben megfogalmazott végső döntés csodálatra méltó kompromisszum volt. Az eljárás során többször megsértették a kánonjogot és a pápai utasításokat, így a pápa jogosan kierőszakolhatta volna saját jelöltjének beiktatását. De nem ezt a merev törvényes eljárást követte. 1205 őszére mindegyik fél hajlandónak mutatkozott a megegyezésre: a suffraganeusok már korábban engedtek, a pécsi püspököt támogató kanonokok nagy része is elmondott Kalán jelöléséről, és az új király is kész volt bátyjának jelöltjét elfogadni. A viszály elhúzódása nem sok reménnyel kecsegtetett, hacsak azzal nem, hogy András király, akinek már voltak kapcsolatai a Hohenstaufen párttal Németországban, szorosabb szövetségre lép Sváb Fülöppel.⁶⁰ Ince a lehető legjobb megoldást választotta azzal, hogy annak a jelöltségét fogadta el, akit egyszer vagy mászor mindegyik választó fél elfogadott. Lehetséges, hogy azért kényszerült erre a visszafogott, mérsékelt politikai lépésre, mert nem ismert egyetlen más alkalmas magyart sem. Mint ahogy a Langton-ügyből tudjuk, bármiféle fenntartásai voltak a pápának saját jelöltjének megválasztása felől, ha ismert képzett helyi születésű embert, akkor mellette döntött.⁶¹

A suffraganeusok által előadott érvek meggyőzően bizonyítják, hogy az országban jól ismerték a kánonjogot és Magyarország a nyugati egyház jogrendszerébe integrálódott. A káptalan képviselői az „urgens necessitas et evidens utilitas” alapján kérték Incét, hogy fogadja el János kalocsai érsek első postulatíó-ját. Ily módon a kanonokok a „necessitas legem non habet” régi római kánoni jogelv ismeretéről tettek tanúbizonyságot.⁶² Azzal, hogy erre hivatkoztak, nyilvánvalóvá tették az érsek jelölésekor alkalmazott eljárás törvényessége felőli aggodalmaikat. Ince is átvette az érvet, mikor János érsek

javára döntött, mert az ügyvédnek és a kalocsai káptalannak érsekük áthelyezéséről adott magyarázatában az „exigente necessitate”-ra hivatkozott. A suffraganeusok ellenévére, mely szerint az érsekség alá tartozó püspököknek joga van részt venni a választásban, azt válaszolta, hogy ez a jog „iuxta constitutionem canonicam et consuetudinem approbatam” van. A suffraganeusok minden valószínűség szerint Nagy Leó pápa Anasztazius thesszaloniki-i püspökhöz küldött levelének szövegére céloztak, amelyben a püspökök azt a feladatot kapták, hogy a javadalmat élvező érsek halálakor hívják össze az egyházmegye székhelyének papságát.⁶³ De ennek a szövegnek a XII. századra maradt dekretista interpretációja aligha támasztotta alá a magyar püspökök követelését.⁶⁴ Ebben a vonatkozásban a szokásjog eltérő volt az egyes országokban, és ahogy ezt III. Ince a „Bone memorie”-ben végül is kifejtette, mindenütt a helyi szokást kell figyelembe venni.⁶⁵ János érsek alkalmasságának vitatásakor a suffraganeusok utaltak az ellenük elkövetett „varias et intolerabiles iniurias”-ra és kijelentették: attól félnek, ha áthelyezik őt Esztergomba, továbbra is zsarnokoskodni fog rajtuk. Azon az alapon tiltakoztak a postulatio ellen, hogy „iuxta canonicas sanctiones iudex aliquibus non debeat dare suspectus”. A gyanúsított bíróra vonatkozó jogelvre való hivatkozással a püspökök arra irányították rá a figyelmet, hogy a püspöki tisztségben eredendően benne vannak a bírói funkciók, és az érsekeknek pedig bizonyos esetekben kifejezetten joguk van suffraganeusaik fölött ítélni.⁶⁶ Itt valószínűleg I. Miklós pápa egyik, a „Decretum”-ba is belefoglalt levelére céloztak, amelyben a pápa kifejti, „quod suspecti et inimici iudices esse non debeant”.⁶⁷ Ez a szöveg jól ismert hivatkozási alap volt a pápai bírák kizárására, noha a jogelv ténylegesen a „Corpus iuris civilis”-ből származott.⁶⁸ Az esztergomi vitában, úgy tűnik, Incét nem győzte meg ez az érv, mert mint láttuk, János kalocsai érsek első postulatio-ját más okok miatt utasította vissza.

Az esztergomi vitában felvetett kérdés, tudniillik, az érsekek jelöléséért felelős választótestület meghatározása, nem volt egyedülálló jelenség. Éppen ellenkezőleg, pontosan a XII. sz. vége XIII. sz. eleje volt az időszak, amikor döntő változás állt be a választás elvében és gyakorlatában, és ez az egész nyugati egyházra hatással volt. A II. lateráni zsinat kifejezett tiltása ellenére a székeskáptalanok ebben az időszakban gyakran maguknak tartották fenn a püspökválasztás kizárólagos jogát. Hasonló, ezzel kapcsolatos jelenség figyelhető meg az érsekválasztás esetében is.⁶⁹ Az esztergomi ügyben a suffraganeusok kijelentették, hogy „una cum canonicis” teljes joguk van a választásra, míg a káptalan csak annyit ismert el, hogy a suffraganeusokat csak a passzív egyetértés joga illeti meg, az is csak „de gratia”. A „Bone memorie”-ben Ince pápa csak a suffraganeusok kiegészítő részvételét ismerte el azzal, hogy beleegyezésüktől tette függővé a káptalan által megnevezett személy jelölését, ezt is csak akkor, „si esset de antiqua et approbata consuetudine requirendus”. A suffraganeusok maguk is hozzájárultak a választói testület definíciójának szűküléséhez azért, hogy a vita későbbi szakaszában nem ragaszkodtak saját választói jogukhoz és végül János érsek áthelyezését kérték, annak dacára, hogy fenntartásaikat maga Ince is észrevette (salvo iure suo in posterum). Az ezután következő 1225–26-os 1240-es, 1243-as esztergomi érsekválasztásokra vonatkozó forrásokból világosan kitűnik, hogy a XIII. sz.

elejére a székeskáptalan lett a kizárólagos választóttestület.⁷⁰ Bármilyen jogokat is tartottak meg ezután a suffraganeusok, ezek a jogok kisebbek voltak, mint amelyeket 1204-ben magukénak mondtak.

Az esztergomi vita révén bepillantást nyerhetünk abba is, milyen szerepet játszott a magyar király az érsek megválasztásában. A királyi szerep határozott és szabályszerű volt, ugyanakkor közvetett és politikai töltésű is. A suffraganeusok vádja szerint a székesegyház kanonokjai Ugrin érsek halálát követően maguk tanácskoztak és küldöttséget indítottak a királyhoz, hogy közölje vele kívánságukat és kérje jóváhagyását. Ezután összegyűltek abból a célból, hogy kiválasszák jelöltjüket.⁷¹ Világos, hogy a kanonokok nem a „licentia eligendi”-t akarták megszervezni és nem is a királyi jóváhagyást a már végrehajtott jelöléshez, hanem – ahogy a püspökök el akarták hitetni a pápával – beleegyezését valakinek az előzetes jelöléséhez a hivatalos postulatatio-ra. Ilyenfajta cselekmény törvénysértő lett volna, ugyanis ellentétben állt a szabad választás elvével és megsértette volna III. Celesztin egyik dekretáliáját, amely megtiltotta, hogy az uralkodóktól vagy pátriárkáktól előzetes beleegyezést kérjen valaki a püspökválasztásokkor.⁷² A „Bone memorie”-ből úgy tűnik, III. Ince elvetette a suffraganeusok vádját, mert az események elbeszélésekor a királyi jóváhagyást a kanonokok egyhangú postulatatio-ja utánra teszi. A király szerepe mindössze abból állt, hogy beleegyezett a káptalan döntésébe, a jelölt érdekében leveleket fogalmazott a pápának és követséget küldött Rómába. Valójában azonban a magyar király közvetett befolyása a választás menetére ennél jóval nagyobb volt, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a káptalan milyen pragmatikus eljárást követett: a választható jelöltek körét leszűkítették azokra a személyekre, akik elnyerhették a király kegyét.^{72a} Hasonló politikai megfontolások fedezhetők fel Kalán pécsi püspök első postulatatio-ja mögött és a végső, János kalocsai érsek javára történő döntés mögött is. Minthogy a XII. és XIII. századi magyar királyok Szent István leszármazottai voltak, különleges apostoli küldetést tulajdonítottak maguknak.⁷³ Fontos megjegyezni, hogy ennek ellenére az érsekválasztásokkor megnyilvánuló királyi befolyásolás szükségszerűen közvetett és nem hivatalos volt. A 13. sz. elejére az ilyen „legátusi” hatalom, ha ténylegesen gyakorolták is volna, már eléggé körülírt lett volna, mind az „electio canonica” gergelyi koncepciója által, mind pedig Kálmán II., Géza és III. István királyok az investitúra jogról való lemondása által.⁷⁴ III. Ince Imre királyhoz szóló nyílt felhívását, hogy ne akadályozza meg püspökök Rómához való folyamodását, szintén további ellenérvnek kell tekintenünk az ellen, hogy a király legátusi hatalom birtokában lett volna. Az esztergomi ügy dokumentumaiból világos, hogy az apostoli küldetés gondolatát nem lehet fenntartani.

III. Ince a „Bone memorie”-ben megfogalmazott megoldása legalább egy fontos kérdést megválaszolatlanul hagyott: megsértette-e János kalocsai érsek Esztergom jogait, amikor végrehajtotta a királyi koronázást? 1204 novemberében Ince úgy gondolta, hogy igen, és emiatt utasította vissza postulatatio-ját. Valószínűleg János érsek III. László megkoronázását inkább kalocsai érseki minőségében hajtotta végre, mint választott esztergomi érsek-ként.⁷⁵ Ince helyesen vette észre, hogy a pápai kiváltságlevelek Esztergomnak adták a koronázás jogát, noha volt már rá precedens, hogy a magyar királyi

koronázást a kalocsai érsek végezte el.⁷⁶ Esztergom koronázási jogának ily módon való megsértése nem volt olyan súlyos, hogy Jánost teljesen alkalmatlanná tegye az esztergomi érsekségre, így második postulatio-ját már megerősítették. Érdekes, hogy az első postulatio elutasítása és az áthelyezés között János érsek egy második királyi koronázást is végrehajtott, nevezetesen II. Andrásét, amely felől Ince hallgatásba burkolózik. Teljesen valószínűtlen, hogy a „Bone memorie” fogalmazásakor a pápa még ne tudott volna András megkoronázásáról. Sőt, ha Esztergom koronázási jogának megsértése elegendő ok volt János érsek első postulatio-jának elutasítására, a pápai feddés után másodszor is elkövetett vétséget nem kellett volna még súlyosabbnak tekinteni? Nehéz jogi érveket találni Ince hallgatásának magyarázatára. Elképzelhető, hogy felhívták a figyelmét III. Sándor pápa egy korábbi engedélyére, amely lehetővé tette a kalocsai érsek számára a koronázást 1173-ban, és ez a precedens enyhítette meg a pápa döntését.⁷⁷ Ugyanígy valószínű az is, hogy Ince és a pápai curia politikai és diplomáciai okokból kész volt félre tenni a jogi szempontokat és olyan kompromisszumot kötni, amelyből a pápaság, a királyi udvar és Esztergom is profitálhat.

A „*Compilatio Tertia*”-ba és később a „*Liber Extra*”-ba való belefoglalás révén az esztergomi ügyre vonatkozó pápai döntések bekerültek az egyházi dekretális jogba négy különálló „*capitulum*”-ként. Ince 1206-ban írt „*Cum in iuventute*” levelét, amely a pécsi Kalánnal szemben tett lépéseket tekintette át, megosztották, egyik része bekerült a „*De praesumptionibus* (X. II. 23. 15) című részbe, a másik pedig a „*De purgatione canonica*”-ba (X. V. 34. 12).⁷⁸ A „*Postulatio quam celebrastis*” című döntés egy részletét belefoglalták a „*De postulatione praelatorum*”-ba (X. I. 5. 5). A legteljesebb szöveget a „*Bone memorie*” II. őrizte meg, de ez is erősen le van rövidítve és szerepel a „*De postulatione praelatorum*”-ban (X. I. 5. 4).⁷⁹ Jogi szempontból ebben a döntésben az volt a lényeg, hogy ha a postulatio-t kimondó testület a postulatio-t már átadta a pápának, akkor azt nem vonhatta vissza, hanem várnia kellett a pápai döntésre. A dekretális szövegében az elhalt Ugrin érsek neve helyére a „*Guil*” rövidítést illesztették, valószínűleg azért, mert a „*Bone memorie*” I-ben az ezt közvetlenül megelőző szövegrészben Guglielmo ravennai érsekre történik utalás (X. I. 5. 3).⁸⁰ Johannes Teutonicus „*Compilatio Tertia*” c. művének jegyzeteiben egy glosszában foglalkozik az esztergomi dekretália egyik problematikus kérdésével, a már említett királyi jóváhagyás megszerzésével. Megjegyzi, hogy a káptalan ezen lépése fölösleges volt, mégpedig azért, mert csak egy befejezett választás eredményéhez kell uralkodói jóváhagyást kérni és nem egy pusztá jelöléshez.⁸¹ Ez talán azért történt, nehogy azt a magyarázatot vélhessük igaznak, amelyet egy „*Decretales*”-ban talált levél végső változata tartalmaz, amelyből is a „*regium assensum*”-ra vonatkozó utalást törölték. A megrövidítések dacára a „*Decretales*” szövege, a kánonjogi kommentárok és az olyan értekezések révén, mint Somercote-i Lőrincé, az esztergomi választási vita egyfajta jogi halhatatlanságra tett szert.

Jegyzetek

Az alábbi rövidítéseket használtuk: Fejér: Codex diplomaticus = Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. II. 1829; Gams, Series episcoporum = Gams, P. B.: Series episcoporum ecclesiae catholicae Ratisbonae 1873; Huillard-Bréholles, Examen des chartes = Huillard-Bréholles, J. L. A.: Examen des chartes de l'église romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Cluny, Paris 1865; Knauz: Mon. Strig. = Knauz, N.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Esztergom 1874; MGH SS = Monumenta Germaniae historica; Scriptorum (folio) 32. köt. Hannover–Berlin 1826–1934; Potthast = Regesta pontificum romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV, edidit: Potthast, Augustus 2. köt. Berlin 1874–1875; Reg. = Innocentii III romani pontificis regesta sive epistolae. (libri I–XVI), ed. Migne, J. P. Patrologia latina 214–216 köt. Paris, 1855; Smiciklas, Codex diplomaticus = T. Smiciklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–III. Zagreb 1904–1917; Szentpétery, Reg. Arp. = Szentpéteri I. és Borsa I.: Regesta regum stripis Arpadianae critico-diplomatica Bp. 1923–1961.

1. Der Traktat des Laurentius de Somercote, Kanonikus von Chichester, über die Vornahme von Bischofswahlen entstanden im Jahre 1254 ed. von Wretschko, A. Weimar 1907, 46–50. A fenti említett öt példához Laurence hozzátett egy hatodikot, amely egy exemptus apátnak egy másik kolostor apátságára való posztulációjára vonatkozik. A Bone Memorie II-re való utalásokat lásd: 55–56.
2. Barraclough, G.: The Making of a Bishop in the Middle Ages Catholic Historical Review 19 (1933–34) 287. Barraclough alapvető fontosságú tanulmányának megjelenése óta a választás elméleti és gyakorlati kérdéseire vonatkozó irodalom mennyisége megnövekedett, különösen az utóbbi években. A legkiemelkedőbb művek: Pacaut, M.: Louis VII et les élections épiscopales dans le royaume de France 1137–1180 Paris 1957, 83. sköv.; Caron, P. G.: Les élections épiscopales dans la doctrine et la pratique de l'Église. Cahiers de civilisation médiévale 11 (1968) 573–585, Benson, R. L.: The Bishop-Elect. Princeton 1968, különösen a 23–35. uő. Election by Community and Chapter. Reflections on Co-responsibility in the Historical Church The Jurist 31 (1971) 54–80, Ganzer, K.: Zur Beschränkung der Bischofswahl auf die Domkapitel in Theorie und Praxis des 12. und 13. Jahrhunderts Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 88 (1971) 22–82 és 89 (1971) 166–197; Pfaff, V.: Die deutschen Domkapitel und das Papsttum am Ende des 12. Jahrhunderts Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft 93 (1973) 21–56 és Gaudement, J.: L'élection épiscopale d'après les canonistes de la deuxième moitié du XIIe siècle, in Le istituzioni ecclesiastiche della I Societas Christiana dei secoli XI–XII: Papato, cardinalato ed episcopato (Atti della quinta Settimana internazionale di studio Mendola, 26–31 agosto 1971. – Publ. dell'Università Cattolica del Sacro Cuore: Miscellanea del Centro di Studi Medioevali, 7), Milan 1974, 476–489.
3. Barraclough: Making of a Bishop. 293. vö. Caron: Les élections épiscopales 576. Az érsekválasztásokba történő pápai közbeavatkozás erősítette a nyugati egyház centralizációját.
4. Ince pápa szerepét ezekben a vitákban összefoglalja: Tillmann, H.: Popst Innocenz III. Bonn 1954, 63–66. (Canterbury) 72–73. 110–113.; 130–131. (Mainz és Köln); az esztergomi vitát bizonyos eltérésekkel a 74., 57. jegyzetében adja elő. Részletesebb tárgyalás található az alábbi művekben: Hauck, A.: Kirchengeschichte Deutschlands IV. Berlin 1954, 731–754.; Knowles, M. D.: The Canterbury Election of 1205–6. English Historical Review 53 (1938) 211–220. Watt, J. A.:

The Church and the two Nations in Medieval Ireland Cambridge 1970, 57–58. és Függelék 2.: „The Armagh Election Dispute, 1202–7”, 226–230.

5. Az egyházmegye Szent István által történt alapítására, mint „ecclesiam metropolim et magistrum per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici” lásd: *Legendae Sancti Stephani regis maior et minor atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*, ed. E. Bartoniek, in: *Szentpétery, I.: Scriptores rerum Hungaricarum II*, Bp. 1938, 383. Vö. Knauz, N.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I. Esztergom 1874*, 34. 7. jegyzet. Az első érsek személyére lásd: Györffy, Gy.: *Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse Archivum Historiae Pontificiae 7 (1969) 79–113.* o. Mint „metropolis Ungariae”, Esztergom állítólag évi 6000 ezüst márká részesevést kapott III. Béla (1172–1196) udvarától, a pénzverésből befolyó királyi bevételekből. Ez az összeg több, mint kétszer akkora volt, mint amit a többi püspökség kapott: Párizs, *Bibl. Nat.*, ms. lat. 6238, folio 20. (A forrás Endlicher, S. L. által kiadott szövege: *Rerum hungaricarum monumenta arpadiana St. Gall 1849 (reprint: 1931), 245–6.* A kiadás számos hibás olvasatot tartalmaz.)
6. Reg. VII. 159 (Potthast 2328. szám); VII, 226; VIII, 88 (Potthast 2550. szám); VIII, 139 (Potthast 2588. szám); VIII, 140 (Potthast 2591. szám). Ebből a korból a magyar elbeszélő források teljesen hiányoznak, elszört utalások osztrák krónikákban találhatók, *MGH SS, IX.* Az itt elbeszélte eseményeket a modern korok történészei jórészt figyelmen kívül hagyták. A vita vázlatos áttekintését adja Fraknói V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal Bp. 1901.* 42–3. A rendszerint alapos Hóman B. kihagyta az esztergomi kérdést *Geschichte des ungarischen Mittelalters Berlin 1943*, című művének II. kötetéből. A III. Ince pápaságával foglalkozó történészek közül Luchaire, A. csak két bekezdésben foglalkozik vele; ezek is hibákat és téves információkat tartalmaznak: *Innocent III, VI: Les royautes vassales du Saint-Siege Paris 1908*, 124–5; H. Tillmann a kérdést egy lábjegyzetben tárgyalja, lásd fent a 4. jegyzetet.
7. Powicke, F. M. és E. B. Fryde: *Handbook of British Chronology*, London 19612, 211.
8. A belháború leírásai: Spalatoí Tamás: *Historia pontificum salonitanorum atque spalatensium* ed. Racki, F. *Zagreb 1894*, 82–2. o.; A melki admonti, klosterneuburgi évkönyvek, *MGH SS, IX.* 506, 588, 620; és a *Chronica regia Coloniensis* ed. Waitz, G. *MGH SS. in usum scholarum*, Hannover 1880, 168–9. o. Az alapvető fontosságú másodközlés továbbra is Huber, A.: *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden Archiv für österreichische Geschichte 65 (1884) 156–163.* o. Jób érseknek a belháborúban játszott szerepére vonatkozólag csak töredékes adatok állnak rendelkezésre. 1198-ban Imre király hívének tartották, de 1203-ra már változtatott pártállásán; lásd különösen *Reg. I, 5* (Szerk. Hagender, O. és Haidacher, A. *Graz–Köln 1964*) kivonatolva *X. III. 34. 5*; Knauz, *Mon. Strig. I.* 156. o. 139. jegyzet és J. L. A. Huillard–Bréholles: *Examen des chartes de l’église romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Cluny Paris 1865 78.* 19. jegyzet.
9. Csák Ugrin korábbi pályafutását homály fedi. 1175 körül csatlakozhatott a püspöki karhoz zágrábi püspökként. Nem sokkal ezután a győri püspökség élére került. Győri püspökként először egy 1188-as dokumentumban szerepel, ahol electusnak mondják; lásd Knauz, *Mon. Strig. I.* 169. Ha Ugrin valaha is zágrábi püspök volt, akkor az legvalószínűbb, hogy 1185-ben volt, amely tény egybevághat Knauz egyik korábbi feltételezésével: *Kanuz, Mon. Strig. I.* 126. Ugrin hűségét Imre király írta III. Ince egyik levele világítja meg, amely a püspököt így mutatja be: „*dilectum et familiarem suum (Imre), qui post mortem inclite recordationis B(ele), progenitoris eius, tam in guerra quam in pace in omnibus et pre omnibus fidelis sibi extitit et devotus et inter fideles fidelissimus est inventus, unde ipsum dignis in Domino laudibus commendamus*”, *Reg. I.* 511. Lásd még Huillard–Bréholles: *Examen des chartes 77.* A király Ugrin hűségét 1198-ban és 1201-ben földbirtokadományokkal

jutalmazta; lásd Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* II, Bp. 1829, 344; és Szentpéteri, I. és Borsa, I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* Bp. 1923–1961, 171. és 195. számok.

10. Reg. VII. 57; Potthast 2196. szám (1204. április 24.). Lásd még Deér, J.: *Die heilige Krone Ungarns* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Bd. 91) Bécs 1966, 206, ahol azonban a koronázás időpontja nyomdai hiba miatt téves: 1204. augusztus 16., helyesen augusztus 26. A magyar koronázási esküőről folyó történelmi vitában döntő jelentőségű Ince levele. Erre lásd: Sweeney, I. R.: *The problem of Inalienability in Innocent III's Correspondence with Hungary* *Mediaeval Studies* 37 (1975) 247. 57-8. jegyzetek.
11. Ugrin halálának időpontja ismeretlen. Annyit tudunk, hogy az esztergomi érsekség püspökei augusztus 20-án, kevéssel az érsek halála után gyűltek össze („post dilationem vero non longam, cum ad festum beati Stephani regis iudem episcopi solemniter convenissent”, Reg. VII. 159). Spalatói Tamás szerint Imre a koronázásra hívta össze az ország főpapjait, köztük Bernát spalatói érseket is, *Historia pontificum* (lásd fent a 8. jegyzetet), 81. Spalatói Tamás téved, amikor azt állítja, hogy a koronázást Bernát érsek hajtotta végre, lásd alább a 34. jegyzetet. A XII. századtól kezdve, de talán már korábban is, a magyar királyok augusztusban Székesfehérvárott tartózkodtak, igazságot szolgáltattak, és itt ünnepelték Szűz Mária mennybemenetelét (augusztus 15.) és Szent István ünnepét (augusztus 20.); lásd Bónis, Gy.: *The Hungarian Feudal Diet (13th–18th Centuries)*. *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions* 25 (1965) 289; és Deér J.: *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 79 (1971) 17–18.
12. Reg. VII. 159.
13. Desiderius 1067–1075 körül volt esztergomi érsek Knauz szerint (*Mon. Strig. I*, 49–51), de állítólagos Kalocsáról való áthelyezésére lásd Gams, P. B.: *Series episcoporum* 371, 380, ahol 1078 és 1084/85 között, mint az érseki javadalom élvezője szerepel. Desideriust érsekként említi (a forrás nem mondja meg, hogy esztergomi, vagy kalocsai-e?) egy valószínűleg 1076-ból származó tudósítás, amely szerint Desidenius érsek I. Géza király szekszárdi tartózkodása idején megható karácsonyi prédikációt tartott; lásd *Hungarian Illuminated Chronicle*, ed. Dercsényi, D. New York 1969, 127, facsimile f. 46. r. A Megváltó szekszárdi bencés apátsága a pécsi egyházmegyében volt, amely Esztergom alá tartozott, bár nincs messze Kalocsától. Ez azonban önmagában véve nem döntheti el a kérdést. Ezenkívül egyetlen érseki áthelyezésről van tudomásunk a Magyar Királyság területén: Chitilényi Péter Spalatóból Kalocsára történt áthelyezése 1187–1190 körül; Spalatói Tamás, *Hist. pont.* (lásd fent a 8. jegyzetet) 77; és Gams, *Series episcoporum*, 371, 420. Bernát, a dalmáciai Ragusa érsekének III. Ince által történt áthelyezése Carlisle-be időben közelebb esik az esztergomi esethez, térben azonban távol volt a magyarországi eseményektől, és egyéb körülményeit tekintve is kivételes volt. Lásd Cheney, C. R. és Semple, W. H.: *Selected Letters of Pope Innocent III* London 1953, 54; és Cheney, C. R. és Cheney, M. G.: *The Letters of Pope Innocent III (1198–1216) Concerning England and Wales: A Calendar* Oxford 1967, 474. szám (1203. május 15.). Hasonlóképpen ritkán fordult elő érseki áthelyezés a Magyarországgal szomszédos német területeken. Említésre méltó kivétel Conrad von Wittelsbach esete, aki 1161-től 1165-ig, majd 1183-tól 1200-ig mainzi érsek, 1179-től 1183-ig salzburgi érsek volt, ezenfelül, 1166-tól 1200-ig Sabina bíboros püspöke; lásd Pacaut, M.: *Alexandre III*. Paris 1956, 269.
14. 1142: Macarius, Pécsről (Knauz: *Mon. Strig. I* 102). 1150: Martirus, Veszprémből (uo. 105.); 1158 Bánffy Lukács, Egerből (uo. 114); 1181: Miklós, a Kalocsa alá tartozó Nagyváradról (uo. 126–7.); 1185: Jób valószínűleg Pécsről (uo. 130.); 1204: Ugrin, Gyórból (lásd fent a 9. jegyzetet). A hasonló időszakra nézve ettől eltérő listát tartalmaz: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* XV. Párizs 1963, col. 1102. „Esztergom”.

15. Knauz: Mon. Strig. I. 178; és Juhász, C.: Das Tschanad–Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307 Münster 1930, 106–114.
16. A két érsekség közötti vetélkedés hosszú múltra tekinthetett vissza, és bizonyos vonatkozásban hasonló volt Canterbury és York viszályához. Az angol érsekségekhez hasonlóan a vita fő kérdése az volt, hogy melyikőjüké illeti meg a koronázás joga. Elméletileg ez a jog Esztergomé volt, de a valóságban előfordult, hogy a kalocsai érsek koronázott. 1201 augusztusában Ince pápa megbízta a győri és a csanádi püspököket, hogy vizsgálják ki az ügyet, lásd Theiner, A.: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I. Róma 1863, 59., 135. szám; Potthast 1457. szám. 1203. május 5-én Ince pápa megfeddte János kalocsai érseket a fent felsorolt vétségekért, és megbízta a váci püspököt, valamint a pilisi és a bakonyi ciszterci apátokat, hogy hívják össze az érintett feleket, hallgassák meg őket, és hozzanak végleges döntést; lásd Fejér: Codex diplomaticus II. 419; Potthast 1897. szám. A két, János érsek által felszentelt püspököt Simon nagyváradai, és II. Péter erdélyi püspökkel azonosíthatjuk, mivel a Kalocsa alá tartozó egyházmegyék püspökei közül csak a kettőt választották 1200 és 1203 között.
17. János politikai hovatartozását illetően csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Csanádi püspökként és kalocsai érsekként János neve gyakran előfordul a királyi oklevelek kiállításának tanúi között, de nem olyan sűrűn, mint Ugrin győri, és Katapán egri püspöké; lásd Szentpétery: Reg. Arp., 172., 182., 184., 185., 193., 204. számok. Számos társától eltérően, Imre király Jánost soha nem sorolta fel a királlyal szemben álló főpapok között. Lehetséges, hogy helytelen politikai jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy János szerepel a királyi oklevelek kiállításának tanúi között, mivel a szakirodalom kétségbe vonja a tényleges jelenlétet ilyen esetekben. Erre a módszertani problémára lásd Bernard Reilly okfejtését, aki Leon és Kasztília királyi udvaraiban egy püspöki testület ilyen célokra való rendszeres megjelenését tételezi fel, *The Court Bishops of Alfonso VII of Leon–Castilla 1147–1157* *Medieval Studies* 36 (1974) 67–78.
18. Mindkét változat megtalálható: Reg. VII. 159
19. A püspökök jogaik ősi mivoltát illető kijelentését nehéz igazolni, de amennyiben igazuk volt, a megadott dátum igen érdekes a magyar egyházi gyakorlatot tanulmányozók számára. A suffraganeusok azon állítására, mely szerint választási joguk összhangban van a kánonjoggal, lásd alább a 64. jegyzetet.
20. Katapán az arisztokrata Katapán–Koppány nemzetség tagja volt, lásd Horváth, J.: Meister P. und sein Werk. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1970) 404. Székesfehérvári prépostként szolgált 1192-től 1197-ig, ugyanebben az időben királyi kancellár is volt 1198-ig; lásd Szentpétery I.: *Magyar Oklevéltan* Bp. 1930, 70; Deér, J.: *Heilige Krone* (lásd fent a 10. jegyzetet), 204. Egri püspökként neve gyakran előfordul Imre király 1197 és 1202 között kiadott okleveleinek tanúi között; Szentpétery, I.: Reg. Arp., 172., 173., 175., 177., 184., 185., 189., 193. számok. Figyelemreméltó, hogy 1203 és 1205. Katapán neve hiányzik a feljegyzésekből, bár az ezekből az évekből fennmaradt forrásanyag is hiányos. 1216-ban halt meg.
21. A kb. egy évig tartó üresedés azért következett be, mert Ugrin püspököt Esztergomba helyezték át. Új győri püspököt III. László temetésével (meghalt 1205. május 3-án) összefüggésben említenek először; lásd *Continuatio Admuntensis* ed. Pertz, G. H. *MGH SS.*, IX, 591. III. Ince pápa is említ győri püspököt („Janviensis”) azok között a főpapok között, akik kérték Rómától János kalocsai érsek áthelyezését. Ez a pápa második mandátumának kézhezvétele előtti időszakra vonatkozik (tehát 1205. május–júniusra, minthogy a második mandátumot 1205. június 24-én adták ki); lásd Reg. VIII, 88, 139. Az új püspököt, Pétert (1205–1217), a kutatás Péter mester székesfehérvári prépost és 1202-től 1204-ig királyi kancellárral azonosította; Szentpétery I.: *Magyar*

Oklevéltan 70; Deér, J.: Heilige Krone 206–207. Győri püspökké történt megválasztása ezek szerint 1205 első hónapjaiban történt, május 3. előtt, de az egyházi feljebbvaló általi megerősítés nem történhetett meg esztergomi vita miatt. Ezért a püspök egy 1205. augusztus 1-jén kiadott királyi adománylevelében így szerepelt a tanúk között: „Petro Jaurinensi electo”; Smiciklas, T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Zagreb 1904–1917, III 52, 46. szám (Szentpétery: Reg. Arp. 217. szám). Horváth J. legutóbbi tudományos bizonyítási eljárását, amelynek eredménye Péter győri püspöknek a névtelen P. mesterral, a Gesta Hungarorum szervezőjével való azonosítása volt (Die Persönlichkeit des Meisters P. und die politische Tendenz seines Werkes Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 19 (1971) 347–382) Györfly Gy. kitűnő tanulmányában (Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. Acta Ant. Acad. Sci. Hung. 20 (1972) 209–229.) kétségbevonta.

22. Kalán pécsi püspök pályafutására lásd alább a 43. jegyzetet. Boleszló váci püspökké történt kinevezésének dátuma vitatott. Gams: Series episcoporum az eseményt 1188-ra teszi, de Péterffy, C.: Sacra concilia Ecclesiae Romano–Catholicae in regno Hungariae celebrata I. Vienna 1742 81, az 1192-es évet adja meg. Boleszló öntudatos előljárónak tűnik, aki biztosítani kívánta egyházmegyéjének bevételeit, és orvosolta a papság túlkapasait; lásd Péterffy, 81–85. és III. Ince utalását Boleszlóra: „vir discretus et providus”, Reg. I. 293 (Potthast 295. szám). Az Imre király és testvére, András között dúló belháború idején a király azzal vádolta Boleszlót, hogy az pénzzel és csapatokkal támogatja a lázadó herceget; lásd Huillard-Bréholles: Examen des chartes 32. 73. szám (Szentpétery, Reg. Arp., 187. szám). Sőt, Boleszlót és székhelyét, kincstárát Imre király 1199. március 10-én haddal megtámadta; lásd uo. és III. Ince, Reg. II. 96, 97 (Potthast 748. és 749. számok). Ezután a püspök neve eltűnik Imre király okleveleiből, és 1205-ben jelenik meg újra, II. András uralma alatt; Smiciklas: Codex diplomaticus III. 46. szám. Boleszló 1212-ben halt meg.

Kevesebbet tudunk Kalenda veszprémi püspök (1193–1209) pályafutásáról. Űgy tűnik, ő is azok közé a püspökök közé tartozott, akik Andrást támogatták, és akik ellen Imre király 1199 augusztusában panaszt tett Rómában; Huillard-Bréholles: Examen des chartes 75 (ahol is tévesen „Johannes Vesprimensis”-ként szerepel). Ha ekkor el is veszítette a király kegyeit, 1203-ra jóvá tehetette bűncit, mivel ebben az évben Imre király megerősített két adományt a veszprémi püspökség területén, az egyiket kifejezetten Kalenda kérésére; lásd Smiciklas: Codex diplomaticus III. 35, 31. szám, ahol a király azt mondja, hogy „ad petitionem venerabilis Zlandi Vesprimensis episcopi” jár el, (Szentpétery: Reg. Arp. 204. szám); és Fejér: Codex diplomaticus II. 385, (Szentpétery: Reg. Arp. 205. szám). II. János nyitrai püspökről 1204 előtt semmit sem tudunk. Elődje, Everardus 1198-ban halt meg (Gams: Series episcoporum. 375), de János püspök 1204 januárjáig nem szerepel a fennmaradt forrásanyagban az esztergomi vitával összefüggésben. Lásd Marsina, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971, 97., 103., 106. Halálának éve is vitatott. Utódja, Jakab, 1213-ban szerepel nyitrai püspökként, Marsina, 138, de vö. Eubel, C.: Hierarchia Catholica I. sub voce „Nitriensis”. Érdekes, hogy az ebből az időszakból származó királyi oklevelek kiadásának tanúi között sohasem szerepel a nyitrai püspök.

23. A püspökök fellebbezése nem maradt fenn, de tartalmát összefoglalja az 1204. november 22-én kiadott pápai válaszlevél; Reg. VII. 159 (Potthast 2328. szám). Migne, PL 215, coll. 463–465., kiadásánál pontosabb a nemrégiben megjelent új kiadás: Marsina: Codex diplomaticus Slovaciae I. 105–107., 128. szám.
24. „Cum tamen iuxta canonicas sanctiones iudex aliquibus non debeat dari suspectus.” Marsina ezt a részt új központozással látta el, és a következő mondathoz kapcsolta, ily módon eltorzította az eredeti értelmet. A mondat nyilvánvalóan az előző bekezdéshez tartozik, amely a püspökök panaszát tartalmazza, nem pedig a székeskáptalan képviselőinek tiltakozását megfogalmazó bekezdéshez.

25. Az érsekválasztás pápai megerősítésére, és a „*ius pallii*” teoriájára III. Ince pápasága idején lásd Benson: *The Bishop-Elect*. (lásd fent a 2. jegyzetet), 167–189, különösen 171–2., 175., 185.
26. A káptalan kérelme nem maradt fenn, de rekonstruálható: Reg. VII. 159: „*convenistis in unum et vota vestra in predictum Colocensem archiepiscopum, ut ipsum postularetis a nobis unanimiter.*” Egy ilyen petíciót a korabeli formulának megfelelően fogalmazhattak meg. Laurence of Somercote közli a 13. században használatos formulát a püspökök posztulációjára. Ekkor már világosan körül volt írva a posztulációs eljárás; *Tractatus*, ed. Wretschko (lásd fent az 1. jegyzetet), 47–48.
27. 1204-ben feltehetően ugyanaz a személy volt a kincstartó Esztergomban, aki 1205 nyarán képviselte a káptalant. „*M. thesaurarius*”-ként szerepel ekkor, Reg. VIII. 139. Marsina szerint a pozsonyi prépost neve „*Ubaldu*”, *Codex diplomaticus Slovaciae I*. Bratislava 1971, 107., 10. szám. Bakonybél apátja valószínűleg Péter apát volt, akit 1204-ben és 1206-ban említenek ebben a minőségben, lásd Fuxhoffer, D. és Czinár, M.: *Monasteriologiae Regni Hungariae I*. Pest 1858, 161. Vitattott kérdés, hogy ki rejtözik a „*Magister Petrus*” név mögött. A kérdés érinti a *Gesta Hungarorum* szerzőségéről folytatott vitát. Szilágyi L. a mű szerzőjének az esztergomi prépostot tartja, *De aetate ac persona P. magistri*, Anonymi *Belae regis notarii in: Szentpétery: Scriptores rerum Hungaricarum II*. Bp. 1938, 634. Ez igen valószínűtlen, mivel a levél a káptalannak van címezve, és a kincstartó is meg van említve, mint „*thesaurarius Ecclesiae vestrae*”, de Péter mesterre, aki királyi követ volt és nem a káptalan képviselője, sehol sem utalnak, mint „*prepositus ecclesiae vestrae*”-re. Feltehetőleg ez a Péter a székesfehérvári prépost volt, aki később győri püspök lett (lásd fent a 21. jegyzetet) és aki Horváth J. szerint azonos a névtelen jegyzővel: *Die Persönlichkeit des Meisters P.* (lásd fent a 21. jegyzetet), 374–377. De mivel ebben az időszakban ez a főpap viselte a királyi kancellári méltóságot is, Ince levele viszont nem említi ilyen minőségben, az azonosítás igen bizonytalan. Még két lehetőség marad. „*Magister Petrus*” lehet az óbudai káptalan prépostja, akit Györffy Gy. azonosnak tart a *Gesta* szerzőjével: *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit* (lásd fent a 21. jegyzetet) 226–229. Vagy pedig ez a bizonyos Péter mester egy egyébként ismeretlen, a királyi udvarral kapcsolatban lévő személy lehetett, és aki szintén számításba jöhet, mint a *Gesta Hungarorum* szerzője.
28. János szerepét a koronázásban bizonyítja: Reg. VII. 159. Az időpontot megadja: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Bp. 1937, 463.
29. Az András herceg régenssége okozta zavarokra lásd „*Problem of Inalienability*” című tanulmányunkat (lásd fent a 10. jegyzetet) 239–244.
30. Hageneder, O.: *Exkommunikation und Thronfolhverlust bei Innozenz III*. *Römische Historische Mitteilungen 2* (1957–58) 9–20.
31. Reg. VII. 226; Migne, *Pl* 215, col. 543. E levél tanúsága szerint alaptalan Wolter, H. azon állítása, hogy Ince jóváhagyta András herceg régensségét; „*The Papacy at the Height of its Power 1198–1216*”, in: *Handbook of Church History* ed. Jedin. H. és Dolan, J. IV, New York 1970 147.
32. Reg. VII. 159.
33. „*Prenominatis autem nuntiis asserentibus, quod translationem ipsius archiepiscopi urgens necessitas et evidens utilitas exigebant.*”
34. Világos, hogy az enyhítő körülményekre való hivatkozással a király és a káptalan képviselői saját érvelésüket kívánták alátámasztani, de az eredmény éppen az ellenkezője lett. Kétségtelen, hogy László megkoronázását János kalocsai érseki minőségében végezte el. Spalatói Tamás későbbi tudósítása, mely szerint a

- koronázást Bernát spalatói érsek végezte volna, téves, *Historia pontificum* (lásd fent a 8. jegyzetet), 81.
35. A levélnek ezt a részét kivonatolták és belefoglalták a *Liber Extra*-ba (X. I. 5. 5.). A későbbi kánonjogászokat érdeklő kitétel az volt, hogy „per postulationem huiusmodi nullum ins sit alicui acquisitum”; lásd *Bernardus Parmensis: Glossa Ordinaria*, in *Decretales D. Gregorii Papae IX. Velence 1605 I. 5. 5.*, sub voce „nullum”.
36. „Monemus igitur celsitudinem tuam, quatinus prefatos episcopus non impedias, nec impediri permittas, quo minus episcopi supradicti suam apud nos iustitiam libere prosequentur”.
37. Ezt a diplomáciai bonyodalmat részletesen tárgyalja Sweeney, J. R.: *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation Church History* 42 (1973) 320–334.
38. Kalán pécsi püspök első posztulációjára valószínűleg 1205 januárjában került sor. János jelöltségét kevéssel hatalomra jutása után András herceg is támogatta és ekkor még nem tudott Ince november 22-i döntéséről. A pápa üzenete 3–4 hét alatt érhetett el Magyarországra, tehát János posztulációjának megtagadásáról leghamarabb 1204 december vége felé szerezhettek tudomást. Ince elrendelte, hogy 1205. február 5. előtt új választást kell tartani, ami valószínűleg meg is történt, ugyanis a későbbiekben nem történik említés arról, hogy ezt a határidőt túllépték volna.
39. András levele nem maradt fenn. Két utalás van rá: *Reg. VIII. 88. és 139.* Valószínűleg 1205 január-februárjában kelt, lásd a 38. jegyzetet. *Szentpétery, Reg. Arp. I.* nem tartalmazza András herceg azon oklevelcét, amelyeket gubernátor Ungariaeként adott ki.
40. Imre király Kalánnal való akkori szembenállásáról beszámol III. Ince későbbi, 1206. július 7-i levele, lásd *Reg. IX. 113* (Pothast 2837. szám). A király ellenérzéseinek valószínűsíthető okát Koller, J.: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarium I.* Pozsony 1782, 259, abban adja meg, hogy Imre gyanúja szerint Kalán együttműködött Andrással: „*Odii vero, quo Emericus in Calanum flagrabat, causa mihi quidem videtur fuisse, quod in discordia Emerici Regis cum Andrea Duce, huic contra Regem quacunque ratione favere existimaretur.*”
41. Ennek a zavaros időszaknak a történetét lényegében III. Ince pápa 7 leveléből ismerjük, amelyeket 1205. április 25. és 27. között írt, és amelyek fennmaradtak a pápai levéltárban (*Reg. VIII, 36–42*).
42. A *Continuatio Admuntensis* (lásd fent a 21. jegyzetet) 591, arról tudósít, hogy az özvegy királyné és a menekülő király „*quosdam episcoporum et optimum Ungaricorum*” társaságában érkezett Bécsbe. De, hogy kik voltak ezek a püspökök, nem tudjuk. Az esztergomi suffraganeusok közül egyedül Katapán egri püspök jelenlétét lehet valószínűsíteni, mivel korábban szoros kapcsolatokat tartott fenn Imre király udvarával, és nem volt szerepe az egyházi és világi politikai kapcsolatos vitákban, de az is lehet, hogy ezekben csak betegség miatt nem vett részt.
43. A püspök az arisztokrata Bár-Kalán nemzetség tagja volt, amelynek birtokai a Tiszavölgy középső részén helyezkedtek el, Csongrád szomszédságában; lásd Horváth: *Meister P. und sein Werk* (lásd fent a 20. jegyzetet) 404–405, ahol összefoglalja Györfly Gy. alapvető fontosságú kutatásait. Kalán korábbi pályafutásának részleteire lásd *Szentpétery: Magyar Oklevéltan* (lásd fent a 20. jegyzetet) 62, 70; Koller: *Historia episcoporum Quinqueecclesiarium I.* Pozsony 1782. 223; és Wertner, M.: *Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden* *Ungarische Revue* 14 (1894) 147.
44. *Smiciklas: Codex diplomaticus II.* 259., 244. szám; 265., 250. szám (A. D. 1193. „*episcopus palleatus et totius Dalmatie atque Chroatie gubernator*”). *Vö. Reg. IX. 113:* „*ab Ecclesia Romana meruerit ornamento palli decorari*”.

45. *Chronica Alberici Monachi Trium Fontium* ed. Scheffer-Boichorst, P. MGH SS., XXIII, 873: „Rex Hungarie Bela moritur in cena Domini, de cuius potionatione contra quendam episcopum Calanum orta fuit suspicio”.
46. Reg. IX. 113.
47. Reg. VI. 196 (Potthast 2086. szám).
48. Reg. IX. 113. „Quia vero pater filium, quem diligit, corripuit, nos eumdem episcopum per nostras litteras corripuimus, injungentes eidem ad majorem cautelam, ut, ab illius familiaritate cessando, opud Deum et homines taliter se haberet, quod sinistra de ipso suspicio non posset haberi.” Ennek a levélnek a szövegét később két részre osztották és belefoglalták a XIII. századi kánonjogi gyűjteményekbe.
49. Reg. VIII. 98 (Potthast 2547. szám); 1205. június 19. Vö. Reg. IX. 113.
50. Reg. VIII. 88 (Potthast 2550. szám); 1205. június 24.
51. Az esztergomi káptalannak küldött második mandátum nem maradt fenn, de feltehetőleg akkor adták ki, amikor Ince pápa Andráshoz írt levelét, amely beszámol a pápai mandátum tartalmáról; Reg. VIII. 88.
52. 1205. áprilisában kelt leveleinek tanúsága szerint Ince nem tudott arról, hogy László Bécsbe menekült. Jelenlegi ismereteink alapján nem dönthető el, hogy a pápa mikor szerzett tudomást erről az eseményről, illetve ennek milyen diplomáciai következménye volt Kalán posztulációjára nézve. Általánosságban elmondható, hogy Ince meglehetősen tájékozatlan volt a korabeli magyarországi viszonyokban. Figyelemre méltó, hogy a pápa a posztulációt megtagadó levélben Andrásat „Dominus Hungariae”-nak címezi, több, mint hét héttel László halála után; Reg. VIII. 88.
53. Reg. VIII. 139. A püspökök János érsek posztulációja melletti kiállása 1205. május-júniusra tehető.
54. III. László 1205. május 3-án halt meg. Lásd *Chronicon Zagradiense cum textur chronici Varadiensis collatum* in: Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Bp. 1937 212.
55. II. András megkoronázójának (1205. május 29.) személyéről egy 1206-ban az esztergomi egyháznak kiadott adománylevélből értesülhetünk; Fehér: *Codex diplomaticus*. III/1 31 (Szentpétery: Reg. Arp. 224. szám): „in nostrae coronationis memoriam, quam de sursum capite nostro per manus venerabilis patris Ioannis Archiepiscopi Strigoniensis...”.
56. Reg. VIII. 139. Noha a források nem közlik, hogy a korábban Kalánt támogató kanonokok és András mikor változtatták meg véleményüket, ez feltehetőleg László halála után következett be, és valószínűleg csak azután, hogy a király értesült Kalán posztulációjának megtagadásáról (1204. június 24-e után). Minthogy Kalán egy 1205. augusztus 1-jén kiadott királyi adománylevél tanúi között mint „Calani Quinqueecclesiensi episcopo et Strigoniensi electo” szerepelt (Smiciklas: *Codex diplomaticus*. III, 52. 26. szám; Szentpétery: Reg. Arp. 217. szám), András véleményének megváltoztatását legkorábban 1205. augusztusára tehetjük.
57. Reg. VIII. 139
58. Reg. VIII. 139; Knauz: *Mon. Strig.* I. 180., 167. szám. A levelet az esztergomi prépostnak és káptalannak címezték. Péter mester, az esztergomi prépost (1197–1210), egyike volt a kor irodalmi műveltségű embereinek. Egyes kutatók szerint a párizsi egyetemet végzett Péter a *Gesta Hungarorum* névtelen szerzője. Lásd pl. Bónis, Gy.: *La pénétration du droit romain dans les pays slaves et hongrois* *Recueil de mémoires et travaux de la société d'histoire du droit et des institutions des anciens pays de droit écrit* (Université de Montpellier), 6 (1967) 77; és különösen Szilágyi: *De actate persona P. Magistri* (lásd fent a 27. jegyzetet),

- 633–634. A gesta szerzőjét Péter mesterrel azonosító felfogás kritikáját lásd Horváth: Die Persönlichkeit des Meister P. (lásd fent a 20. jegyzetet), 350–351. skör.
59. Reg. VIII. 140 (1205. október 14.); Potthast 2591. szám.
60. András Gertrúdot, IV. Berthold meráni herceg második leányát vette feleségül, és egész élete során szoros kapcsolatokat tartott fenn a kiemelkedő Hohenstaufen-párti dinasztiával. Lásd Oefele, Edmund: Geschichte der Grafen von Andechs Innsbruck 1877, 36, 94–100. Berthold herceg sváb Fülöp egyik megválasztója volt 1199-ben és a Hohenstaufen-párt egyik tárgyaló küldöttje volt 1200-ban. 1202-ben tiltakozott III. Ince Brunswick Ottót előnyben részesítő döntése ellen. 1203-ban Ince igyekezett rávenni a herceget, hogy hagyja ott Fülöpöt, és támogassa Ottó ügyét; lásd Regestum Innocentii papae super negotio Romani imperii ed. Kempf, F. Róma, 1947, 14, 20, 61, 98. számok. Berthold herceg 1204-ben bekövetkezett halála után fiai, VII. Otto herceg, Henrik isztriai őgróf és Eckbert bambergi püspök továbbra is a Hohenstaufen-párton álltak. Ince nagyra értékelte, hogy András kapcsolatokat tart fenn evenl a családdal. Ez kitűnik a pápa egy 1206. november 29-én Eckbert püspökhöz írt leveléből, amelyben felkéri a püspököt, tudassa a magyar királlyal affeletti örömét, hogy értesült: megszületett a király fia, a későbbi IV. Béla: Reg. IX, 188; Potthast 2924. szám.
61. Wendover, Roger of Flowers of History. ford. Giles, J. A. II. London 1849, 238–239; vö. Knowles: The Canterbury Election (lásd fent a 4. jegyzetet), 219.
62. A necessitas és az utilitas szavaknak a 12. századi jogi és politikai gondolkodásban való jelentésére lásd Post, Gaines: Ratio publicae utilitatis, ratio status, and „Reason of State”, 1100–1300 in: Studies in Medieval Legal Thought Princeton 1964 253–269; a 13. századra és a későbbi századokra, uő., Vincentius Hispanus „pro ratione voluntas”, and Medieval and Early Modern Theories of Sovereignty. Traditio 28 (1972) 167, 175–176. A „szükség törvényt bont” felfogás megfogalmazása III. Ince nyomán került be a dekretáliákba; lásd X. I. 4. 4, Quanto de benignitate: „tutius tamen est ea sine periculo ex necessitate (que lege non habet) omittre”, és X. III. 46. 2, Consilium nostrum: „non subiaceat legi necessitas”.
63. D. 63 c. 19.
64. Simon de Bisignano, az Ordinaturus Magister, pisai Huguccio, Alanus Anglicus és mások ezzel kapcsolatos nézeteiket a D. 63. c. 19-hez fűzött kommentárjaikban fejtik ki. Idézi: Ganzer, K.: Zur Beschränkung der Bischofswahl (lásd fent a 2. jegyzetet), 88 (1971) 43., 45., 53–54., 56., 58., 67., 71. Majdnem az összes kánonjogi tudós egyetértett abban, hogy tagadták a püspököknek az érsekválasztáson való részvételi jogát, bár Laurentinus Hispanus hajlott arra, hogy bizonyos esetekben a suffraganeusok, mint az érseki egyház látszólagos kanonokjai részt vehetnek a választásban; Ganzer, 58. Gyakran legitimnek tekintették az illető egyházmegye szokásjogán alapuló jogot, és elfogadták azt a nézetet is, hogy ha a káptalan elmulasztja a választást, vagy ha a választás formai szempontból hibás vagy vitatott, akkor a suffraganeusok hivatottak választani, lásd a Ganzer 53–54. által idézett Huguciótól származó kommentárokat.
65. Reg. VIII. 139: „per electionem canonicam, vel postulationem concordem, requisito suffraganeorum assensu, si esset de antiqua et approbata consuetudine requirendus”. Vö. Bernardus Parmensis glosszája a X. I. 5. 4., sub voce „consuetudine”.
66. Lásd a püspök felszentelésének ordoját a 13. század eleji római Pontifikálban, ahol a püspök feladatainak felsorolása között az első a bíraskodás: „De officio episcopi. Episcoporum oportet iudicare, interpretari, consecrare, confirmare, ordinare, offerre et baptizare”; Adrien, M.: Le Pontifical romain au moyen age. II. Vatican City 1941 356. A püspök bíraskodási szerepe régi időkre megy vissza; lásd például az

érsék és suffraganeusainak, és más egyházi személyiségek részvételével megtartott narbonnei és toledoi tartományi zsinatok bíraskodását in: Kemp, E. W.: Counsel and Consent London 1961 38–41.

I. Leó pápa abban a kánoni szövegben, amelyre a későbbi választási procedurát alapozták (Decretum D. 62, c. 1) kijelenti a püspökké szentelést megelőzőleg a jelöltreől ítéletet kell mondania érsekének. A XIII. századi érseki kötelezettségekről, beleértve a suffraganeusok bíróságairól érkező fellebbezések tárgyalását is, különös tekintettel Angliára, lásd. Brentano, R.: The Office of Metropolitan in: York Metropolitan Jurisdiction and Papal Judges Delegate Berkeley 1959 1–22, különösen a 8–9.

67. C. 3 q. 5 c. 15.
68. Helmholz, R.: Canonists and Standards of Impartiality for Papal Judges Delegate Traditio 25(1969) 397–399.
69. Ezt a változást kitűnően ábrázolja, külön utalva Trierre és Kölnre Ganzer: Zur Beschränkung der Bischofswahl (lásd fent a 2. jegyzetet), 88(1971) 22–82. és 89. (1972) 166–197.
70. A választásokkal kapcsolatos pápai levelekben nincsen utalás arra, hogy a szomszédos egyházmegyék püspökei a választásokban résztvettek volna. Csak egyetlen esetben lehet valamiféle püspöki részvétellel következtetni abból, hogy egy pápai mandátum a székeskáptalan tagjain kívül két suffraganeust is megemlít a címzettek között; Theiner, A.: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I. Róma 1859, 54, 116. szám. Vö. uo. 166. 139. szám (1226); 174. 316. szám (1240); 186. 343. szám (1243).
71. Reg. VII. 159: „vos, habito adinvicem consilio diligenti, quosdam de canonicis vestris ad... regis... presentiam destinastis, et quem vobis prefici volebatis, nominatenus expressistis. Post dilationem vero non longam... vos... prefatum Colocensem archiepiscopum... nominare... curastis...”. Marsina: Codex diplomaticus Slovaciae I. 106.
72. Az esztergomi vita idején Celesztin pápa dekretáliája Cum terra (X. I. 6. 14) még nem került be a hivatalos dekretália gyűjteményekbe (Comp. II, I. 3. 6), de a szöveg bekerült a Gilbertus-féle gyűjteménybe (1202–1203.), Lib. I. 3-ik cím („De electioni et electi potestate”), cap. 4; lásd Heckel, R. von: Die Dekretalen-sammlung des Gilbertus und Alanus nach den Weingartener Handschriften Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, 29 (1940) 180, 345. Elméletben jól megalapozott volt az az elv, hogy a püspöki tisztségre történő előzetes jelölést nem végezheti az uralkodó; lásd például Moyennmoutier, Humbert of: Libri III adversus simoniacos in: MGH Libelli de lite I. 205.
- 72a. A magyar püspökök választására való jelentős királyi befolyás további elismerése található Paulus Ungarus Notabilia ad compilationem II című művében, amelyet 1215 és 1218 között írt. Ebben megjegyzi: „Item layci possunt interesse tractatui electionum in ecclesia conventuali, si hoc obtinuerunt de longa consuetudine, et est notandum pro regibus Hungariae, Yspanie et Sicilie” (III. 24. 2); lásd. Kapitányfy I. és Szepessy T.: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei, in: Horváth J. és Székely Gy. (szerk.), Középkori kútfontok kritikus kérdései Bp. 1974, 282., 288.
73. A küldetést leírja a XII. századi Legendae S. Stephani regis, amelyet Hartvik püspök írt, in: Szentpétery (szerk.), Scriptores rerum Hungaricarum II. Bp. 1938. 144. cap. 9. Számos későbbi forrás is tartalmaz utalásokat erre a küldetésre. Ezek közül talán a legvilágosabban IX. Gergely pápa 1238. augusztusában kelt, IV. Bélához írt levele, in: Theiner: Mon. Hung. (lásd fent a 70. jegyzetet), I, 165–166, 295. szám. A küldetés valódiságát fogadja el Váczy, P.: Die erste Epoche des Ungarischen Königtums Pécs 1935. 92–136.; a küldetésre hivatkozó magyar állításokat szicíliai

- és angliai párhuzamokkal veti össze Deér, J.: *Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation* Archivum Historiae Pontificiae 2 (1964) 156–162. Vö. az állítás történetiségének elvetését azon az alapon, hogy azt Hartvik püspök találta ki: Szentirmai, A.: *Die „Apostolische Legation“ des Ungarnkönigs Stephan des Heiligen* Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 8 (1957) 253–267.
74. Kálmán királynak a világi investitúráról a guastallai zsinaton történt lemondására lásd Mansi, J. D.: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* XX. coll. 1211–1212. II. Géza (1161) és III. István (1169) hasonló értelmű nyilatkozatait a textuális problémákra vonatkozó összes utalással tárgyalja: Holtzmann, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn*, in: uő., *Beiträge zur Reichs- und Papstgeschichte des hohen Mittelalters* Bonn 1957, 147–163.
75. János érseket semmilyen részről nem érte az a vád, hogy megválasztásának megerősítése előtt gyakorolta volna érseki hatalmát Esztergomban. A Birodalomban a német királyok koronázásának jogát az a főpap gyakorolhatta, aki megkapta a palliumot, és megválasztását megerősítették, lásd Benson: *Bishop-Elect* (lásd fent a 2. jegyzetet), 169. Minthogy János birtokában volt a palliumnak, nem a koronázás érvényesítése érdekében követelte az esztergomi érsekséget.
76. Az esztergomi érsekség viselőjének koronázási jogát megerősítik: III. Kelemen (1188. április 5.) Knauz: *Mon. Strig.* I. 116. szám; III. Celesztin (1191. december 13. és 20.), uo. I. 124. és 125. számok; és III. Ince (1203. május 5.), *Reg.* VI. 55. Kalocsai érsekek hajtották végre II. László (1162), IV. István (1163) és III. Béla (1173) királyok megkoronázását, lásd Hóman, B.: *Geschichte des Ungarischen Mittelalters* I. Berlin 1943, 394., 430.
77. Ince egy 1209. május 15-án kelt levele szerint ismerte az 1173-as eseményeket, amelyekről III. Sándor levéltára alapján szerzett tudomást; *Reg.* XII. 42 (Potthast 3725. szám), de nincs bizonyíték arra, hogy már 1205-ben is ismerte volna azokat.
78. *Corpus iuris canonici*, ed. Friedberg, E. II. Leipzig 1881 col. 358, 874.
79. Uo., II, col. 47. Ennek a dekretáliának a Friedberg által kiadott szövegét a kézirat újbóli kritikai vizsgálata után javította Pennington, K. J.: *The French Rezension of the Compilatio Tertia* Bulletin of Medieval Canon Law Új folyam 5 (1975) 62.
80. *Corpus iuris canonici*, II, col. 44.
81. Pennington, K. J.: *A Study of Johannes Teutonicus' Theory of Church Government and the Relationship between Church and State, with an Edition of his Apparatus to Compilatio Tertia* (Bölcsészdoktori értekezés, Cornell 1972) II. 1. rész 44.

Középkori novellák

*Középkori históriák
oklevelekben (1002–1410).*

Vál., bev., jegyz. Kristó Gyula
Szeged, 1992.

(Szegedi Középkortörténeti
Könyvtár, I.)

Fontos, szakemberek és érdeklődők számára egyaránt haszonnal forgatható kiadvány jelent meg a Középkortörténeti Könyvtár nyitóköteteként. Az oklevelek narrációs részének történeti forrásértékével eddig is mindenki tisztában volt, oklevélfordítások mégis igen kis számban jelentek meg (említésre méltó kivételek a Tatárjárás emlékezete vagy a Károly Róbert emlékezete c. kötetek). A közreadók által választott megoldás, ti. a narráció kimetszése az oklevél testéből, persze nem kifogás-talan, de kétségtelenül jelentős gyakorlati előnyökkel kárpótolja az olvasót: a terjedelem többszörösére növekedésével. Mályusz Elemér alapvető munkája után (Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon) nem érezzük szükségesnek az oklevél-narratiók jelentőségének méltatását. Inkább a megjelent kötetre térnénk át, amely nyugodtan tekinthető a magyar történelem 400 évének megismerésére szolgáló szöveggyűjteménynek. Hasonló megfontolásból érezzük elfogadhatónak a jegyzetek szűk terjedelmét is, hiszen tetszés szerint lehetne bővíteni, pontosabbá tenni s egyúttal a többszörösére növelni a magyarázatokat.

A leglényegesebb kérdésekben valóban eligazító bevezető tanulmányban – bármennyire is szorítóak a terjedelmi korlátok – szívesen olvastunk volna a narrációk és az udvari kultúra kapcsolatairól néhány szót, miként Kurucz Ágnes a vitatott lovagi kultúrára vonatkozó megfigyelései egy értékes részét éppen az oklevelek narrációs részéből hüvelykezte ki. Ebben az összefüggésben nagyon hiányoljuk a bibliográfiából

Borosy András tanulmányát (Hadi éremek Magyarországon a XIII. században. Hadtörténeti Közlemények új. f. 32, 1985), amelyben – szintén Mályusz eredményeitől indítva – felismeri a narrációk hadtörténeti jelentőségét, s a XIII. századi páncélos „lovagi” harcmodorra vonatkozó legfontosabb forrásoként elemzi őket. Persze rögtön arra is utalhatunk, hogy – a szövegösszefüggésnek megfelelően – a „miles” lovag, katona fordítása helyett a „vitéz” tűnne szerencsésebbnek, amennyiben a fordításban valamivel többet akarunk éreztetni a pusztán a felfegyverzettség tényére utaló katonánál, ld. erre Vizkelety András megjegyzéseit (Itk 1990. 520–528.). Így hangulatilag is megfelelőbbnek érezzük az udvari vitéz fordítást az udvari katona helyett, hős vitézt a hős katona, a harci vagy katonai babérkoszorú helyett a vitézi babérkoszorú változatot. Egyébként a narrációkból valóban kikerekedik a királyi zászló alatt, a király környezetében harcolóktól elvárt „lovagi” erkölcsi és katonai magatartásforma, amelyet persze sokszor az okleveleknek az itt elhagyott arengái egészítenek ki, értelmeznek szépen. Kirajzolódik a XIII. századi ideál: a harcban illően felfegyverzett, lehetőleg páncélosan, hadiménjén lándzsával megjelenő, a csatában éber, oroszlán módjára harcoló, önfeláldozó, nemes ellenfeleket megfutamító vagy fogságba ejtő vitéz képe, aki szükség esetén még saját lovát is átadja urának, s a királynak zsákmányolt zászlókkal kedveskedik. Ez lehet valószínűleg a Csák nembeli Péter oklevelében említett „militia virtuosa”-nak az értelme (Nr. 39.): keményen harcolt, s nem egyszer vitézi bátorságot tanúsított. E narrációk tükrözték, de egyúttal közvetítették is az udvari elvárásokat a hadakozásban részt vevők felé. Borosy művének hasznosítása esetén egyébként aligha maradt volna ki III. András 1291. évi oklevele (Szentpétery, Regeszta Nr.

3795), amelyben a Bécs melletti harci játékról – lovagi torna? – olvashatunk.

Joggal állapítja meg a bevezető tanulmányban Kristó Gyula, hogy az Árpád-korban a narráció „demokratikusabb” műfaj volt, mint később. Ennek okát talán magában a kor hadszervezetében kereshetjük. A királyi birtokszervezeten nyugvó hadszervezet időszakában törvényszerű volt, hogy magának a királynak kellett oklevélbe foglalnia s birtokadománnyal, kiváltsággal jutalmaznia a dicső tetteket, szolgálásokat. A narrációk célja nemcsak az adomány igazolása lehetett, hanem mint olvashatjuk, a követendő vitészség, a követendő magatartásformák népszerűsítése. Ebből a szempontból mindegy volt, hogy az oklevél Farkas várszolga, egy várjobbágy, vagy éppen egy királyi lovászmester szolgálatait örökítette meg. Sőt, a hadakozó rétegek számára még azt az üzenetet is közvetíthette, hogy a vitészség „nemesít”, a társadalmi emelkedés megfelelő ellenszolgálat fejében mindenki számára nyitva áll. Persze maga az oklevélszöveg csak kevesekhez jutott el, s maguk az adományosok tudtak a legkevésbé olvasni. Így nem tudunk másra gondolni, mint hogy hatását – paradox módon – a szóbeliség csatornáin keresztül fejtette ki.

A narrációknak a szóbeliséggel való kapcsolatára nemcsak a bevezető tanulmány utal. Erre már Mályusz Elemér is tett egy megjegyzést, miszerint a kancellária számára maga a kitüntetésben részesülő szolgáltathatta az életrajzi adatokat, a harcok részleteit, az elesett szerviensek, rokonok számát, a sérülések fajtáit, az elfogott ellenfelek nevét és számát. (vö. Mályusz, im. 47.; Fügedi Erik: *Verba volant...* in: Mályusz Elemér emlékkönyv. 119.). Egyfelől volt a nemzetség, a család körében élő hagyomány, a vitészségek, szolgálatok sora, amit a kancellárián a királynál lehetett érvényesíteni. A király az oklevelekben sokszor meg is nevezi, hogy a hőstettek miként jutottak tudomására (előadták, tudomására hozták – sokszor a *relatio* szóval, Nr. 41, 43, 53), vagy éppen írásban kö-

zölték az uralkodóval (Nr. 40). Az érintettek érdeke volt, hogy az eseményeket megjegyezzék, s megfelelő közbenjáróval kijárják a jutalmukat. Ha maga az esemény nem a király közvetlen közelében történt, akkor a tartalmi hitelért a közbenjáró vagy a tanúként említettek feleltek, akik lehettek az illető vezérei a csatában, mint a vasvári várjobbágyok esetében a vasvári és soproni ispánok.

Ebben az összefüggésben is hihetőnek tűnnek a formulák, amelyek megszámlálhatatlan tettről szólnak, s csak az okulás kedvéért jegyeznék le közülük néhányat. A jutalmazásra várók hosszasan emlékezetükbe véshtették magukat, közeli hozzátartozóik tetteit s adott esetben, ha előadták, nem fukarkodhattak velük. Így IV. Béla az 1250-ben elhunyt testvér érdemeiért 1255-ben jutalmaz (Nr. 18.), vagy Kurcz és Mályusz szép példákat említ, amikor az adományosok újra és újra bővítik okleveleik narrációit s beleírják az újabb hőstetteket.

Az oklevelek fordítását megbízhatónak és szövegűségeire törekvőnek találjuk. Ez utóbbinak következménye lehet számos magyartalannak tűnő vagy egyszerűen nehézkes szerkezetű mondat, melyek azonban nem akadályozzák a szövegben való eligazodást. Sőt, legyen inkább a fordítás kissé nehezkesebb, mintsem egyszerűbb, gördülékenyebb, de a latin szöveget megkárosító, megcsonkító kihagyások, összevonások árán. A recenzens azonban kötelességének érzi, hogy az apró, vélt vagy valós hiányosságok közül néhányat megemlítsen (s rögtön mentesse is magát, hogy nem az eredeti oklevelek, hanem csak a megadott kiadások alapján tájékozódott). Ezek a példák teljesen esetlegesek és kiragadottak, de közülük néhány talán nem haszontalan a jövőbeni fordítások számára.

Néhány esetben feltűnő, hogy ugyanazt a szót hányféleképpen adják vissza a fordítók, pl. *acies*: sor, hadrend, csatasor, hadsor, csatarend, csapat, ill. nem fordítják. Vagy pl. a *honor regis*: királyi tiszt, királyi dicsőség, királyi tiszt

telet, királyi tekintély, királyi becsület; fortuna casus: sors szeszélyei, esetei stb. Néhány esetben nem jelölik a kihagyásokat a szövegből, vagy éppen a történeti eseményekre vonatkozó szöveg még folytatódik, egyébként érdektelen szavakkal. Meglehet, hogy az „impulsus lancealis” lándzsadobás helyett inkább lándzsalökésként fordítandó (Nr. 25, 10). Félreértéseket csak néhány esetben tudtunk regisztrálni (bár a 172 tételnek csak egy töredékét vetettük egybe a kiadással), így pl. „contra totam potentiam” helyesen ti. a cseh király egész serege ellen (Nr. 51.). A „potenciá”-t jól fordítják pl. a Nr. 75.-ben. Az „ictus lapidum minime formidans” – esetében szó sincsen hajítógépek említéséről, miként a „balistá”-t határozottan kőhajító gépnek értelmezni is kicsit erőltetett, helyette hajítógép, ostromgép említése szerencsésebb. Az „ardua negotia” nem kellemetlen ügyek (Nr. 142.), hanem fontos, nagy jelentőségű, vö. Magyarországi latinság szótára. A „Quid plura?” nem mi több, hanem minnek többet, minnek folytassam? A „humano ingenio” (Nr. 85.) emberi ügyeskedéssel, ravaszsággal, miként jól fordítva Nr. 34.-ben. Nr. 12.-ben a tatár nem bárdal sújt, hanem lándzsával (hastam direxerat) – legalábbis a szövegkiadás szerint. Elmarasztaló értelemben a fautores, complices értelme a bűntársakhoz, cinkosokhoz áll közel (Nr. 160.). Nr. 50.-ben csak véletlenül írhatták a születés joga és rendje helyett jog és születés rendjét. Nr. 11.-ben a mondat helyes értelme: amikor is aztán az említett Detre előszörre az ellenfelet bátran (kihívóan?),

potenter) és nyíltan megközelítette, másodsorra mindenkit megelőzve lándzsáját forgatva betört a velünk szembe felállított csatasorok közé, s miután sokakat megölt, nem keveseket életveszélyesen megsebesített, lovát elvesztve maga is súlyos sérülést szenvedett. A lándzsáját forgatva kifejezést a „vibrare” ige világítja meg, amely pl. a kígyó nyelvének mozgását jelöli. Nr. 45.-ben „in lancearum examine”: lándzsaviadalban (vö. examen duelli), ugyanott „potencialiter”: erővel, erőszakkal.

No. 165. valóban kiadatlan, de mint Mályusz Elemér is megjegyzi a Zsigmond-kori oklevéltár vonatkozó helyén, narrációja más Kanizsai-oklevelekével feltűnően hasonló, szinte teljesen megegyezik. Így jobb híján azok kiadására is lehetett volna utalni (1397. dec. 8., CD X/2. 440., 1401. febr. 17. Sopron vm. története. I. k./). Éppen a nikápolyi csatával kapcsolatos narrációk arra nyújtanak jó példát, amikor különböző személyek okleveleibe (is) szinte szóról szóra ugyanaz a megfogalmazás került. No. 166-ban az eredetiben communitatis in mense helyett quantitatis in mense olvasandó, s így erős közösségi érzésű fegyveresekről van szó.

Végezetül csak reményünknek adhatunk hangot, hogy az újonnan indult sorozat elkerüli az Akadémia Kiadónál szokásos sorozatok sorsát, azaz végzetét, s rendszeresen megjelenő kötetekkel örvendezteti meg a jelen kötet által felcsigázott olvasókat.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Anonymus – latinul és németül

Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars.

*Die älteste Darstellung der ungarischen
Geschichte.*

Unter Mitarbeit
von László Veszprémy hg.
von Gabriel Silagi.
Jan Thorbecke Verlag,
Sigmaringen 1991.

Bogyay Tamás 1976-ban indította útjára az *Ungarns Geschichtsschreiber* (Magyarország történetírói) sorozatot német nyelven, közel két évtizeddel azt követően, hogy a bizánci és oszmán történetírókat bemutató sikeres sorozat kötetei után és mellett a szláv történetírók sorozatának első kötete is megjelent. A magyar sorozatból 15 év alatt négy kötet látott napvilágot. Az első *Die heiligen Könige* (A szent királyok) címmel válogatás volt az István-, a Gellért-legendákból, a László-legendából és a magyar krónikából. A kötetet Bogyay Tamás, Bak János és Gabriel Silagi gondozta. A következő darab egyetlen auctor, Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkáját ölelte fel (1978). A hét év múlva közzétett harmadik opus – Hansgerd Göckenjan és James R. Sweeney munkája – megint csak gyűjteményes kötet volt, a tatárjárás kútfoiból szemelgetett. A sorozat első három kötetét a Styria Verlag adta ki.

A negyedik kötetre újabb hat évet kellett várni, s ez a munka több vonatkozásban is újdonsággal szolgált. A sigmaringeni Jan Thorbecke Verlag bocsátotta közre, s e kötet nem csupán német fordítást tartalmaz, mint a megelőző három, hanem bilingvis szövegközlést ad. Ráadásul tárgyaként Anonymus *Gesta Hungarorum*-át választotta, azt a munkát, amelynek 1746 (első kiadása) óta kereken tucatnyi edíciója látott napvilágot, s a szöveg egyetlen másolati példányáról két alkalommal is facsimile kiadás készült. A jelen munka legfontosabb

„küldetése” az, hogy első ízben teszi hozzáférhetővé a német nyelven olvasók számára Anonymus szövegét, s ennek a körülménynek a jelentőségét aligha lehet túlértékelni. A német fordítás révén – talán nem túlzás ezt állítani – új korszak kezdődhet Anonymus utóéletében, az eddigi olvasókörnél sokszorta nagyobb közönséghez jut el az anonymusi gesta (az érdeklődőktől kezdve a német tannyelvű egyetemek hallgatóiig). A német fordításról majd a felhasználók fognak nyilatkozni, ők a leginkább illetékesek erre.

A magyar recenzens figyelme a kötet másik három komponensére, az előszóra, a latin textusra és a jegyzetekre (valamint a jegyzetekhez kapcsolódó irodalomjegyzékre) terjed ki. A kötetet Gabriel Silagi neve fémjelzi, munkatársa Veszprémy László volt. A szerzőpáros – feltételezésem szerint – igen szerencsésen egészíthette ki egymást, mert bár Silagi is tájékozott a magyar, Veszprémy is a nemzetközi irodalomban, de az adottságok folytán Silagi nagy nemzetközi áttekintése (amelyet a *Monumenta Germaniae Historica* munkatársaként szerzett) és Veszprémy tájékozottsága a magyar krónikairodalomban (amelyet ilyen tárgyú tanulmányai jeleznek) gyümölcsöző együttműködést eredményezett. A kötet másik nagy eredményének azt tartom, hogy 345 jegyzetben a német olvasó korszerű, modern, tárgyi-lyagos, részletes, informatív tájékoztatást kap az anonymusi műben szereplő problematikáról, személyekről, helynevekről, a mű forrásairól stb. A 17 nyomtatott oldalra terjedő *Literaturverzeichnis* még a szakember számára is tartogat néhány újdonságot, s üdítő látni, hogy rengeteg benne az egészen friss, az 1980-as években vagy éppen 1991-ben megjelent, illetve sajtó alatt levő dolgozat.

Persze, Anonymusnak oly hatalmas és szerteágazó irodalma van, hogy igazán könnyű rámutatni olyan írásokra,

amelyek hiányoznak az irodalomból, illetve a jegyzetekből (egyik-másik taán éppen azért, mert túlságosan frissen, „lapzárta után” jelent meg). Csak néhány idegen nyelvű munkát említek. Hiányzik V. D. Koroljuk erősen vitatható alapállású cikke (*Slavjane, vlahi, rimljane i rimskie pastuhi vengerskogo „Anonima”*. Jugo-vostocnaja Jevropa i srednie veka. I. Kisinyov 1972.), Z. J. Kosztoľnyik: *From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196)*. New York 1987. című műve (főleg az első függeléként szereplő *Did Rumanians Live in Pannonia and Transylvania during the Twelfth Century?* miatt), Imre Boba két új Anonymus-tanulmánya (*One or two „Atlas” in the Gesta of Anonymus Belae Regis?* Ural-Altische Jahrbücher/Ural-Altica Yearbook 1990. 37–73.; *The Federal Structure of the Earliest Hungarian Polity; The Role of the „Covenant of Blood”*, uo. 1991. 99–122.) vagy neves szerzők Anonymusról folytatott beszélgetése (*Anmerkungen zu Anonymus, Imre Boba im Gespräch mit Thomas von Bogyay und Gabriel Silagi*, Ungarn-Jahrbuch 1990. 169–177.) stb.

Az új Anonymus-kiadásnak legnagyobb „szenzációja” kétségkívül az, hogy a *Pdictus magister* szókapcsolatot nem a hagyományos *P. dictus magister* ('mesternek mondott P.'), hanem *Predictus magister* ('előbbmondott mester') formában oldotta fel. Ennek indokaként a bevezetőben azt olvassuk: „In Wirklichkeit steht in der Handschrift der auf die Initiale P folgende Text so dicht angeschlossen (kiemelés tőlem, K. Gy.), daß man bei der allein zu lesenden Form *Pdictus* von einem vergessenen Kürzungsstrich über dem P ausgehend den Beginn des Satzes als *P(re)dictus* zu lesen hat” (3.). Ez lényegében Fejérpataky László nézetének megismétlése. Fejérpataky szerint ugyanis „a *dictus* szó *szorosan* (kiemelés tőlem, K. Gy.) a P mellé van írva”, ami – pont híján – csak a *Praedictus* rövidítése lehet (Még egyszer Anonymus. Századok 1879. 249–252., az idézet a 251. oldalról való). Megjegyzem, Fejérpatakytól egyetlen

cikk sem szerepel a kötetben, így az itt idézett sem. Az előszó egyébként mértéktartó rövidegességgel ad tájékoztatást a gesta kéziratáról, a munka jellegéről, irodalmi karakteréről, stílusáról és nyelvről, s itt olvashatjuk a kiadást motiváló okokat is.

Ezek a következők: 1. az utolsó Anonymus-editio, Jakubovich Emil SRH-beli kiadása (1937) nehezen elérhető; 2. erre is érvényes az, amit Jakubovich írt a korábbi kiadásról, az Endlicher-féléről: számos hibája van; 3. a helyesírásnak az SRH-ban alkalmazott hallgatóságos szabványosítása megengedhetetlen módon meghamisítja a benyomást, amelyet az olvasó a szövegről nyer; 4. a gátlás, hogy a pusztá íráshibákat javítsa, ma megütközést kelt; 5. mindenekelőtt az utolsó fél évszázad témára vonatkozó, szinte áttekinthetetlen tudományos termése igazolja a jegyzetekkel ellátott új kiadást. Rögtön tegyem hozzá: a jegyzetek (jegyzetszámok) a német fordításban szerepelnek, ez a körülmény tehát új latin kiadást aligha igényelt. Magam a legfőbb oknak kétségtelenül az 1. pontban szereplő érvet tartom: az SRH ma már Magyarországon is hozzáférhetetlen, nemhogy német nyelvterületen. Nem vitatható, hogy az SRH Anonymus-kiadásának nyilvánvaló sajtóhibái vannak: *engte* (*gente* helyett): 3920, *noblissimi* (*nobilissimi* helyett): 4510. Ténykérdés az is, hogy az SRH – a valós paleográfiai olvasatok helyett – egységes, a klasszikus latinra érvényes helyesírási norma szerint írta a *ti* + magánhangzó szókapcsolatot, vagyis *t*-vel (és nem *c*-vel), függetlenül attól, hogy a kéziratban *t* van-e avagy *c* (már ha egyáltalán a két betű biztonsággal megkülönböztethető egymástól): pl. *dilectionis*: 3321, *fortia*: 3329, *gratiam*: 348, *pretiosi*: 3419, *amicitie*: 432 stb. Az új kiadás megkísérel betűhív olvasatot adni. Ennek megfelelően a példaként említett szavak *dilectionis* (2821), *forcia* (3029), *gratiam* (3038), *preciosi* (329) és *amicicie* (4417) alakban szerepelnek ott. Vajon mi áll a kéziratban? A mindkét kiadásban azonos *dilectionis* a

kéziratban is ^(1v20-21) természetesen *t*-vel fordul elő. Három esetben az új editio *c*-t ad az SRH *t*-je helyett. A *forcia* olvasat vitatható, inkább az SRH-beli *fortia* az elfogadható, főleg ha a *fortia* szó után másodikként következő *facta* szó *c*-jét tekintjük mércének ^(1v28). A *preciosi* ^(2r12) és az *amicicie* ^(4v31) szavak esetében a kézirat egyértelműen a *c* olvasat igaza mellett bizonyít. Ám mi a helyzet ötödik példaszavunk, a *gratia* esetében? A kéziratban ^(2r2) *gram* alak található. Vajon minek alapján olvasta ezt az új kiadás editora *gratiannak*? Nyilván csakis egy „stillschweigende Normalisierung der Orthographie” alapján, amelyben viszont éppen az SRH kiadóját találta vétkesnek. Száz példának is egy a tanulsága: közszavak esetében még e betűhűségre törekvő kiadás sem teszi feleslegessé az eredeti szöveg, a kézirat kézbevételét. Mivel paleográfiai problémák esetén ez amúgy is megkerülhetetlen, a kiadás során éppen a kényes ortográfiai problémák megoldásában ezt a körülményt mindenképpen figyelembe kell(ene) venni.

Ez veti fel azt a kérdést: amennyiben egy forrásnak egyetlen kézirata van (mint Anonymusnak), s az kétszer is megjelent facsimile kiadásban, az editio során mennyiben kell a kiadónak olyan feladatokat magára vállalnia, amelyek a facsimiléből könnyűszerrel kiolvashatók. Az SRH pontosan feltünteti, amennyiben egy szó valamelyik betűjét a scriptor nagybetűvel írta: *MaRie*: ³⁴⁸, *dicetuR*: ³⁹¹⁷. Ezek a paleográfiai „finomságok” – nem feltétlenül elmarasztalhatóan – az új kiadásban nem szerepelnek. Ugyanakkor az új kiadás az 50. fejezetben a fejezet közben írt *E* iniciálét feltünteti ⁽¹¹⁶¹⁾, az SRH viszont nem (bár szövegkiadási gyakorlatában szokatlan módon új bekezdéssel indítja az *E* iniciáléval kezdődő mondatot: ¹⁰¹⁸). A törléseket – akár még az egy betűhelyre kiterjedőket is ^(40w) – az új kiadás, az SRH-hoz hasonlóan, feltünteti. Kérdés, a facsimile kiadások korában szükséges információ-e ez. Ráadásul a Jakubovich-féle és az új kiadásban nem is felelnek meg egy-

másnak az ide vonatkozó információk. Az SRH a Prologusban a *laboriosi* szó ⁽³³²²⁾ után *rasurát* jelez, az új kiadás nem. Ugyanez a helyzet az 50. fejezetben az *Arpad* név ⁽¹⁰¹⁸⁾ után. Az új kiadás – az SRH-hoz hasonlóan – feltünteti a kézirat írójának tollhibáit azzal a különbséggel, hogy míg az SRH a szövegben a hibás alakot hozza, s azt *sic* megjelöléssel látva el a lapalji *apparatus criticus*ban emendál, addig az új kiadás javított szöveget hoz, amelyet a javítás tényére figyelmeztető *sice*k nem szakítanak meg, s az apparatusban adja a kézirat romlott vagy javítás előtti alakjait. A korszerűbb elvet itt az új kiadás testesíti meg, míg az SRH gyakorlata egy facsimile kiadáshoz (a szöveg – és annak hibái – pontos „lefényképezéséhez”) áll közelebb. E filológiai akribiában az új editio túllép az SRH-n, s olyan, az SRH-ban nem jelzett változatokat regisztrál, mint hogy *gaesta* szó szerepel a műben ⁽³²³¹⁾, amelyet a scriptor *gastá*ból hozott létre, hogy a *tonsa* egy *tunsá*ból alakult ⁽⁴⁶⁵⁰⁾ vagy hogy a *Hovos* eredeti formája *Ho vos* volt ^(4818, 9. fej.).

Ez utóbbi szó igen fajsúlyos problémához vezet el. A kéziratban kétséget kizáróan *Houos* áll ^(5v18), vagyis az intervokális helyzetben álló betű *u* és nem *v*. Sajnálattal kell megállapítanom: erre az elvre, hogy tudniillik a tulajdonnevekben szereplő *u*-kat a kiadás kiejtésüknek megfelelően *v*-re írja át, egész rendszer épül. Így olvashatunk az új editióban *Buduvart* ⁽³²²⁵⁾ *Buduuar* ^(2r29) helyett, *Hungvart* ^(366, 2. fej.) *Hunguar* ^(3r13-14) helyett, *Ugeket* ^(362, 3. fej.) *Vgek* ^(3r18) helyett stb. Ezt az eljárást nem helyesíthetem. Az az editor, aki köznevekben szigorúan ragaszkodik a kéziratához, az abban olvasható betűkhöz (pl. a *ti-ci* + magánhangzó kapcsolatban), nem térhet el a kézirattól a tulajdonnevek esetében sem (egy vélhető kiejtés kedvéért). Ráadásul ez a gyakorlat megtevesztő, mert hiszen az anonymusi kéziratban *Ügyek* neve nem csupán *Vgek*, hanem *Ugek* alakban is előfordul ^(3r32), márpedig az egységeseen *Ugek* alakot tartalmazó kiadás alapján nem dönthető

el, hogy az eredetiben hol szerepel *Vgek* és hol *Ugek*. Sajnálatos a végkövetkeztetés: a kiadás a tulajdonnevek esetében nem alkalmas helyesírási kérdések tanulmányozására. Márpedig ezt egy kiadástól inkább el lehetne várni (és meg kellene követelni), mint pl. a *rasurák* többkevesebb pontossággal való feltüntetését vagy a *tonsa* alak vélhetően (?) *tunsából* történt javítását, vagy hogy a jelenleg biztonsággal kiolvasható *gasta* alaknak egy tovább javított változata-e a *gaesta* (?) alak.

Úgy tűnik, az új kiadás egyik-másik szavával, nevével további problémák vannak. A gesta 4. fejezetében *in regno Scithice* (3v4), a 7. fejezetben *de terra Scithia* (4r31) kifejezések szerepelnek. Az SRH mindkét esetben a kéziratban olvasható alakot hozza (398-9 és 4121), ám mindkettőt *sickel* látja el, ezzel jelzi a nyelvtani problémát, de emendatiót nem végez. Érzékelte a nehézséget a Juhász László-féle editio is, mindkét esetben javította a szöveget, az első esetben *in regno Scithie* (425-26), a másik esetben *de terra Scithica* alakra (69). Az új kiadás mindkét esetben a kéziratban olvasható, nagy valószínűséggel hibás alakot közli, ám a hibát nem javítja, sőt a hiba tényére sem hívja fel a figyelmet (389, 4. fej. és 424). Emendátlanul hagyja az új editio azokat a tulajdonnévi alakokat is, amelyek vitathatatlanul tollhibával fordulnak elő a gesta bizonyos részein, ilyen pl. az *Edum* (4415) *Edumer* vagy *Edumen* helyett, a *Sudal* (484) *Susudal* helyett (a névmutatóban a *Sudal* külön utalószó nélkül nyert besorolást a *Susudal* név alá), a *Loviou* (5833) – a kéziratban *Louiou* olvasható (8r16) – *Souiou* helyett stb. A kiadó jegyzetben hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományosan *iternek* olvasott és tartalmi okokból csakis *iternek* olvasható rövidítés (iĕ) voltaképpen *itemnek* olvasandó (36q). Egy efféle megjegyzés megtételénél azonban figyelembe kellett volna venni a 10. fejezetben olvasható *Similit* rövidítést (6r15), amely más, mint *similiter*, természetesen nem lehet.

Nem szerencsés eljárás a kiadásban a sorszámokat fejezetenként újrakezdeni, mivel rövid fejezetek esetében egy oldalra két, azonos sorszám jut (mint pl. a 36. oldalon a 2. és a 3. fejezet vagy a 108. oldalon a 45. és a 46. fejezet bizonyos sorszámai). Talán helyesebb lett volna az *apparatus criticus* betűjeleit, amelyek jelenleg *a*-tól *z*-ig haladnak, *s* *z* után *a*-val kezdődnek újra, oldalanként újrakezdeni, ezzel el lehetett volna kerülni, hogy – nyilván az utólagos besorolások miatt – vesszővel, illetve vesszőkkel megkülönböztetett betűjelek (pl. *g*, *g'*, *g''*: 46., 48.; *k'* – *k* helyett! – és *k'*: 50.) szerepeljenek. A kiadás feltünteteti a kézirat oldalváltásait, valamint az SRH oldalszámait (ez utóbbiak közül a p. 34. az új kiadás 30. oldalán rossz helyen szerepel). A kötet használatát névmutató, valamint a magyar honfoglalás Anonymus-féle lefolyásának György György által készített, Veszprémy László által kiegészített térképe segíti. Sajnálatos, hogy a térképről a helységneveket jelző jelek (karikák) lemaradtak, hogy számos tájegységnevén alaposan „elcsúszott” (így került a rómaiak legelője – ráadásul olyan betűtípussal szedve, amely a települések és nem az országrészek sajátja – Somogyba, a *terra Gelou* pedig a gesta képzelt színhelyétől csaknem 100 km-rel keletebbre).

Mindent egybevéve értékes alkotással gazdagodott az amúgy sem szegényes Anonymus-irodalom. Szövegének első közzététele után 245 évvel megszületett a teljes német nyelvű Anonymus-fordítás. Korszerű, modern jegyzetek adnak tájékoztatást a német olvasónak az anonymusi műben foglalt problematikáról, s a bevezetés tartalmazza a legszükségesebb információkat. A latin nyelvű kiadást is haszonnal lehet forgatni sok vonatkozásban, de ha bizonyos paleográfiai vagy ortográfiai kérdésekre keresnénk itt a választ, tartsuk kezünk ügyében az SRH-t, sőt még Juhász László editióját, valamint természetesen valamelyik facsimile kiadást.

KRISTÓ GYULA

Középkori törvényeink angolul

*The Laws of the Medieval
Kingdom of Hungary, Vol. I,
1000–1301*

Translated and edited by
János M. Bak, György Bónis and
James Ross Sweeney.
(The Laws of Hungary,
editor-in-chief Peter I. Hidas,
Series I, Volume 1),
Charles Schlacks, Jr. Bakersfield,
California 1989. LXI, 178 pag.

Egy nép, illetve ország múltjának megismerésében kiemelkedő fontosságú helyet foglalnak el a vele kapcsolatos jogszabályok, vagy ahogy a hétköznapi szóhasználatban kissé pontatlanul jelölni szoktuk ezeket a kútfőket: a törvények. Különösen érvényes ez a megállapítás a középkori magyar királyságra, dacára annak, hogy a magyar állam történetének első három évszázadából viszonylag kis számú törvénykezési emlék maradt fenn. Ezek a kútfők ugyanis igen értékes ismeretanyagot tartalmaznak az ország gazdaságában, társadalmi fejlődésében, kormányzatában, igazságszolgáltatásában és erkölcsi felfogásában bekövetkezett változásokról. Igaz, figyelembe kell vennünk: messze nem a teljesség igényével fordulhatunk a jogszabályokhoz a múlt feltárását illetően, hiszen a középkor sajátosságainak megfelelően a tételes, vagyis az írásba foglalt törvények közül csak azok mentek át a tényleges gyakorlatba, amelyek nem ellenkeztek az akkori szokásjoggal. Egyszerűsre mind arról sem feledkezhetünk meg, hogy a gazdasági-társadalmi élet számos kérdésének elrendezését a szokásjog és az írott törvények mellett a különböző egyezmények, valamint az uralkodók által kibocsátott sajtóságos oklevelek biztosították, s az ügyek intézése gyakran szóban történt. A téma iránt érdeklődő szakembereket igen nehéz feladat elé állítja továbbá az a helyzet, hogy az egykor keletkezett jogszabályoknak csak

egy töredéke maradt az utókorra, ami alapvetően az ország viharos történelméből, valamint a törvénykezési emlékek viszonylag későn kezdődött összegyűjtéséből és nyomtatott formában való közzétételéből adódik. Ráadásul a megőrződött törvények egy részének – különösen az Árpád-koriaknak – elkallódott az eredeti kézírata, így szövegük csak később keletkezett kódexekből ismert, amelyekben a decretumok születésének idejére nézve általában semmiféle utalás sem szerepel. Az érdeklenség kedvéért jegyezzük meg: akadnak olyan XI. századi törvények, amelyeknek szövege fél tucat vagy annál is több XV–XVI. századi kódexben található meg, de a decretumok szerkesztése eltér egymástól. Mindezek tetejébe előfordul az is, hogy a számos ismert kézirat között egyetlen olyan sincs, amely 1–1 törvénykönyv esetében valamennyi törvénycikket tartalmazná.

Az első nyomtatott formában megjelent magyarországi törvénynek Hunyadi Mátyás 1486. évi *Decretum Maius*-a tekinthető, amely 1488-ban Lipcsében látott napvilágot. Ezt követően, gyakorlatilag egy évszázaddal később már hiteles nyomtatott változatban jelentek meg a hazai decretumok. S bár 1526 előtt több alkalommal is megfogalmazódott a korábban hozott törvények összegyűjtésének és kiadásának szükségessége, a középkori magyar állam bukását megelőzően mégis csak Werbőczy *Tripartituma* került a nyomdába. A mohácsi csatát követő török hódoltság cseppet sem kedvezett az említett munkálatoknak. Mi több: ez alatt a másfél évszázad alatt számos, addig még ismert decretum szövege tűnt el nyomtalanul. (Ezzel kapcsolatosan érdemes felfigyelni Iványi Bélának arra a megállapítására, hogy a XIV. és XVI. század eleje közti periódusból – különböző levéltári és elbeszélő források utalásai alapján – legalább másfél tucat olyan rendi országgyűlésről tudunk, amelyeknek törvénykezési emléke nem maradt fenn.) Végso soron azonban az ország

három részre szakadása sem vetett gátat a jogszabályok megjelentetésének. Ez a munka előbb a Habsburgok fennhatósága alá került Királyi Magyarország területén indult meg a XVI. század utolsó harmadában, majd hozzávetőleg hét évtizeddel később az Erdélyi Fejedelemségben is hasonló jelenségnek lehetünk tanúi. Az első, nyomtatott formában közzétett magyarországi törvénygyűjtemény, amely Zsámboki (Sambucus) János munkája, a kiváló humanista történétíró, Antonio Bonfini nagyszabású történelmi művének függeléké-ként, 1581-ben látott napvilágot. Mivel ez a függelék igen hibás és hézagos volt, Mosóczy Zakariás nyitrai püspök, aki Zsámbokit is támogatta, Telegdi Miklós pécsi püspököt hívta segítségül egy új munka elkészítéséhez. Az általuk összeállított és 1584-ben megjelent törvénygyűjtemény tekinthető a *Corpus Juris Hungarici* (CJH) első kiadásának, noha ezt a később általánossá vált címet csak a XVII. század végi editio óta viseli a mű. A cím Szentiványi Márton nagyszombati jezsuita nyomdaigazgatótól származik, aki 1696-ban rendezte sajtó alá az addigi törvények gyűjteményét, amit egyébként több jogi munkával bővített. Szentiványi rendtársa, Szegedi János professzor 1742–1751 között a törvénygyűjteményhez jegyzeteket készített, magát a szöveget pedig paragrafusokra bontotta. A CJH editiói közül az 1696. évit két évszázaddal követő, a magyar honfoglalás ezeréves fordulóján, 1896-ban indított ún. millenáris kiadás vált a legismertebbé és a legforgatottabbá. Azonban a *Corpus Juris*nak sem ez, sem pedig az ezt megelőző kiadásai nem voltak teljesek, hiszen valamennyi a „zárttság” elvéhez ragaszkodva készült. A „*corpus clausum*” tana ellen a XVIII–XIX. század fordulójának két kiváló jogásztörténésze, Kovachich Márton György és fia, József Miklós lépett fel a leghatározottabban, akik kísérletet tettek a törvénygyűjteményből hiányzó decretumok felkutatására és a hibás szövegek kijavítására. S bár több tucat eredeti decretumot fedeztek fel, bűvárkodásuk eredményeit a „zárttság” tana következ-

tében csak magánmunkaként adhatták közre. Így hát a magyarországi törvények mindeddig legnagyobb szabású kiadásaként emlegetett millenáris CJH sem tartható teljes törvénygyűjteménynek, függetlenül attól, hogy az erdélyi fejedelmek 1540 és 1848 között hozott rendeleteit és Werbőczy István Hármaskönyvét is tartalmazza.

Elsősorban a Mohács előtti időszak törvénykezelésével kapcsolatosan kellett még szembenézni a jogtörténészeknek számos problémával. Dacára annak, hogy Knauz Nándor, Hajnik Imre, Závodszy Levente és Bartonic Emma munkássága számos újdonsággal lepte meg a tudományos közéletet, a decretumok felkutatásának lendülete a két Kovachich tevékenysége után szembezőkő módon elapadt. Ráadásul a II. világháború dülése során több decretum kézírata is megsemmisült. Annak a hatalmas vállalkozásnak, amely a Mohács előtti törvények modern kritikai kiadását tűzte ki célul, az eredményei az 1970-es, illetve az 1980-as években öltöttek testet. A Magyar Országos Levéltár egykori igazgatója, Döry Ferenc még az I. világháború előtt látott hozzá ehhez a munkához, amelyben az 1950-es évek eleje óta Szilágyi Lóránd is részt vett. A köztük kialakult munkamegosztás szerint Szilágyi az Árpád-kori, Döry pedig az 1301–1526 közti törvények kiadásán dolgozott. Szilágyi betegekeskedése miatt először az 1301 után keletkezett decretumok közzétételét vették tervbe. A kivitelezés nehézkesen haladt, hiszen az ötvenes évek politikai légköre nem kedvezett egy ilyen vállalkozásnak. A munkálatokat, amelyekbe időközben Bónis György és Bácskai Vera is bekapcsolódott, 1958-ban Ember Győzőnek, az Országos Levéltár akkori főigazgatójának a támogatása mozdította el a holtpontról. Így láthatott napvilágot 1976-ban a *Decreta Regni Hungariae* (DRH) II. kötete, amely az 1301 és 1457 között keletkezett törvényeket foglalja magába. 1989-ben jelent meg a sorozat újabb, az 1458 és 1490 között született decretumokat felölelő kötete, amelynek elkészítésében Bónis György,

Érszegi Géza és Teke Zsuzsanna vettek részt. A DRH sorozat több vonatkozásban úttörő jellegű. Nemcsak azért, mert kritikai kiadás, hanem azért is, mert Döry nézete révén szakított a hagyományos felfogással. Azzal, amit többek között még a két „reformer” Kovachich is képviselt, nevezetesen, hogy a decretumot a király és az országgyűlés egyetértő akaratnyilvánításaként kell értelmezni. Ha ugyanis ehhez ragaszkodnánk, akkor figyelmen kívül kellene hagyni az összes XI. századi törvénykezési emléket, vagy pl. az ún. kamarabérleti szerződéseket, vagy akár az 1405. évi városi decretumot. Döry a decretumot az uralkodói akaratnyilvánítás általános érvényű rendelkezésének tekintette, amelynek meghozatalában az uralkodó mellett a királyi tanács is részt vett. (A decretum egyébként több értelmű jogi kifejezés, s a későbbiek során pl. a 15. századi rendi országgyűlések végzéseit is ezzel a terminussal jelölték.) A DRH szerkesztői megszívlelték H. Mitteis szavait is, aki kifejtette: „jogtörténetileg tekintve törvény, szerződés és ítélet között hatásukban alig van különbség”, így tehát a kamarabérleti szerződések sem hiányoznak a vállalkozásból. A DRH további érdeme, hogy a kötetek német nyelvű bevezető fejezetek tartalmazzanak, a decretumok szövegéhez pedig német nyelvű jegyzetek kapcsolódnak, ami által a külföldi szakemberek számára is haszonnal forgathatók.

Két ok miatt időztünk egy kicsit hosszabban a magyarországi törvények kiadásánál: egyrészt, mert ez az általunk ismertető kötet (latin címén *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* I/1., a továbbiakban: DRMH I/1.) Csizmadia Andor által írt nyitó fejezetének tárgya, másrészt pedig, mert csupán az előzmények ismeretében értékelhetjük kellőképpen ennek az új vállalkozásnak a jelentőségét, kapcsolatát a régebbi munkákkal. Előljáróban lezögezhetjük: a DRMH munkatársai messzemenően építettek a DRH sorozatra. Ezt már vállalkozásuk címe is sugallja, de az első kötetbe lapozva kiderül: a kiadási elvek vonatkozásában

szintén mintaként szolgált a DRH sorozat, sőt Bónis György személyében a két vállalkozásnak közös munkatársa is volt. A DRMH I/1. a „The Laws of Hungary” (Magyarország törvényei) címet viselő, hat sorozatban megjeleníteni szándékozott vállalkozásnak az első kötete, amely a „The Laws of East-Central Europe” tudományos programba illeszkedik. A „The Laws of Hungary” a maga nemében páratlan vállalkozás, mivel a kezdetektől napjainkig keletkezett törvényeket azok eredeti nyelvén (vagyis 1836-ig latinul, azt követően magyarul) és angol fordításban kívánja közzétenni. Ez lenne tehát az első olyan munka, amelynek révén a külföldi szakemberek számára is hozzáférhetővé válnának a magyarországi törvénykezési emlékek. A „The Laws of Hungary” főszerkesztője Hidas I. Péter, aki az első sorozat első kötetének bevezetőjét is írta. Ebben Hidas I. Péter röviden felvillantja Magyarország történetének sorsfordulóit, majd a vállalkozás célkitűzéseiről ejt szót. Ebből megtudhatjuk, hogy Kanadában, az USA-ban és Magyarországon élő tudósok együttműködésével készülnek a sorozat kötetei. A munkálatokat az ELTE, az MTA Történettudományi Intézete és a Social Sciences and Humanities Research Council of Canada is támogatta. Az érintett szakemberek 1983-ban és 1984-ben Budapesten, míg 1986-ban Montrealban tartottak tanácskozást. Mindez akkor történt, amikor Magyarországon a politikai rendszerváltásról még legfeljebb csak álmodtak az emberek. A „The Laws of Hungary” első sorozata az 1000 és 1526, a második az 1526 és 1867, a harmadik az 1867 és 1919, a negyedik az 1920 és 1945, az ötödik az 1945 és 1947, míg a hatodik az 1948 után keletkezett jogszabályokat öleli fel. Ezenfelül két kiegészítő kötet kiadását tervezik: az egyik Erdély, a másik Horvátország és Szlavónia törvénykezési emlékeit mutatná be. A „The Laws of Hungary” különböző kötetiben nemcsak a két Kovachich, valamint más tudósok által felfedezett és a *Corpus Jurisba* be nem illesztett decretumokat találhatjuk

majd meg az olvasó, hanem mindazokat a törvénykezési emlékeket is, amelyek a Rákóczi-szabadságharc alatt, illetőleg a forradalmi időszakokban (1848/49, 1918, 1919) születtek. Hidas I. Péter frappáns megfogalmazásával élve a vállalkozás szerkesztői a de facto helyzetet, de iure formában fogják kezelni. A szerkesztők általános elvként fogadták el: minden kötet elején egy bevezető fejezet fogja tisztázni az adott időszak törvénykezési sajátosságait, továbbá azt, hogy a földrajzi elnevezéseket és a történelmi személyiségek keresztneveit a fordítók, ahol csak lehet, angol megfelelőikkel adják vissza. Mielőtt folytatnánk a DRMH I/1-es kötetének ismertetését, ejtsünk még néhány szót az első sorozatról. Ennek első kötete az 1000 és 1301, a második az 1301 és 1457, a harmadik az 1458 és 1490, a negyedik pedig az 1491 és 1526 közti időszak törvényeit tartalmazná, míg az ötödik kötetbe Werbőczy István *Tripartituma* kerülne. A sorozat első kötete 1989-ben látott napvilágot, a másodikat pedig a közeljövőben vehetik kézbe az olvasók.

Az első kötet kiadói és fordítói a középkori magyar jogélet avatott kutatói: a magyarországi Bónis György, a Kanadában élő Bak M. János (University of British Columbia), valamint az USA-beli James Ross Sweeney (The Pennsylvania State University). A kötet Hidas I. Péter előszavával indul, s Csizmadia Andornak a magyarországi jogszabályok korábbi kiadásairól szóló áttekintésével folytatódik. Ezt az Árpád-kori törvényhozás fejlődésének bemutatása követi, majd az egyes decretumok szövege olvasható, mégpedig a kötet egyik oldalán latinul, a másikon angolul. A törvénykezési emlékek egyébként két csoportban szerepelnek: a fő részben található Szent István, Szent László, valamint Kálmán király decretumai, továbbá az 1222. évi Aranybulla és annak 1231. évi megújítása, IV. Béla 1267. évi decretuma, illetve III. András király 1290. és 1298. évi törvényei. A függelékben kaptak helyet az 1092. évi és a Kálmán korában tartott zsinatok végzései (ez utóbbiak az ún. esztergomi vagy

Lőrinc-féle zsinat határozatait, valamint az ún. 2. zsinat tizenhat fejezetét és egy két szakaszból álló zsinati töredéket ölelnek fel), továbbá a szintén Kálmán király korában keletkezett zsidótörvény, illetve a IV. László-kori második kun törvény és a királyi tanács 1300 körüli határozatai. A források válogatását lehet ugyan vitatni, de egy dolog kétségtelen: példa nélkül álló praktikus válogatásról van szó, hiszen ha valaki korábban tanulmányozni kívánta ezeket a jogszabályokat egy helyütt sehol sem találta volna meg őket. Másrészt a DRMH első kötete ki is egészíti a DRH sorozatot, mivel annak éppen az 1301 előtti törvényeket bemutatni hivatott része nem készült el. Bónis György, Bak M. János és James Ross Sweeney lényegében a fent említett decretumok révén vázolja fel az Árpád-kor törvényhozásának folyamatát, beágyazva azt az európai fejlődésbe. Már ez a tanulmány is arról tanúskodik – ami leginkább az egyes decretumokhoz kapcsolódó roppant gazdag és sokrétű jegyzetapparátusból válik teljesen nyilvánvalóvá –, hogy a kiadók egy-egy gazdasági, társadalmi, jogi, egyházi vagy kormányzati jelenséggel, illetve fogalommal kapcsolatosan nemcsak annak tárgyi magyarázatát kívánták megadni, hanem minden esetben igyekeztek annak európai összefüggéseit is felvillantani. Az Árpád-kor törvényhozásáról írt tanulmány révén a magyar történelemben kevésbé jártas olvasó számára is világosan kirajzolódik, hogy Magyarországon az 1000 és 1301 közé eső időszakban – a középkori európai jogfelfogásnak megfelelően – a jogalkotás és az igazságszolgáltatás szorosan összefonódott egymással. Ebből adódóan – formailag nézve a dolgokat – a törvények királyi ítélezések eredményeként jöttek létre, privilégiumok, illetve ítéletlevelek alakjában foglalták őket írásba és „könyvekben” (libri) maradtak fenn. A DRMH I/1. kötetében szereplő decretumok közül csupán az 1267. évinek ismeretes az eredeti példánya, a többi későbbi átiratokban, illetve másolatokban őrződött meg. A legbonyolultabb a helyzet a XI. század törvényeivel,

amelyeknek meghozatalát külön kell választani törvénykönyvvé szerkesztésüktől. A XI. század decretumai büntetőtörvények, ezzel szemben a II. András, IV. Béla és IV. László alatt keletkezettek a királyi szerviensek (illetve nemesek), valamint a szabad kunok jogait és kötelezettségeit szabályozták. III. András 1298. évi decretuma már a törvények új típusát képviseli. Meghozatalában a nemesség tevékeny szerepet játszott, így ez a decretum a korai magyar rendiség törvénykezési emlékének tekinthető. Ennek a törvénynek a szövegéhez csatolva maradt fenn az a királyi tanácsi határozat, amely tárgyi szempontból az első magyarországi büntető- és perjogi kodifikációs kísérletnek fogható fel. Keletkezését az újabb kutatás 1298 és 1301 közé teszi. A magyar jogfejlődés forrásait illetően a tanulmányból kitűnik, hogy a törzsi szokásjog (népjog) csak igen szerény mértékben került át a legkorábbi törvényekbe, s a római jog közvetlen érvényesülésével nem számolhatunk. A kánonjog viszont – akár a törvénykezésnél nem egyszer jelenlevő pápai legátusok, akár a külföldi egyetemeken tanult klerikusok révén – jelentős hatással volt a magyarországi jogfejlődésre.

A fordítók az angol változat elkészítéséhez – egy esetet leszámítva – a decretumok legjobb kiadását vagy a legrégebb kéziratot vették alapul, a különböző kéziratok egybevetését nem tekintették feladatuknak. Maga a fordítás igen nehéz feladatot jelentett, részben a decretumok eredeti szövegének sokszor tapasztalható kuszasága, részben pedig a speciális latin és magyar terminusok miatt. A fordítók fő feladatuknak nem a nyelvi brillírozást tekintették, hanem egy jól olvasható, szöveg-hű angol változat elkészítését. Ennek során nem kerülhették el bizonyos magyar, illetve latin szavak (pl. ispán, pensa, collecta) használatát, vagy sajátos angol terminusok (bondman/woman, chamber) alkalmazását, amelyek egyben az olvasó figyelmét is felhívják a fordítás problematikus voltára. Ez azonban nem túlzottan zavaró, s ugyanakkor a kötet végen található glosszárium nagy segít-

séget nyújt az ilyen terminusok megértéséhez. A kötet jól szerkesztett és könnyen kezelhető. Értékét a már említettekén kívül a különböző mellékletek (térkép, kronológiai tábla, bibliográfia, konkordanciajegyzék, hely- és személynévmutató) is emelik.

E sajtóságos forráskiadványt átböngészve tulajdonképpen csak egy dolgot sajnálhat az olvasó. Nevezetesen azt, hogy több fontos, 1987-ben megjelent munkára – valószínűleg a kézirat lezárása miatt – a kiadók már nem tudtak tekintettel lenni. Így például nem található utalás a kötetben Gerics Józsefnek a korai rendiség Európában és Magyarországon című monográfiájára, vagy az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/4-es kötetére. A XI. századi törvények vonatkozásában úgyszintén nem tudták már kellőképpen hasznosítani a kiadók Jánosi Mónika kutatási eredményeit, bár Jánosi munkásságáról, miként ezt egy lábjegyzet is tanúsítja, tudomással bírtak. Eltekintve ezektől a hiányosságoktól, valamint néhány apróbb elírástól és sajtóhibától, leszögezhetjük: a kötet igen nagy nyeresége a tudományos életnek. Nyelvezete révén megteremti annak lehetőségét, hogy nemzetközi kutatógárda tanulmányozhassa a korai magyar törvényeket. A kötet ugyanakkor elsőrangú oktatósi segédanyag is. Nemcsak a magyar egyetemisták forgathatják haszonnal, hanem azok a külföldi diákok is, akik angol nyelvű képzés keretén belül ismerkednek a magyar történelemmel. Végezetül egy megjegyzés: a kiadók értelem szerint nem vették fel kötetükbe István királynak fiához, Imre herceghez intézett Intelmeit. Mindazonáltal nagy veszteség lenne, ha ennek az erkölcs-tanító könyvecskének a szövegét nem olvashatnánk angolul. Szerencsére Bak M. János és James Ross Sweeney fordításában elkészült az Intelmek angol változata, amelyet az érdeklődő a „The New Hungarian Quarterly” 1988. évi XXIX. kötetében találhat meg (No. 112. 98–105. old.).

PETROVICS ISTVÁN

A XV. század várépítészete

Váarak a későközépkorban
Die Burgen im Spätmittelalter
 (Castrum Bene 2/1990)
 szerk. Juan Cabello, Bp. 1992.

A középkori magyar történelem iránt érdeklődőknek manapság ritkán adatik meg, hogy a szakfolyóiratokban, ill. időszaki kiadványokban megjelent dolgozatokon túl monográfiákat vagy tanulmányköteteket olvashassanak a témakörrel kapcsolatban. Ezért is kellemes kötelesség beszámolni egy, a múlt év őszén kiadott könyvről, mely ugyan a pénzihiány és az átfutási idő miatt voltaképp két év késéssel jelent meg, de mégis örvendetes példája annak, hogy a kutatók küzdelme a fenti tényezők ellen talán mégsem szélmalomharc.

Magyarországon a várkutatás, a várak forrásokban való szereplésének vizsgálata, ill. maguknak az építményeknek a feltárása, állagmegőrzése az anyagi lehetőségek romlása ellenére sem esett vissza. Múzeumok kiadványaiban, művészettörténeti és régészeti szaklapokban ma is értesülhetünk várfeltárásokról, a várak forrásos vizsgálatáról, vagy éppen a korábbi ásatások, kutatások eredményeinek közzétételéről. Ebbe a sorba illeszkedik bele a nemzetközi jellegű, cseh, lengyel, német, román és magyar kutatókat tömörítő *Castrum Bene Egyesület* tanulmánykötete is.

Az Egyesület 1990-ben tartotta meg második konferenciáját, s ezen könyv nagyrészt az ott elhangzott előadások anyagát tartalmazza. A munka hagyományfolytatónak is nevezhető: egyrészt, mert a „Castrum Bene” név már fémjelez egy kötetet – a második megjelenésekor tehát joggal beszélhetünk hagyományról –, másrészt, mert a kötet szorosan illeszkedik az első munkához. Ez így van mind a szerzők esetében – több kutató mindkét kötetben publikált –, mind tematikailag, hiszen a középpontba mindig a vár, s a várakkal kapcsolatos történeti, régészeti, művészettörténeti kérdések kerültek. Az első kötet a XII., a második pedig a XV. szá-

zadi várak, kastélyok, erődítmények problematikájával foglalkozik.

A XV. század várépítészetének történeti megközelítése az 1970-es években lendült fel néhány olyan összefoglaló munka megjelenésével, melyek jelentős ösztönzést adtak a témával foglalkozó művészettörténészeknek, régészeknek, történészeknek, műemlékvédőknek egyaránt. Közülük kiemelkednek Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom, in: Várépítésztünk, 1975. 63–86., és Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437), 1977. című művei, melyek a várak történeti szerepét, a vár és a hatalom, ill. a birtokrendszer és a politika viszonyát tárgyalják.

Az Anjou-kori *honor*-rendszer felbomlása után, Zsigmond uralkodása idején gyökeresen átalakult a birtokstruktúra. Újra megjelentek a területi magánvagyonok, s a hatalmat jelentő várakat a nagybirtokosok immár nem tisztségük idejére, hanem saját, örökös tulajdonul kapták. Így a vár uradalmuk magjává vált. Az arisztokrácia politikai súlyával ezután egyenrangú félként állt a királlyal szemben, s az udvar mellett – persze nem annak visszaszorulásával, ld. budai, visegrádi építkezések – mint új (vár)építtető csoport jelent meg.

Ezen várak, erődítmények, rezidenciák részben katonai-védelmi célokat szolgáltak, de az újabb kutatások szerint sokkal inkább domináns volt a *reprezentációs jelleg*, a nagybirtokos társadalmi tudatának, politikai és hatalmi súlyának kifejezése, az ezekhez méltó székhely kialakítása, ill. a birtokigazgatási funkció. Részben új építmények készültek, de gyakori volt a régebbi várak, udvarház jellegű épületek átalakítása is. Ehhez szorosan kapcsolódva a főúri birtokközpontokban, illetve nemesi rezidenciákban fokozottan jelent meg a lakályosság kérdése, a komfortigény, a lakótér megőrzésének szükségessége. A várudvarok kezdtek beépülni: feltűntek a füstmentesen fűthető szobákkal rendelkező, emeletes, homlokzatukon loggi-

ákkal, gyakran erkélyekkel tagolt, árkádsoros paloták. A fenti elemek, a korábban zárt épülethomlokzatok kinyílása, illetve a várkápolnák megjelenése mind a *reprezentáló, rezidenciális* jelleget emelik ki. Az épületek stílusukban inkább igazodnak az Anjou-kori gótikához, ill. a XV. századi későgótikához, mint a reneszánszhoz, melynek igazi hatása a XVI. században jelentkezett.

Ezen megállapításokon belül – és túl – azonban számos probléma vetődik fel. Először is: igen nehéz elválasztani egymástól a forrásokban *castrum, castellum* és *curia nobiliaris* néven szereplő építményeket, pontosan meghatározni, ill. egymástól elkülöníteni az egyes fogalmak jelentését, tartalmát. Gyakran szerepel a forrásokban ugyanis a vár módjára épített *castellum (castellum instar castris)* kifejezés, ill. előfordul, hogy maga a tulajdonos titulálja kúriáját várnak.

Másodszor: maga a *castellum* fogalom gyűjtőnév. Az ezen terminus alá utalt építményeknek több fajtája létezett, pl. erődített nemesi házak; kisebb várak; templomokból és kolostorokból épült kastélyok; nemesek egymás ellen emelt katonai erősségei stb., s ezért építészeti megoldásuk is eltérő volt, sokszor külső megjelenésben nem is különböztek az egyértelműen várnak nevezett építményektől. Valószínű, hogy árokkal és fallal körülvett épületek voltak, belső udvarukon lakóházzal vagy toronnyal. (Erődített voltukról tanúskodik maga a *castellum* fogalom is, mely a *castrum* kifejezés kicsinyítő alakja: kisméretű vár. A szakemberek általában az erődítmény vagy a kastély szavakkal magyarázzák – természetesen nem a mai, kastélynak nevezett épületeket értve alatta.) Ám a falon sok esetben nem követ, hanem fából és földből készült palánkot kell érteni; a torony megjelenése sem általános stb. Végezetül az is nehezíti a kérdést, hogy ezen építményekre még alkalmazták a *fortalicium, propugnaculum, domus lapideum* kifejezéseket is. Ezért nehéz csak egy szóval lefordítani a *castellum* fogalmat, pontosan megadni funkcionális és építészeti jegyeit, s így sok esetben egyértelműen elválasztani a *castrum*tól.

A problémákat, kérdéseket még folytathatnánk. Nem teljesen tisztázott a XV. századi paloták, mint lakóépületek belső térbeosztása, az egyes – földszinti és emeleti – helyiségek, a külső épületek funkciója sem. Terminológiai problémák nehezítik a palota (*palatium*, aula, *coenaculum*) és a terem (*aula, sobium*) fogalmak jelentésének pontos definiálását. Milyen volt a várak, kastélyok viszonya a városias településekkel? A több ilyen építménnyel rendelkező birtokok *residentia continua et perpetua*, ill. *locus habitatoris* néven szereplő állandó lakhelyei milyen sajátos és megkülönböztető jegyeket hordoztak a tulajdonos többi várához, kastélyához, kúriájához képest? Hatottak-e a kolostorok refektóriumai a palotatermek kialakítására? A királyi építkezések befolyásolták-e a nemesi építkezéseket, s ha igen, milyen mértékben? S egyáltalán: a XV. század városépítészete a korábbi gyökerekből táplálkozó szerves egység, vagy inkább előkészítője a XVI. században, a politikai viszonyok miatt létrejövő, ekkor már főleg katonai-védelmi funkciót betöltő várépítészetnek? stb., stb.

A kötetben huszonnyolc dolgozat található. Ezek közül négy nevezhető általános, összefoglaló-problémafelvető jellegűnek. E tanulmányokban Feld István, Koppány Tibor és Marosi Ernő a XV. századi várak, kastélyok, paloták történeti, építészeti, művészettörténeti kérdéseit foglalja össze, míg Kubinyi András a palota és a terem fogalmak jelentésrétegeiről ír.

A tanulmányok másik része a „különös” kategóriája alá sorolható, hiszen e dolgozatok konkrétan egy-egy *castrum, castellum* problematikájával foglalkoznak. Kevés kivétellel bemutatják azok írásos forrásokban való megjelenését az Árpád-kortól a XV. századig, s az alapos vár- és birtoklástörténet után, elsősorban a szerzők ásatásainak eredményei alapján rekonstruálják a várak stb. építészeti megoldásait; milyen külső és belső jegyekkel, alaprajzzal, melléképületekkel rendelkezettek.

A rész dolgozatainak témája pl. a budai palota – Érszegi Géza két, I. Lajos-kori pápai oklevél kritikai kiadá-

sával szól a budavári királyi kápolna problematikájához; Buzás Gergely és Végh András pedig a Zsigmond-kori palotahomlokzat lehetséges rekonstrukciójával, s az ekkor készült palotakapuk kérdésével foglalkozik –; a visegrádi fellegrvár és királyi palota; a várpalotai, kanizsai, ónodi vár; a sárospataki castellum stb. Kubinyi András pedig másik tanulmányában a déli végvárrendszer néhány castellumának lőfegyver- és tűzerejét vizsgálva érdekes következtetéseket von le a végvárrendszer s ezen belül a castellumok erejéről, jellegéről.

A dolgozatok harmadik csoportja külföldi szerzők (öt cseh, két német, két román kutató) munkái. Ezen tanulmányok részben a középkorban Magyarországon, de ma Romániában található XV. századi várakról – pl. Temesvár középkori kastélyáról, ill. Ozorai Pipó építkezéseiről a Bánátban –; részben a Kárpát-medencével szomszédos területek (Cseh-Morvaország, Német Birodalom) ez időben készült várainak általános és különös jegyeiről szólnak – így jó lehetőséget adnak az összehasonlításra.

A tanulmánykötet tehát egyrészt kérdéseket és tisztázandó problémákat kíván felvetni, ugyanakkor igyekszik ezek közül többet is megválaszolni, a felvetéseket újszerűen megvilágítani, s egy keretet adni, melybe a XV. század várépítésze elhelyezhető. Természetesen a kötet minden kérdésre nem ad választ – s voltaképp nem is ez a feladata. A témakör valamennyi problémájának tisztázására ugyanis nem elegendő egy tanulmánygyűjtemény.

Ezt a munkát egy olyan – történelemszövegből, régészszerzőkből, építészszerzőkből, művészettörténészszerzőkből álló – műhely végezheti el, amely komplex módon tudja vizsgálni a XV. századi magyar várépítészet valamennyi általános és különös jegyét mind az írott források, mind az építészet, művészettörténet, régészet adatainak figyelembevételével, egyben elhelyezve a kérdéskört az európai/közép-európai fejlődésben – így válaszolva meg az összes problémát.

Természetesen ez több év munkáját és legalább egy vaskos kötetet (kötetso-

rozatot) igényelne – de ezen tanulmánygyűjtemény jó úton halad, hiszen „kicsiben” szimbolizálja azt a megoldást, amire gondolunk. A Castrum Bene Egyesület pedig bátran nevezhető olyan szellemi műhelynek, mely tagjainak felkészültségéből, szakismeretéből adódóan meg tudná oldani ezt a feladatot. Így e kötet alapján, jó előmunkálatnak is tekinthető a témakör esetleges teljes feldolgozásához.

A tartalmi részek után végezetül essék szó a formai jegyekről is.

A dolgozatok után alapos jegyzet-apparátus, ill. bibliográfia található, mely bőséges szakirodalmat ajánl a téma iránt érdeklődőknek. A Castrum Bene Egyesület nemzetközi voltából következően minden tanulmányt – még a Gerő László által írt előszót és Juan Cabello bevezetőjét is – német nyelvű rezümé követ. A külföldi szerzők dolgozatainál pedig a főszöveg német, s a rövid tartalmi összefoglaló magyar. Ezenfelül a tanulmányok többsége után nagy gondnal készített szemléltető fotók, alap- és rekonstrukciós rajzok találhatóak.

A Magyarországon megjelent tanulmánykötetekhez képest szokatlan, de igen szimpatikus megoldásnak tartjuk, hogy a dolgozatok végén megtalálhatók a szerzők címei is. Így bárkinek – szakembernek vagy akár egy laikus érdeklődőnek egyaránt – lehetősége nyílik, hogy véleményét közvetlenül a szerzőnek írja meg.

A kötet formai jegyei között voltaképpen egy igazán szemet szúró hibát fedeztünk fel: sajnos, a szövegekben feltűnően sok betű- és névelírás, ékezet- és vesszőhiba van – gondosabb korrektúrázással ez megelőzhető lett volna.

A kötet bemutatásának végére kíváncsok, hogy az Egyesület 1992 nyarán újabb konferenciát tartott Pécsen „Középkori püspökvárak és rezidenciák” címmel. Ennek programjáról a Műemlékvédelem 1992/4. száma tudósított. Reméljük, a Castrum Bene Egyesület mielőbb meg tudja jelentetni a sorozat harmadik, ezen összejövétel előadásait tartalmazó, immár tematikus kötetét.

PITI FERENC

Egy rendkívüli utazás krónikája

*Paolo Emilio Taviani:
Kolumbusszal Amerikába –
1492.*

Ford.: Tóth Éva, Helikon, 1992

Paolo Emilio Taviani, a genovai egyetem professzora több mint 40 éve foglalkozik Kolumbusz-kutatással, azonban személyisége és tevékenysége Magyarországon csak a nagy felfedezés 500. évfordulója kapcsán került az érdeklődés homlokterébe. Szerepelt a televízióban bemutatott Kolumbusz és a felfedezések kora című ismeretterjesztő sorozat első részében is, bár nevét a Kolumbusz-emlékévként egyik legértékesebb magyar nyelvű kiadványa, a Kolumbusszal Amerikába – 1492 tette ismertté. A kötet, amelyhez a szerző külön elő- és utószót írt, a Kolumbusz utazásai címet viselő monográfia része, s hiánypótlónak számít, mert a Kolumbusz-kérdést tárgyaló, igényes munka nálunk hosszú évek óta nem jelent meg.

Taviani könyve tartalmi szempontból tudományos, formailag viszont ismeretterjesztő, mivel a pontos hivatkozások hiányoznak belőle. A szerző sok fényképet, rajzot és térképet használt fel illusztrációként, valamint számos földrajzi, növénytani, régészeti és néprajzi adatot is ismertetett, s ezzel a módszerrel helyenként nehéz olvasmánnyá tette a művet. A fenti tényezők azonban kevésbé szorítják háttérbe a pozitív vonásokat.

Kolumbusz Kristóf személyiségével, életpályájával és felfedezéseivel kapcsolatban könyvtárnyi irodalom gyűlt össze az elmúlt századok során, s mire az 1930-as évek elején Taviani a kérdést tanulmányozni kezdte, a dokumentumok döntő többségét már feltárták. Ezért forráskutatással vagy az adatoknak a korábbiaktól eltérő csoportosításával, értelmezésével szinte lehetetlenné vált újat hozó történeti munkát készíteni. Nagy lehetőséget jelentett viszont a

helyszíni szemle, amit Taviani ki is használt. A Kolumbusszal Amerikába – 1492 fordítójának, Tóth Évának adott interjújában (Vigilia, 1992/9.) úgy vélekedett, hogy ő az egyetlen a világon, aki mindenütt járt, ahol Kolumbusz megfordult. A források és a szakirodalom alapos ismeretéhez tehát a helyszínek felkeresése által biztosított közvetlen információk is járultak. Ez biztosítja Taviani munkájának újszerűségét, és teszi lehetővé számos vitatott kérdés tisztázását.

A kötet egyik legnagyobb érdeme a problémaérzékenység. Sajnálatos, hogy az időrendi sorrendben az első probléma, ti. a Kolumbusz származásával kapcsolatos nézetek részletes tárgyalására a könyv tematikája nem biztosított lehetőséget, mivel az e tárgyban folytatott polémia időről időre felújul. Mint ismeretes, az egyes történészek (vagy történelemmel foglalkozók) szerint Kolumbusz piemonti, mások szerint portugál volt, ismét mások szerint Korzikán vagy éppen Khiosz szigetén született. Ezek a feltételezések azonban aligha tekinthetők megalapozottaknak. A nagy felfedező zsidó és spanyol származásával kapcsolatban is léteznek elméletek, de a kutatók túlnyomó része genovainak tartja őt. Természetesen Tavianitól, aki Genovában született és genovai egyetemistaként kezdett el Kolumbusszal foglalkozni, aligha várható el, hogy ne a genovai származást részesítse előnyben. Egyébként az ellenvéleményt hangoztatókkal szemben rendkívül korrekt professzor csak e kérdés felvetésekor tett kivételt, jóhiszemű dilettánsoknak és rosszhiszemű hamisítóknak nevezve azokat, akik Kolumbusznak különböző szülőházákat „kreáltak”.

Régóta foglalkoztatja a kutatókat az a kérdés, hogy a nagy felfedezés előtti napokban milyen volt a legénység hangulata a Santa Marián, a Ninán és a Pintán. A dokumentumok összevetése

után a szerző arra a következtetésre jutott, hogy elégedetlenség, tiltakozás és egyet nem értés volt, dráma (erőszak vagy zendülés) azonban nem, s egyes források szerzői azért dramatizálták a helyzetet, mert a megtörtént eseményeket, az elért sikert nemhogy csökkenteni, hanem felnagyítani volt érdemes.

Részletesen foglalkozott a szerző az elsőként felfedezett föld problematikájával. A szigetet, amelyen az európaiak 1492. október 12-én kikötöttek, lakosai Guanahaninak hívták, Kolumbusz pedig San Salvadornak keresztelte el. Guanahani-San Salvador azonosításának kérdése csak a XVIII. század végétől került fel. 1926-ban a Bahamák kormánya törvénybe iktatta, hogy San Salvador Watling szigetével azonos, de az 1930-as évek végétől kezdődtek meg a valóban tudományos kutatások. Miután Taviani több ízben személyesen tanulmányozta a Bahamákat, a Turks- és a Caicos-szigeteket, arra a következtetésre jutott, hogy Guanahani-San Salvador kétséggkívül megegyezik Watlinggel, s bizonyítékait e kötetben is felsorakoztatta.

Kolumbusz flottájának zászlóshajója, a Santa Maria 1492 karácsonyán zátonyra futott Hispaniola (Haiti) partjainál. A Kolumbusszal Amerikába – 1492 című munka a hajótörés helyét illetően szintén állást foglalt. Az állásfoglalás érdekessége: a szerző ezúttal elutasította a mestere, Samuel Eliot Morison által is elfogadott hagyományos nézetet. Taviani elismerte ugyan, hogy a tragédia a mai Cap-Haitien kö-

zelében történt, de színhelyét a zátonyok zónáján kívülre helyezte.

A genovai történész igen találóan jellemezte a genovai tengerészt. Szerinte „csak ostobák vagy szándékos rágalmozók” tagadhatják Kolumbusz tengerészeti zsenijét. Úgy vélte, hogy könyvének főszereplője ravasz, leleményes, erős és bátor volt. Ugyanakkor Taviani Kolumbuszt rosszhiszeműnek, gyanakvónak, makacsnak, sőt megátalkodottnak, fennhéjázónak, beképzeltnek mutatta be, olyan embernek, akiben nem volt hajlam az alázatra és a lemondásra, s aki néhány alkalommal hazudott is. Ebben a jellemzésben több a negatív, mint a pozitív elem, az olvasónak mégis az az érzése, hogy Taviani rokonszenvez Kolumbusszal. Rokonszenve azonban nem vezet elfogultsághoz.

A Kolumbusszal Amerikába – 1492 című kötetnek feltétlenül ott a helye a nagy felfedezővel foglalkozó értékes művek között. Azonban – mivel a négy út közül csak az első tárgyalja – óhatatlanul hiányérzetet kelt az olvasóban. Szerencsés lenne tehát a fordítás alapjául szolgáló monográfia (I viaggi di Colombo) egészét megjelentetni, mi több: ahhoz, hogy Taviani Kolumbusszal kapcsolatos koncepciója magyar nyelven teljesen hozzáférhető legyen, szükség van a Kolumbusz Kristóf – a nagy felfedezés genezise (Cristoforo Colombo, la genesi della grande scoperta) című, szintén kétkötetes mű kiadására is. Máskülönb az 1992-es év eredménye csak torzó marad.

DR. MAKAI JÁNOS

BORONKAI IVÁN–SZOVÁK KORNÉL

Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához

(1. közlemény)

A Magyarországi Középkori Latinság Szótára (Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae) I. kötetének 1. füzeté 1987-ben jelent meg, s az 'a, ab, abs' praepositiótól 'aeternaliter'-ig tartalmaz szócikkeket; a 2. füzet ('aeternaliter'-'assignatio') 1988-ban, a 3. füzet ('assignatio'-'byzantius') 1989-ben, a II. kötet 1. füzeté ('caballa'-'cliciarius') 1991-ben hagyta el a nyomdát. Az idők során azonban gyarapodott cédulaállományunk, gazdagodtunk tapasztalatokban, és a szakma művelői is véleményt nyilvánítottak munkánkról. (Ezek sorából is kiemeljük Solymosi László alapos recenzióját: Levéltári Szemle 1990/3. sz. 81–88. old.) Mindez arra ösztönzött bennünket, hogy elfogadva az Aetas szekesztőségének ajánlatát, időről időre pótlásokat tegyünk közzé a szótár megjelent füzetéhez. Jelen közleményünk az I/1-es füzet anyagának kiegészítését és korrekcióját célozza.

Az adatok közlésének formája megegyezik szótárunkéval. Az esetek nagy részében a meglévő szócikkeket bővítjük. Ilyenkor csak azt a jelentéskategóriát tüntetjük fel, amelyikbe az adat beletartozik. Az eddigiekhez képest új szó, jelentés stb. közlését pedig csillag (*) előzi meg; a jelentést csak az esetben adjuk meg magyarul, ha az a szótárhoz képest többletet tartalmaz. Az idézetek forrásait azzal a rövidítéssel jelöljük, amellyel a szótárban is; a rövidítések feloldásához az I/1-es füzet XXIV–LVIII. és a II/1-es füzet V–VIII. oldalán található jegyzékek nyújtnak segítséget.

*1 a *prima littera alphabeti, qua primus in ordine locus designatur – az ábécé első betűje, mely egy sorrend első helyére utal*: Sub littera A in bybliothecca cum renovacionibus et confirmacionibus tam papalium, quam regalium pri<v>ilegiorum depositum et consignatum: c.1400 PRT II p.251.

1. **abdicō, -are** 1 **b orbare, privare**; refl.: *renuntiare*; spec.: *officio, iure*: Amici quidam consulebant, uti se imperio abdicaret (ἀπαλαγγῆναι τῆς ἀρχῆς): IAN. PANN. *Plut. dicta* p.37.

abduco, -ere, -duxi, -ductus *5 *amovere, remove* – *eltávolít, elvezet*: Quin, ... sceleste, statim abducis (οὐκ ἀπάξεις) e convivio mulierem?: IAN.PANN. *Plut. dicta* p.45. Cum ... homo inter abducendum (ἄγόμενος) commemoraret ducentibus (πρὸς τοὺς ἄγοντας) multos se dies arcum non exercuisse, ... audiens Alexander admiratus est: *Ibid.*

abicio, -ere, -ieci, -iectus 2 *a omittere, negligere, recusare sim.; personam; (uxorem) repudiare*: Quod illam personam ... adulterinis sibi amplexibus colligatam ... omnino abiectam in remotissimis regni sui ... finibus alicui, dum tamen catolico, matrimonialiter copularet (*sc. rex*): 1288/? Sz 1910 p.5.

abiectio, -onis f. *contemptio*: Beatus Franciscus fuit Christo in mundi abiectione et carnis cruciatione conformis in hac vita: *Chron.F.M.O.* p.218.

abiectivus *vide* abietinus

abiectus, -a, -um 2 a *despectus, humilis, vilis; de rebus*: Qui ... tempore vindemiarum ... decimas ... vinorum ... de viliori et abiecto et per torcular extracto, et non de bono in doleis extruso musto ipsorum plebanis *extradant*: 1435 Zimmermann, *Urkb.* IV p.562-563.

abies, -etis f. *(abyes, habies; *gen. sing.*: abiei) 1 ἐλάτη, *arbor altissima rectissimaque*: Limes venit ad quandam metam secus metam principalem erectam sub arborem (*sic*) abiei: 1256 *CD Croat.* V p.13. Limes pervenit ... ad arborem habietis cruce signatam: 1278 *Ibid.* VI p.274; *in eisdem litteris plerumque forma abies reperitur*. Mensurando versus possessionem Alberth septuaginta octo wlnas de silva abyetum a tribus arboribus signatis: 1352 Bártfai, *Széchényi* p.509. – *Nota*: Prope *f r u t i c e s* abietum sunt due mete, ... deinde circuit (*sc. limes*) *f r u t i c e s* abietum et descendit in vallem: 1262/1275 *Reg.Arp.* II/2–3 p.137.

abietinus, -a, -um *(abiectivus) *abiegnus, *ad abietem spectans – fenyő*: Quod ... cementum ... in eorum silvis abietinis seu saltuosis (*perperam*: *Szent-Ivány* p.59: silvis abiectivis et saltuosis) est crematum absque eorum omni scitu: 1479 *Dl* 63 342.

abigo, -ere, abegi, abactus *(*praes. perf.*: abig-) 1 a *animantia abducere; gener.*: Feci abigere nonnullos porcos de Polgarj versus Agriam, et illis, qui abigerunt, pro expensis den. XX *dedi*: *Bakócs-cod.* p.370. Feci abigere sexaginta porcos, ... et pro illis, qui abigerunt etc.: *Ibid.* p.413. Quod iidem iobagiones ... pecora et pecudes ipsorum ... per predictam possessionem ... ad silvam glandinosam ... frequentius abigissent et depulissent ibidem pascentes: 1504 *Podmaniczky oklt.* I p.428.

abinde adv. 1 *illinc, ab eo loco*: Quod ... ibi taliter sue probitatis exercuerint opera, quod abinde non sine magno rediere nostre celsitudinis honoris incremento: 1244 *Reg.Arp.* I p.229. Franco ... secus fluvium Ister ... civitatem amplissimam edificasse ... et tandem orientalium metu nationum abinde ad partes occidentales declinasse ... traditur: IOH.THURÓCZ 18 (p.18).

abintra adv. 1 (*simul etiam* 2): *ab interiore parte*: Emericus ... in huiusmodi castris nostri expugnatione adversus abintra repugnantes bellica certamina committendo ... nonnullos abintra pugnantes per crebros et assiduos suorum telorum ictus letaliter sauciavit: 1423 *Dl* 11 422. 2 *in interiore parte*: Unum cifum argenteum ab intra deauratum *abstulerunt*: 1434 *Zala oklt.* II p.483. Magistro paller (*i.e. magistro structorum*), qui ab intra et extra denuo ruinas construxit, ... *dedi* flor. XLII: *Bakócs-cod.* p.374.

***abintro adv.** (ab intro) *intus, in parte interiore*: Signeta eorum propria ad presentem litteram ab intro *appresserunt*: 1421 *Mon.Budapest* III/2 p.59.

abinvicem adv. 1 *unus v. unum ab altero*: Naturae Christi ab invicem differunt (διαφέρουσιν ἀλλήλων): CERB. *Ioann.* 3 (p.12–13). Non ... ipsas (*sc. personas deitatis*) insertas et distantes ab invicem (ἀνεκφοιτήτους δὲ αὐτὰς

καὶ ἀδιαστάτους ἀλλήλων) et unitas et invicem inconfuse ingressas credimus: *Ibid.* 5 (p.14).

abitio, -onis f. *2 *fuga, discessus clandestinus – menekülés, szökés*: Unacum residuis bobus dicti Georgii ... per ipsum exponentem ab eodem Georgio ... propter clandestinam abicionem receptis (*superius*: qui ... ab eodem exponente furtim et clandestine ad bona dicti Michaelis Chaaky recessisset): 1510 *DI* 73 349.

1. abitus, -us m. *discessio, profectio*: Post Lodovici regis abitum Ioanna ... regno exacta nil ... aliud, quam ut in regiam potestatem restitueretur, curasse videbatur: BONF. II,10,276.

abiuro, -are *iuramento negare, repudiare*: Christi fide abiurata ad spurcissimam Machometi sectam defecisse dicitur: 1521 *Kolozsvár oklt.* p.357.

ablego, -are **removeere; rem – eltávolít; dolgot*: Impedimenta omnia edixit ablegari (ἀποπέμπειν) praeter ollam, veru et poculum fictile: IAN. PANN. *Plut. dicta* p.74.

abluo, -ere, -lui, -lutus *(*praes.perf.?*: abluebavit) 2 *a lavando purgare; proprie*: Si ... de Sanguine Christi super pallam ... ceciderit, pars, super quam cecidit, abluatur, et ablutio a sacerdote ... sumatur: *Syn.*1279. 102 (p.150). Blasnovi (*i.e. fatuo?*) a duabus camisiis, quas ... abluebavit, ... dedi IIII den. Ung.: 1500 *MTTXXVI* p.37.

ablutio, -onis f. *4 *eccl.*: *aqua, qua operimentum arae sim. Sanguine Christi fortuito conspersum ablutum est – a Szent Vér oltárábroszról stb. való eltávolítására szolgáló víz*: (vide s.v. abluo, -ere).

***abmedius, -a, -um** *dimidius, medius – fél*: Unum barile abmedium, quasi pondus de globis pixidiariis ferreis: 1489 *HtK I* p.496.

abnego, -are 2 *recusare, nolle reddere; *cum inf.*: Si eidem de aliquibus sedibus reddi *birsagia* (*i.e. multae*) abnegabuntur: 1466 *Stat. Transsylv.* p.4.

***abnocto, -are** (*ab aliquo loco*) *procul pernoctare – (valahonnan) távol éjszakázik*: Non me ... latet te praeter morem abnoctare (ἀπονυκτερεύω): IAN.PANN. *Plut. dicta* p.67.

aboleo, -ere, -olevi, -olitus *(*abholeo, aboluo*) 1 *a destruere, e medio tollere, revocare; proprie*: Quomodo ... metas terreas ... erectas et dispositas per iobagiones ipsorum ... distrahy et penitus aboluri fecissent: 1453 *Hédervár oklt.* I p.278–279. **c de vi diplomatum**: Exhibuit nobis privilegium ... regis ... non rasum, non cancellatum, non abholum: 1272/1291 *Reg. Arp.* II/4 p.48.

1. abortivus, -a, -um **b ante tempus legitimum v. mortuus natus; de bestiis**: Quod ... equos equatiales ipsorum ... potentialiter depelli fecissent, ex quibus tandem propter malam conservationem et custodiam quedam ex ipsis equatiis poledros abortivos procreassent: 1384 *Sztáray oklt.* I p.470.

abrumpo, -ere, -rupi, -ruptus 1 **b rumpere, dissolvere, destruere; transl.**: Si ... diuturna exercitatione continentiae voluptatum et divinorum meditatione paulatim eam (*sc. mentem*) habitatione (*rectius*: habitu v. habi-

tudine) abrumpimus (τῆς τοιαύτης σχέσεως ἀπορρήξωμεν): CERB. *Max.* III,72.

abruptus, -a, -um 2 *more adverbii: 'ex abrupto' i. q. ex improviso, subito, *celeriter: Ex abrupto et celeriter opus dicti castris perficere: 1372 Sz 1900 p.610. Non statim et ex abrupto: 1463 Matth.epist. I p.138. *3 periculosus – kockázatos, veszélyes: In abruptis et ingentibus ausis factio dicebat opus esse (τῶν ... τολμημάτων τὰ παράβολα καὶ μεγάλα πράττειν ἔφη δεῖν), non consulto: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.82.*

absante et abstante vide obsto

abscondo, -ere, -di, -ditus v. -consus 1 *condere, reponere, celare, occultare: Si quis ... res aliquas celaverit et abscondi fecerit, de quibus contributio solvi deberet, ... auferantur: Constit.1522. 30. – *Refl.: Cum ... homines huc illuc de partibus illis se absconderent: ROGER. 34 (p.579). Abbas ... abscondit se in monasterio, ut audiret consilium: Chron.saec.XIV. (V) 116 (p.382). – *Transl.: Non absconditur (οὐ κρύπτεται) laetitia regis in successu, nec risus in lusu, nec humanitatis gratiaeve apparatus; formidolosa est latitatio: IAN.PANN. *Plut.negot.* p.28. – *Fere i. q. sepelire – eltemet: Quod ... nobilem dominam ... miserabili nece interim fecissent, ... funus seu corpus iamdicte domine <...> extra cimiterium in loco inepto et illicito abscondissent: 1376 Sztáray oklt. I p.432–433.*

absentia, -ae f. 1 *a actus non veniendi v. comparendi (fere de personis); gener.; *plur.: Deputentur aliqui a singulis capitulis, ... qui absentias et negligentias talium notent et scribant: Syn. 1279. 49 (p.104); cf. ibid. p. 103: quod praepositi, canonici, plebani ... horis canonicis ad minus matutinis, missae vel vespers intersint.*

abservo vide observo

absinthium, -i n. *(absinteum) *2 *herba v. potio amara – keserű növény (üröm stb.) v. azzal ízesített ital: Post festum Circumcisionis Domini remanserunt septem vasa vinorum et quattuor vascula vinorum cum absinteo: c.1520 DI 26 240.*

absolvo, -ere, -solvi, -solutus 1 *d solvere, liberare, expedire; a poena: Hunc ... absolvit (ἀπέλυσεν) tanquam naturali ebrietate et maledicentia debacchatum, illum autem interemit quasi malivolum et ... inimicum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.38. *Ab officio: Frater Michael minister generalis per dominum papam ab officio absolvitur: Chron.F.M.O. p.222; sim. p.246.*

absque praep. **a. hoc, quod' i. q. praetermisso eo, quod – eltekintve attól, hogy: Commissarius pater ... bene stetit in medio inter patres et fratres, absque hoc, quod finaliter adhaerebat quorundam suggestionibus: Chron.F.M.O. p.293.*

abstaculum vide obstaculum

abstergeo, -ere, -tersi, -tersus 1 *tergendo auferre, purgare: Balneas interdixit; si qui perungerentur, eorum unumquemque se ipsum defricare, iumenta quippe, quae manibus carent, alio abstergente (ἑτέρου τρίψοντος) indigere: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.74–75.*

abstinacia vide obstinatio

abstineo, -ere, -tinui, -tentus 2 a *intrans.*: *cohiberi, se continere*; *cum abl.*: Epicudem ... pecunia data persuasit abstinere imperio (τῆς στρατηγίας ἀποστῆναι): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.51.

absum, abesse, afui 2 *deesse, non esse*; **cum enunt.*: Cum iam paululum abesset, quin fossa coiret (ἔτι δὲ μικρὸν ἀπολιπούσης τῆς τάφρου συνάψαι), in ipso interstitio aciem instruxit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.60. – *Transl.?*: Unum quemque oportere maxime se ipsum vereri, neminem quippe a se ipso unquam abesse (ἑαυτοῦ ... χωρὶς εἶναι): *Ibid.* p.71.

absurdus, -a, -um a *indignus, pravus, indecorus*: Dicebat esse absurdos (ἀτόπους), qui suaderent hominem omnia pro gloria facientem et patientem amittere gloriae theatrum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.40.

***abula, -ae f. v. abulum, -i n. (?)** *cibus (piscis?) quidam (?) – étel-(hal-)fële (?)*: Cursori ad Czybinium 200 den. Pro allecis 100 et 32 den. Pro abulis 33 den.: 1444 Fejérpataky, Szám. p.600.

abundanter adv. *copiose, large*: Adolente eo thura diis abundantius (ἀφειδῶς) et frequenter decerpente incensum Leonides ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.43.

1. abunde adv. 1 *copiose, large*: Artaxerxes ... adire volentibus ... sui copiam abunde faciebat (ἑαυτὸν ἀνέδην παρῆχεν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.35. Cum ... fictilia sibi aliquando vasa homo peregrinus attulisset fragilia sane et minuta, sed eleganter et abunde (περιττῶς) sculptionibus quibusdam et tornaturis elaborata: *Ibid.* p.35–36. Placentae locum relinquere admonebat, quod illi credentes et opperientes parcius esitabant, et ita omnibus fuit abunde (ἦρκεσεν): *Ibid.* p.41.

abundo, -are 1 *se diffundere, crescere*; **de personis*: Quedam ... statuta ... iussit provulgari, ut terra malis hominibus, qui habundabant plurimum, expurgaretur: ROGER. 4 (p.555). 3 *copiosum, divitem esse (aliqua re)*: Philopoemeni ... pecunia minime abundantanti (οὐκ εὐποροῦντι) alludens dicebat *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.47.

abutor, -uti, -usus sum *male, iniuste uti (aliqua re)*: Filium ... flore aliquando corporis abusum (οὐκ εὖ κεχρημένον ἐφ' ὄρα τῷ σώματι): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.80. **Homine*: Consulentes sibi crudeliter Atheniensibus abuti (πικρῶς χρῆσθαι) dicebat esse absurdos: *Ibid.* p.40. Consulebat ... potentes in rebus publicis sive probos, sive improbos in amicitiam allicientes, deinde his utendum, illis abutendum (χρῆσθαι ... ἀποχρῆσθαι): *Ibid.* p.41.

1. accedo, -ere, -cessi, -cessus *(*accidentes pro accedentes*: 1300 *Reg. Arp.* II/4 p.255) A 2 c *de mutatione loci; intentione v. colore speciali; iur.*: *locum mutare, *migrare*: Populi et alii, quicumque ad eandem villam accedere voluerint, ... debita domino suo solvere tenebuntur: 1275 Solymosi, *Hospes* p.68.

acceleratio, -onis f. 2 *festinatio*: Licet ... in tempore electionis nostrae in regem Hungariae propter eiusdem certis respectibus habitam accelerationem praesens non fuerit, tamen *etc.*: 1439/1456 Károly, *Fejér* III p.548.

1. accendo, -ere, -cendi, -census **1** a *incendere, inflammare; proprie; *in imag.:* Ut in aliis etiam ... fidelitatis igniculus accendatur: 1245/1251 CD Croat. IV p.272. **b** *transl. de affectibus:* Quae in vita ... vitiosa sunt, ... iis excitatur inimicus, ad ea omnes odiis accensi (οἱ μισοῦντες) provolant: IAN.PANN. *Plut.inim.* p.7. Sic fatus virtute viros accendit: TAUR. *Staur.* IV,111.

1. acceptatio, -onis f. ***5** *arbitrium, voluntas, studium (personarum) – tetszés, részrehajlás:* Vicarius plurima contra libertatem regulae inducens, etiam regale legibulum, filiae regis Belae in conventu Strigoniensi servatum, saecularibus pro sui acceptatione qualibuscunque personis dividebat: *Chron. F.M.O.* p.246.

accepto, -are **2** *recipere, admittere (personam):* Acceptavi ad scitum nonnullorum dominorum de consulatu ad stipendium civitatis, videlicet ad duos menses Petrum Kyss, cui dedi flor<enos> 6, den<arium> 0. Item ... acceptatus est Iohannes de Kyssenyed in stipendiarium, percepit ad unum mensem flor<enos> 3, den<arium> 0: 1504 *Rechn.Hermannstadt* p.419. **3** *assumere (personam):* Quicumque magistrorum iuvenem causa informacionis acceptaverit, talis iuvenis ad czecham florenum unum dare teneatur: 1479 *Kolozsvár oklt.* p.263. **7** *conari, incipere:* Si ... aliquis ex ipsis ... questionem aliquam movere acceptaverint (*sic*) super possessionibus supradictis, ... sine aliqua excusacione modis omnibus puniantur: 1269/1270 CD Croat. V p.518. Sicut hactenus nudius tertius miserabiliter et notorie in premissis contra ipsam Budensem ecclesiam per facti potenciam ... asseritur acceptatum esse: 1296 CD *Arp.cont.* V p.156.

accerso, -ere, -cersivi, -cersitus **1** *venire iubere, vocare, convocare; *alicunde:* Quorum (*sc. servorum*) uno peregri defuncto alium mercari nolens accersivit e Roma (ἀπὸ τῆς Ῥώμης μετεπέμψατο): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.74.

accidentalis, -e **2** *philos.: ad accidens spectans; *extra philosophiam: accedens, additicius – járulékos:* Quot bona fiunt in ordine toto vel religione, totiens gaudium accidentale crescit illius ordinis institutori, puta Beato Francisco de Ordine Minorum: PELB.TEM *Pom.sanct.hiem.* LXXVI,E.

1. accido, -ere, -cidi **1** a *evenire, contingere, fieri; gener.; cum acc. cum inf.:* Postea vero, quam accidit eum oppetere (Ἐπειδὴ συνέβη πεσεῖν αὐτόν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.59. **3** *alicui obtingere, obvenire:* An quicquam ei triste accidisset (μή τι λυπηρὸν αὐτῷ συμπέπτωκεν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.63.

accingo, -ere, -cixi, -cinctus **3** a *praeparare, instruere, armare; nominato fine; *cum inf.:* Prout ... comperimus, dominus Fredericus ... pro reformatione Imperii Italiam ingredi se potenter et instanter accingat (*sic*): 1237/XIX CD Slov. II p.16.

accio, -ire, -ivi, -itus *vocare, venire iubere:* Duces eorum acciri iussit (μετεπέμπετο) collaudandi gratia: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.46.

accipio, -ere, -cepi, -ceptus **3** **b** *excipere, admittere; transl.:* Dominus papa ... literas multum consolatorias et favorabiles misit Parisios capitulo generali, et hic Ordo ad pristinum amorem a domino papa est acceptus: *Chron.F.M.O.* p.221. **7** *occipere, incipere, *arripere:* Equites eodem mane ...

accepto itinere perrexerunt ... in villam Fisamond nuncupatam: 1452 Sz 1910 p.560.

accipiter, -tris m. *avis rapax a gener.:* Antiochus, cognomento Hierax, hoc est 'accipiter', bellum gerebat (Αντίοχος ὁ ἐπικληθεὶς Ἱέραξ ἐπολέμει) super regno adversus fratrem Seleucum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.49. **b venationem edocta:** Pro uno accipitre domino Ladislao de Tarkew solvimus den. 110. Item pro uno accipitre solvimus den. 200: 1428 Fejérpataky, *Szám.* p.267.

acclamo, -are 2 a clamare, vociferare; gener.: Tota Ungarica ... ingemiscit ecclesia, totus luget clerus, totus acclamat populus in ipsius regis persona consumptas inaniter omnes curas: 1288/? Sz 1910 p.2.

accola, -ae m. et f. 2 a incola, qui alicubi habitat; proprie: Quod servi vel quis ex ipsis et alias quipiam acolarum incolarumque sive forensium contra hoc fedus unionis ... infringere et se ... opponere ... niterentur: 1459 Székely oklt. V p.14.

accommodo, -are *(ad)commodo 1 adhibere, aptare, advertere aliquid alicui rei: Numquam quorundam somniis leviter aures adcommo-dandum: GER. p.25. **2 c collocare (in lemmate edito documenta ex fontibus allata omnino desiderantur):** Quomodo ipse quandam particulam terre ... populis et iobagionibus ... uti et perseminari anno in presenti contulisset et accommodasset: 1409 Sztáray oklt. II p.70. Quicquid alter alteri sine alicuius testimonio accommodaret: *Decr.* 1492. 37(4).

acrescentia, -ae f. incrementum: In augmentum et acrescentiam ac continuationem dicte artis barhanice volumus etc.: 1419 Wenzel, *Kassa* p.20.

acresco, -ere, -crevi, -cretus *(ac crescat: 1428 Dipl.Ráckeve p.5) 1 a augescere, corroborari, cumulari; proprie; *nota: de usura pecuniae: Iacobus ... obtinuit super ... Simonem ... XXXIII florenos auri pecunie capitalis, super quam XXVI libre denariorum parve monete pro usura inter Iudeos accreverunt: 1405 Zsigm.oklt. II,4213. **b transl.: in malam partem:** Quod amplius sua contumacia et rebellionis importuna presumcio in suum accresceret derogamen: 1330 CD And. II p.503.

***accumulata, -orum n. forsitan: augmentum v. proventus – növekmény v. hozam:** Idem de accumulatis et apibus venditis eiusdem anni fl. XL minus d. X: 1523 CD Zichy XII p.425.

accumulo, -are A 2 b in cumulum redigere, coacervare; transl.: ita, ut aliquid maius v. plus fiat; addere, *cum 'super' (acc.): Ne ... usura super usuram acumuletur: 1378 Dl 42 081.

accurate adv. cum cura, diligenter: Instrumenta sua musica vehementius ad meliora convertunt chordas legendo et accuratius (ἀκριβέστερον) aptando ac personando: IAN.PANN. *Plut.inim.* p.8.

accuratus, -a, -um 1 curā praeditus, diligens: cf. Lexicon Latinitatis ... Hungariae I p.47 l.38–39^b.

accusatio, -onis f. actio accusandi, criminatio: Ut animi sui conceptum ... possit explicare pretendendo excusationem inique accusationis et infidelitatis: 1281/1324 Reg.Arp. II/2–3 p.278. Amici suggesserunt accusa-

tionem militum (τῶν στρατιωτῶν κατηγοροῦντες): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.44. Multi ministri variis accusationibus propositis contra generalem insurgunt: *Chron.F.M.O.* p.229.

accusator, -oris m. *(acusator) **b** *qui accusat, actor; iur.:* Prænominati accusatores impetierunt Albeum: *Reg.Var.* 321. Non possum et accusator (κατήγορος) esse, et iudex: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.74. Intelligitur ... accusator, qui coram praelato obligat se per testes ad probandum: *1499 Leges eccl.* III p.615.

accuso, -are **1 b** *criminari, incusare; iur.:* Cum ... legati Atheniensium utrosque accusarent (κατηγόρουν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.63. – *Cum 'apud': cf. *Lexicon Latinitatis ... Hungariae I* p.36 l.18–19^b.

acephalus, -a, -um **ut subst.: acephalus, -i m.: qui praeest, praefectus – főnök, elöljáró:* Sed ... ne conventus noster interim acephalo careat, petita vestra fecimus, et fratrem Christophorum pro priore remisimus: *1489 Dipl. Sáros* p.530.

acer, acris, acre **2 a** **severus, constans, fortis, obstinatus – határozott, kemény, elszánt:* Ipse clamabat populum acri (ἀποτόμου) medico et grandi repurgamento indigere, quapropter non lenissimum quemque, sed indeprecabilem eligendum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.71.

acerbe adv. *dure, crudeliter:* In campestri prelio bellica certamina alternatā vicissitudine diucius acerbissime agredientes ... nec mortis periculum formidavit: *1397/1406 Wenzel, Stibor* p.99. Catoni acerbius (πικρῶς) obiectanti, quod etc., ... respondit, etc.: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.79.

acerbitas, -atis f. ***3** *amaritudo, tristitia – keserűség, elkeseredés:* Ambo hec salutaria sunt, sed non ambo suavia; compassio enim acerbitatem habet, sola pietas consolacionem veram ... querit: IOH.VITĚZ *Or.* 7,60. Que *partes regni* similimodo, nisi prefatis inimicis ... obviam iremus, quod et facere ex acerbitate, quam ferimus, volumus, eandem oppressionem ... possint periclitari: *1454 CD patr.* VII p.472.

acerbus, -a, -um **1** *(de sapore) amarus – keserű:* Quicquid solo inest acerbi (δριμύ) ... totum eo derivatur: IAN.PANN. *Plut.inim.* p.20. **2 transl.:** *crudelis, atrox, durus:* Cotys ... erat naturā iracundus et acerbus (πικρῶς) delinquentium inter ministeria punitor: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.35. **Vide etiam vocem sequentem.*

acervus, -i m. *(acerbus) **1 c** *cumulus frugum sim.:* Quomodo ... nobilis domina ... ac ... filii ... tres boves ac unum acervum avene, centum capecias in se continentem, ... recipi fecissent: *1470 DI 64 434.* Item acervum frugis I. Item in monasterio de frugibus in metreta Albensi I. Item de farina similiter weka Albensi vel plus I: *1476 DI 45 673.* Item iterum eidem ecclesie lego acervum maiorem frugum in Bikai existentem: *1504 DI 46 697.*

acetosus, -a, -um *acidus, aceti saporem habens:* Sacerdos ... attendat, quod ... vinum non sit acetosum: *Syn.1279.* 100 (p.148).

***acheronticus, -a, -um** *infernus – alvilági, pokolbéli:* Dei Filius ... ex acheronticis tenebris animas erutas liberavit (cf. PRUD. *Cath.* 5,127): *1171 ÓMO* p.48.

acidus, -a, -um *(accidus) *saporem aceti habens: Terminus iuxta quendam fontem, aquam quasi acidam habentem, finitur: 1406 Zsigm.oklt. II,5013.*

acies, -ei f. *(acyes) **4** *extrema pars, finis v. angulus alicuius rei: Quod ... abhinc declinando versus partem orientalem in acie sive gyro ac circumferentia eiusdem montis et vinearum earundem modicum eundo, unam metam terream cursualem sub eisdem vineis fecissent: 1436/XV–XVI Dl 58 086.* **5** *c milit.: exercitus ad pugnam instructus v. pars eius: Rubinus ... in adversam aciem sub ipso castro lanceando intrepide letalia vulnera reportavit: 1280/1332 Reg.Arp. II/2–3 p.264.* Structa iam acie (παρατασσομέ-νου δὲ τοῦ στρατεύματος) conspicatus militem amento iaculi digitos insertantem phalange extrusit velut inutilem: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.44.

aco, -onis m. **1** *mensura frumentaria seu vinaria: Quelibet mansio tenetur dare octo acones puri frumenti et quilibet aco continet quinque cubulos Syrmenses, dummodo fames valida non contingat: 1237/1385 CD Arp.cont. VII p.29.* Item concessimus, quod cum recto acone Sancti Georgii, qui tantummodo quinque quartalia vina contineat, iura montana, quod vulgariter 'pergereht' dicitur, solvere teneantur: 1278 Dl 998. Quod pro terragio ... de qualibet vinea integra ... duos acones vini cum recta (*sic*) et communi acone civium de Posenio ... solvere teneantur: 1325/1334 CD And. II p.191. Quod ... hospites ... tempore vindemiarum de qualibet una vinea integra quatuor akones, ... de quarta quidem parte vinee unum akonem vini cum akone, quo ibi communitas hominum utitur, et non alio aliquali ... solvere ... teneantur: 1326/1359 Juck, *Výsady* I p.108. Quod ... cives ... tempore vindemie unum akonem vini de qualibet integra vinea ... eidem ... dare tenerentur, ipsumque akonem, cum quo ipsum vinum dari debet, partes ... cum vero akone civitatis Poseniensis ... mensurare et signo eorum consignare tenebuntur: 1335 CD And. III p.135. Quod cum inter eos super indecenti maioritate urne seu akonis, qua ius montanum sive tarragium vinearum suarum in territoriis moncium ... per ipsos nobiles ab ipsis civibus ... recipi erat solitum, ... mota fuisset materia quescionis: 1337 DF 238 691. Hoc eciam adiecto, ut idem posteritatesque sui unam vel plures vineas in quocumque promontorio dicti oppidi nostri Galgoc maluerint, ad proventum sexdecim akonum patria lingua 'octali' vocatum se extendentes sibi ... emere possint: 1524 Dl 62 089; cf. *Lex.Hung.* p.707. **2** *tributi genus vini et frumenti: Ut de vineis ipsorum ... nullum debitum, scilicet nec acones, qui vulg<ari>ter chybriones dicuntur, vel aliquam aliam exaccionem ... <solvere teneantur>: 1291 Juck, *Výsady* I p.75. Ut pro modio alias ako ab antiquo ad cellaria nostra ... pro victu nostro consueto ex decimis nostris more aliarum villarum cum bladis amministrari consuetis non plus, quam quilibet ... hospitem, ... quatuor cubulos cum communi mensura solvere tenentur: *Váradi stat.* I,18 (p.46).*

acolythatus, -us m. *munus cerei deportandi ab acolytho actum – az akolitus feladatköve, gyertyatartás: Si ... dies solemnus aderit, et in tabula descriptus defecerit causa legitima cessante, per se vel saltem similem sui in dignitate, officio vel canonica constitutum in missa, epistola, evangelio chorando, ad mitram, crucem, baculum, turribulum, acolythatus vel aliud quodcun-

que officium descriptus si in missa defecerit, in decima parte floreni ... mulctetur: *Visit.Str.* p.69.

***aconalis, -e** (akonalis) *ad tributum vini spectans, (vinum) pro tributo exactum – borkilenced gyanánt szedett:* Introitus vinorum in profesto Beati Michaelis: item vina de propria vinea XV. ... Item akonalia vina XXXVIII: *1520 Dl* 26 221.

acquiesco, -ere, -quievi, -quietus *(aequiessentes *pro* acquiescentes) **I** *cedere alicui (rei):* Nos ... ipsorum petitionibus legitimis aequiessentes ... privilegium ... fecimus ... rescribi: *1295 CD Arp.* p.162.

acquirō, -ere, -quisivi, -quisitus *(acquero; aequiro: XIV Dankó, *Hymn.* p.256) **I** *a comparare, aliqua re potiri; accipere; sibi:* Per quas sorores ad explendas voluntates meas totis mihi viribus assistentes acquirerem parentelas, ut efficere possem omne, quod *etc.*: *1288/? Sz* 1910 p.7. *Nota:* '*gratiam a.*' *i.q. veniam impetrare – kegyelmet kieszközöl:* Quod ... latrones ... proscriptos ... castellani ... usque acquirende gratie poterunt in ... castris ... retinere: *1435 DRH II* p.275. In casu, ... quo aliquis magistrorum ... contra formam ... nostri indulti quid attemptare praesumpserit, ... gratiam a nobis ... acquirere debeat: *Form.styli II,477* (p.447). '*Gratiam a.*' *i.q. favorem regis adipisci – a király kedvezését elnyeri:* Ut hoc exemplo fideles ad acquirende gratie cupiditatem multo fortius accendantur: *1270 Reg.Ar.* II/1 p.50. **4 b** *quaerere, ut aliquid fiat v. inveniatur; iur.: investigare veritatem:* Qui ... causam ipsorum nobis commiserant exsequendum, acquerendum et decernendum (*sic*): *1307–21 Reg.Slov.* I p.244.

acquisiticius, -a, -um *iur.: ad acquisitionem pertinens, acquisitus:* Quod ... idem ... equaciam ... aquisiticiam et emticiam, non patrimonio sibi relictam alegasset: *1343 CD And.* IV p.325. Quod ... possessiones ... tamquam eorum proprias inventicias et acquisiticias debeant habere: *1346 Sopron vm. tört.* I p.188. Nam quuartalitia (*sic*) non nisi de iuribus possessionariis acquisititiis solvuntur: *Tripart.* I,6(3).

acquisitio, -onis f. **I** *a actus, quo quis aliquid sibi comparat; *'a. minerarum' i.q. res metallica – bányászat:* Ut laborationes fodinarum et acquisitiones dictarum minerarum, auri scilicet et argenti ac alterius metalli in territoriis ... ipsorum ... eisdem ... committere dignaremur: *1379 Dl* 57 374. **I b** *iur.: de acquisitione possessionis:* Quod ... Nicolaus ... quandam possessionem ... ad ... patrem suum acquisitionis titulo pertinentem ... domine Margarethe ... confessus fuisset ... donasse: *1377 CD Croat.* IX p.167. Quod bonorum acquisitio radicem semper adeptionis et consecutionis eorundem ... respicit: *Tripart.* I,21(1). **4** *iur.: actio, petitio:* Litem ... suscitatum ... approbata et iusta acquisitione pro ipso monasterio ... duximus terminandum: *1206/1625 CD Slov.* I p.110. Si quid aquisicionis sew accionis adversus familiares ... habetis: *1460 Sopron tört.* I/5 p.17.

acriter adv. *(artius; acerime) *ardenter, graviter, vehementer:* In quibus diebus festis matutinorum aut aliarum synaxim (*recte:* synaxium) cantus et lectiones artius (*recte:* acrius; var.: protractius) solent extendi: *Leg.Gerh. maior* 2 (p.482). Alioquin improbos acerrime (πικρῶς) puniens solis grassatoribus parcebat: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.37. Quomodo ... Bartholomeus

... eandem ... dire et acerime verberasset: 1480 Balázs, *Heves* p.240. Familiares ... famulum meum ... dire et acriter verberaverunt: *Tripart.* II,82(11).

***acrus, -a, -um** (*forsitan ex 'acer, acris, acre'*) 'lac acrum' i.q. lac concretum, ὄξύγαλα: Item lac acrum asp. 3: 1526 *Qu.Kronstadt* II p.12.

acticus, -a, -um **ut subst.: industria – igyekezet, törekvés, tevékenykedés*: Buzaldi stirps processit / de Orlemund, que actica / in militari practica / sepiissime expressit: *MÜGELN* 22 (p.251).

actio, -onis f. **1 b** *id, quod facitur*: Ne polluas carnem tuam in turpibus actionibus (πρόξεσι): *CERB. Max.* I,44. Si quosdam ... minus magnanimos incitare valeat ad insignia martialium actionum: *s.1293 CD Croat.* VII p.163. Actionum (τῶν ... πρόξεων) plurimae fortunam habent admixtam: *IAN.PANN. Plut.dicta* p.33. **1 c** *conversatio, vita*: Quorum plurimas ac nobilissimas sententias ... veluti regulas quasdam cotidianarum actionum habebis, et ad earum formam ... vives sapientius: *IAN.PANN. Plut.dicta* dedic. p.32. **2 b** *effectio, exsecutio, exercitatio; cum gen.*: Per huius cogitationes in divinarum caritatem venit in gratiarum actione (εἰς τὴν θεῖαν ἀγάπην καὶ εὐχαριστίαν): *CERB. Max.* I,48. **3 iur.:** *quaestio, lis; *in imag. forsitan i.q. multa – bírság*: Quod ... Stephanus ... insuper tallias seu acciones multum graves ... crudeliter recepsit: *1307 Mon.Str.* II p.579.

actitata, -orum n. *iur.:* *species scriptorum ad actionem v. causam pertinentium*: Declaravimus ... visis actis et acticatis in causa huiusmodi factis et servatis de iure ... pertinere debere ipsam domum ad ... ecclesiam: *1384 CD Hung.adn.* III p.107.

actito, -are **aliquid deliberare, de aliqua re consilium habere*: Singulis actis actitatis, ruminatis, digestis et ad plenum calculatis ... ad ... sententiam definitivam duximus procedendum: *1465 TT* 1898 p.592.

activus, -a, -um **2 b** *in actione v. praxi positus; de arte*: Non sufficit activum argumentum (πρακτικὴ μέθοδος) ad perfecte liberandam mentem a vitiis: *CERB. Max.* II,5.

actor, -oris m. **4 a** *iur.:* *petitor, accusator*: Actor seu adversarius, qui citari fecit eosdem, a sua cadat penitus accione: *1288/1412 Mon.Str.* II p.235.

actoreus, -a, -um **(actorius) *ut subst. gener.:* 'gratiarum actoriae' i.q. litterae gratiarum actionem continentes – háladó v. köszönő levél: Ad pontificem Paulum Secundum gratiarum actorie, quod regi Hungarie conservationi intendat (*inscriptio epistulae regis in codice coevo*): *1465 Mátyás lev.* I p.88.

actum, -i et acta, -orum n. **2** *eventus*: Huius ... rei veritas ... plenius habetur in Italia in matrica sive in libro patrum cismontanorum, in quo solent acta capituli generalis annotari: *Chron.F.M.O.* p.292. **3** *scriptum officiale, litterae*: Ut in eisdem octavis partes ... cum eorum munimentis et actis ac processibus universis coram nobis compareant: *1465 TT* 1898 p.586. Ut ... ad causam ... cum omnibus et singulis suis actis, acticatis, litteris ... compareat: *Form.styli* II,442 (p.413).

actus, -us m. *(*plur.acc.*: actos) **1 b** *id, quod facitur*: Nostrorum fidelium gesta et actus virtuosos aequae mensura <...> ponderare: 1422/1425 Gyárfás, *Jászkunok* III p.572. Nisi ab istius modi actibus temperaris (ἐὼν μὴ παύση ταῦτα ποιῶν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.37. *Ad Lexicon Latinitatis ... Hungariae I p.44 l.44–46^a, iur.*: 'a. *potentiarius*' i.q. *actio vi mediante facta* – *batalmaskodás*: Contra quemlibet potentem internos insultantem et actus (*orig.*: actos) potentiarios exercentem ... insurgemus: 1386 DRH II p.151 *et passim*. **2 c** *in praesens*: Summus pontifex ... concessit, quod praedicatores verbi Dei, ... quando actu praedicant, ... possint officium divinum anticipare: *Chron.F.M.O.* p.287.

acuatio, -onis f. *actus acuendi*: Item ad acuationem vomerum d. IIII: 1474 DI 103 760.

acufex, -icis m. *confector acuum*: Cum ... Albertus ... coram hiis viris honorabilibus, domino Stephano cappellano (*sic*) suoque confessore, ... Petro acufice simul Stephano sartore, nostris concivibus constituit ... testamentum: 1397 DI 31 119.

acuo, -ere, acui, acutus **1 a** *acutum reddere; proprie*: Praecipit, uti quieto animo essent et acuerent gladios (ποιεῖν ὀξεῖας τὰς μαχαίρας): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.70.

acus, -us f. **instrumentum acutum, quo feminae crines v. vestes suas in nodum colligunt* – *haj- v. rubatú*: Unam tunicam ... muliebri more factam fl. III, ... acum unum argenteum nodosum den. XXV ... valentia ... abstulerunt: 1513 *Héderváry oklt.* II p.394. Quia ... Moyses ... unum acum gemmis adornatum ... eisdem remisisset: 1518 DI 82 499.

acutus, -a, -um **A 2 a** *acer, secandi acie instructus*: Quicumque ... vestrum acutiorem habuerit gladium (ὀξυτέρων ... τὴν μάχαιραν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.50.

ad praep. acc. **IV 2 e** **'ad nihilum'* i.q. *nullo modo, nullum in modum* – *semennyire, semmilyen mértékben*: Ut talem ... lupum rapacem ... de ovili eiiceret, quia in eo salus discretionis defecit, et iam ad nihilum valet ultra, nisi ut foras mittatur: *Chron.F.M.O.* p.246.

adaequo, -are ***3** *comparare, conferre aliquid alicui* – *hasonlít vmit vmihez, összevet*: Leosthenes ... videns cunctos spe pulchra ad libertatis et principatus nomen erectos, verba illius adaequabat (ἀπέικαζε): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.56.

adamo, -are **1** *amare incipere, concupiscere*: Pythonem ab Evio tibicine adamatum (ἐρώμενον) dissuaviari contendebat Cassander: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.45.

addico, -ere, -dixi, -dictus **4 b** *se obligare, fidum esse*: Is adhuc adolescens Syllanis se partibus totum addixit (προσέθηκεν αὐτόν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.77.

addisco, -ere, -didici *(addico) **1 a** *discere; strictius*: Olim puerulus ad addiscendas (*orig.*: addicendas) poeticas positus vanitates, quid sibi vellet fuisse nullisque nodis potuisse teneri Proteum, ... queritare solebam: 1288/? Sz 1910 p.2.

additamentum, -i n. *d *donum, munus, accessio – adomány, ajándék, hozzájárulás*: Atheniensibus ad quoddam sacrificium flagitantibus additamentum (ἐπιδόσεις), et caeteris concedentibus ipse ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.55.

additio, -onis f. b *actus addendi, adiectio, additamentum; *de litteris i.q. actus aliquid ascribendi – hozzáírás*: Quia ... dicte restitutionis articulus extra terminum privilegii additione mutili per variationem manus scribentis et eciam per diversitatem atramenti non modicam fuerat annotatus: 1245 *CD Slov.* II p.143.

addo, -ere, -didi, -ditus *(ado) 1 a *adicere, adiungere, augere, in-super dare; gener.*: Artaxerxes ... regalius esse dicebat addere (προσθεῖναι) quam demere: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.34. 1 d *socium adiungere*: Quem Scipio Magnus bello adversus Antiochum fratri Lucio pro se legatum addidit (παρκατέστησεν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.69. 1 e *transl.*: Cogita, ut talia ne adat (*sic*) malum ad malum: 1526 Szabó, *Ogy.* p.217.

adduco, -ere, -duxi, -ductus *(addici pro adduci; dixerunt pro adduxerunt) 1 b *ducere ad aliquem v. aliquid, secum ducere; de personis gener.*: Iussit ... coram omnes sisti, quibus adductis (ἀχθέντων) principem eorum percontatus est: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.50. 1 c *de captivis: trahere*: Praecipit amicam eius comprehendi et ad se clam deduci (ἀγαγεῖν), qua adducta (ἤχθη) ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.67. Diaboli ministri ... sanctos minores extra civitatem ad rippam (*sic*) Danubii fluminis adduxerunt: *Chron.F.M.O.* p.236. 1 e *testes, arbitros sim. producere, statuere*: Civiles castris ... dixerunt (*recte*: adduxerunt) quosdam de genere suo, ... quibus idem ... asserentibus ... iudex ... iudicavit, quod homo duorum adductorum ferrum portare: *Reg.Var.* 79. Uxorem Pompeiam, quod ea <propter> Clodium male audierat, repudiavit, reo postea <prop>ter id ipsum Clodio testis adductus (μάρτυς εἰσαχθείς) nihil de uxore sinistri dixit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.82. 2 a *de rebus: apportare, advehere, afferre; proprie*: Pulveres ab ipsa domina relicta huc ad nos addici (*sic*) facere debeas: 1487 *Sopron tört.* I/6 p.48.

adductio, -onis f. *(aduccio) 2 *instigatio, sollicitatio*: Quod ... in crastino Beati Dominici manu potenti cum suis amicis ex aduccionem ipsorum iterato ad domum ipsorum non venissent: 1307 *Reg.Slov.* I p.239.

1. **adeo adv.** 1 b *tam, tantopere, ita, in tantum; cum enunt. consec.*: T. Quintius hic statim ab initio clarus fuit adeo, ut (οὗτος ἦν εὐθὺς, ὥστε) ante tribunatum et praeturam et aedilitatem consul crearetur: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.68. Is cum exclamasset, ... adeo poenituit, ut (οὐτῷ μετενόησεν, ὥστε) die illa cibum non sumeret: *Ibid.* p.84.

2. **adeo, -ire, -ii, -itus *(adiendo pro adeundo; adtheo; hadeo)** 1 a *accedere, ire ad aliquam personam v. aliquem locum; gener.*: Adeuntes (προσῆσαν) amici suggesserunt accusationem militum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.44. 1 b *comparere coram aliquo*: Quod ... vir nobilis nostram adhiens presenciam nobis ... supplicavit, quod *etc.*: 1273 *Haz.oklt.* p.67. Quod Michael ... nostram personaliter adiando presentiam ... curavit nobis significare, quod *etc.*: 1335 *Sztáray oklt.* I p.82. Huius frater Artaxerxes, cogno-

mento Memor adire volentibus (τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἑαυτὸν) ... sui copiam abunde faciebat: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.35. **1 d** *hostiliter aggredi, invadere*: Cum ... noster ... inimicus ... fines regni ... potencialiter adhiisset: 1273/1279 *CD Arp.cont.* IV p.20. Cum exercitum nostrum ... movissemus contra regem Boemorum, ... qui confinia regni nostri hostilem adherat: 1287 *Reg.Arp.* II/2–3 p.375. Cum terram dicti ducis potencialiter adhiissemus: 1292 *CD Croat.* VII p.118. Quando Trussalchius Theotonicus monasterium ... potencialiter adherat: 1313 *CD And.* I p.296. **2 a** *convenire; gener.*: Cives civitatis Ragusii Forum Narenti hadire seu habitare volentes: 1366 *Dl* 35 875.

***adexeo, -ire, -ii, -itus** (*forsitan mendum pro 'exeo'*) *exire, finire – befejeződik*: Datum Aurane ... die XXVI-a adexeunte Decembris: 1298 *CD Croat.* VII p.323.

adhaereo, -ere, -haesi, -haesus **(adhero) 2 a transl.: alicuius studiosum esse, alicui se dedere, fidelem esse, se adiungere, favere, auxiliari, comitari, servire sim.; personis*: Ut ... ceteri ... distant (*recte*: discant) ... suo naturali domino efficacius adhere: 1283/1375 *Reg.Arp.* II/2–3 p.326. Ut ceteri ... discant ... suo ... domino efficacius adhere: 1288 *CD Arp.cont.* IX p.465. Cum Argivi Thebanis adhaesissent (Ἐπεὶ δὲ Ἀργεῖοι μὲν ἐγένοντο σύμμαχοι Θηβαίων): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.63. **2 b** *rebus*: Commissarius ... bene steti in medio inter patres et fratres absque hoc, quod finaliter adhaerebat quorundam suggestionibus: *Chron.F.M.O.* p.293. **3 a** *adesse, comparere, interesse; de personis*: **in praesentia alicuius a.*: Ladislaus ... in nostram adherendo presenciam ... proposuerat, ... quod *etc.*: 1405/1406 *CD Zichy V* p.395. Quod ... Nicolaus ... nostri in presenciam personaliter adherens ... proposuit, ... quod *etc.*: 1407 *Ibid.* p.491.

adhibeo, -ere, -hibui, -hibitus **(adhibeatus pro adhibeatis: 1505/? Mon.Vespr.* IV p.155)

adhortatio, -onis f. *actus adhortandi, admonitio, incitatio*: Iulianus ... Vladislaum multis adhortationibus flexit, ut *etc.*: PETR.RANS. *Epit. Io.Corr.* 23.

adhortor, -ari *admonere, incitare*: Adhortante eum Nassica protinus conflagere (τοῦ Νασικῶ παρακαλοῦντος αὐτὸν εὐθὺς ἐπιχειρεῖν) ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.70.

adhuc **(ad hoc: 1353 CD And.* VI p.107; *adhuc: 1301 CD Zichy I* p.104; *aduch: 1234 CD patr.* VIII p.30; *athuc: 1299 Teutsch, Urkb.* I p.216 *et Form.Styli* I,242 [p.148]; *haduc: 1268 CD Arp.cont.* III p.191 *et 1331 CD And.* II p.542) **1 a** *sensu temporalis; de praesente: usque nunc, etiam nunc*: Post pugnam Pharsalicam cum Pompeius profugisset, Nonius autem quidam dixisset adhuc (ἔτι) apud se aquilas septem esse: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.81. **1 c** *de futuro: porro, etiam in futuro*: Apprensam manu eius „Adhuc (ἔτι) mihi” inquit „es necessarius”, et retinuit hominem annum integrum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.84.

adiaceo, -ere, -iacui **1 b** *iuxta v. prope iacere, situm esse, finitimum esse; cum praep.*: Cum ... terram undique circumcirca ipsam civitatem nostram adiacentem ... contulissemus ... fidelibus nostris: 1333/1470 *Csáky oklt.* p.65.

2. adicio, -ere, -ieci, -iectus **1 b** *addere, adiungere; de incorporabilibus*: Cum reversus e Laconica una cum collegis capitali iudicio reus ageretur, quia contra legem quaternos menses adiecisset (ἐπιβαλὼν) imperio: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.64. **3** *dedere, subicere*: Ipse ... sese Alexandro ... dedidisset et potentatui praesesse iussit et regionem adiecit (προσέθηκε): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.46.

adigo, -ere, -egi, -actus **3** *impellere, cogere*: Cum vidisset in somnis auream messem metere Mithridatem, ... Demetrio filio rem aperiens iureiurando adegit (ὄρκωσε) taciturum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.48.

adimo, -ere, -emi, -emptus *demere, auferre*: Censor ... adolescenti equum ademit (ἀφείλετο): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.74.

adimpleo, -ere, -evi, -etus **B 1** *transl.: efficere, peragere, perficere, praestare sim.; gener.: dictum, officium, servitium, votum sim.*: Ego ... vestre serenitatis preceptum reverenter ... adimplere et exequi *cupivi*: 1280 CD *Arp.cont.* XII p.311. Quatenus ordinatio huiusmodi nobilium per te valent (*recte*: valeat · adimpleri: 1290 *Reg.Arp.* II/4 p.25. Ad omnia premissa ... efficienda et adimplenda nos sub fide et honore nostris ... obligatos fecimus: 1455 TT 1901 p.180. Vicarius ... eligitur frater Bartholomaeus, ... ut vicem praedecessoris adimpleat (*cf. inferius*: cuius vicem ... complevit frater Stephanus): *Chron.F.M.O.* p.251.

adinvenio, -ire, -inveni, -inventus *(adiu venit: 1526/XVII *Komárom vm.okl.* p.135) **2 a** *excogitare, componere; in bonam partem; *cum inf.*: Peritorum ea industria virorum litterarum patrocinio solidare, nec non perpetuare adinvenit res gestas: 1243/1692 CD *Arp.cont.* VII p.146. **2 b** *in malam partem*: Ut ... incole civitatis nostre Leuchoviensis ... cives nostros ... in ... eorum libertatibus ... diversis exquisitis et excogitatis et adinventis novitatibus ... multimode impedirent: 1434 Domanovszky, *Szep.* p.204. Quod ... Blasius ... ac Simon ... dictos exponentes quadam via adinventata mediante brevi evocatione in personalem presenciam regie maiestatis traxerint in causam: 1479 *Dl* 18 174. **Vide etiam* advenio.

adinventio, -onis f. **A 1 b** *actus inveniendi (transl.); excogitatio, inventio; in malam partem*: Quod rex ... abiectis omnino paganicarum adinventionum sacrilegis ... ritibus in catolici habitus honestate reformare incontinenti debeat se: 1288/? Sz 1910 p.4.

adipiscor, adipisci, adeptus sum *(adhipiscor) **a** *accipere, nancisci, potiri sim.; bona, possessionem sim.*: Cum Siciliae adipiscendae spe frustratus (ἐπεὶ δὲ Σικελίας ὀποτυχῶν ἐξέπλει) renavigaret: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.50. **c** *coronam sim.*: Pro fidelitatibus ... per ipsos ... nobis solium et regimen ipsius regni Hungariae opitulamine celico adhipiscendo (*recte*: adipiscen-tibus) nostre maiestati exhibitis ... possessiones ... eisdem ... duxerimus conferendas: 1439 Pesty, *Szörény* p.37. **d** *rem abstractam*: A qua ecclesia nos sumus et nostri progenitores fuerunt coronati, uncti et regium honorem consecuti et adepti: 1256/1332 *Mon.Str.* I p.437. Interrogatus, quonam modo pater eius, cum esset pauper et privatus, Syracusanorum adeptus esset (ἐκτίσαστο) imperium *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.38.

aditus, -us m. *(additus) **B 1 transl.:** *facultas*: Ne ... malignantibus additus pateat litigandi: 1285/1330 *Reg.Arp.* II/2–3 p.356.

adiudicatio, -onis f. **2 a iudicium; gener.:** Litem ... suscitatum praesens eorum adversarum per adiudicationem Mogh palatini nostri supportatis (*sic, textus in transsumpto valde corruptus est*) ... duximus terminandum: 1206/1629 *CD Slov.* I p.110.

adiudicatorius, -a, -um a ad litem v. iudicium pertinens; gener.: Receptis ... palatini ... adiudicatoriam formam sue iudiciarie deliberacionis ac possessionarie divisionis in se experimentibus (*sic*): 1424 *Komárom vm.okl.* p.37. Quod ... Blasius ... iuxta compositionem et arbitrium deliberacionemque per modum adiudicatorie ordinacionis proborum ... virorum ... prestitit sacramentum: 1456 *Békésmegyei oklt.* p.75.

adiudico, -are 3 d obligare, iubere; sequitur enunt. cum 'ut': Nos ... adiudicavimus, ut quatuordecim homines ... super eandem terram sacramentum prestarent: 1238 *CD Arp.cont.* VII p.63.

adiumentum, -i n. *auxilium*: Item nobilibus pocioribus, qui fuerunt in facto emissionis et adiumento ad connumerandum et exigendum, florenos 19 *dederunt dicatores*: 1502 *Solymosi, Adó* p.214.

adiunctio, -onis f. **1 additio, coniunctio:** Quod populi ... servitia debita ... nobis ... exhibere absque divisione, discrepatione et separationis cuiuslibet novitatis seu adiunctionis obstaculo remoto impendere teneantur: 1280/1463 *Reg.Arp.* II/4 p.78.

adiungo, -ere, -iunxi, -iunctus *(adiugo; ad iungo) **A 3 pass.:** *adiacere*: Terra filiorum Gyunar ... adiugitur terre supradicte: 1274/1329 *Reg.Arp.* II/2–3 p.84. **B 1 de personis: comitem alicui dare:** Cum ... Michael ... cum octaginta (*sic*) personis nobilium se ad iuncto (*sic*) sacramentum prestare debuisset: c.1293 *CD Arp.* p.159. Invitatus ad coenam, cum multos sibi in itinere adiungeret (ἐπήγετο), ... admonebat *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.41. *Nota: *in malam partem*: Si ablatas ... Christianis sponsis sponsas legitimas Neugariorum suorum fedis adiungat amplexibus *rex*: 1288/? *Sz* 1910 p.10.

adiuro, -are 2 b iurare iubere; iuri iurando adigere; iur.: Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant (ἐξώρκιζον), quod etiam si rex iusserit, nihil iniquum iudicabunt: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.35.

***adiutamentum, -i n.** *auxilium, adiumentum*: Stephano et Benedicto, ... ex quo prestiterint adiutamentum edificatoribus acervorum infra quatuor dies, dedi sales VIII: 1474 *DI* 103 760.

adiutor, -oris m. **a qui adiuvat, auxiliator; de Deo v. hominibus:** Sanctus Michael nobis fuit adiutor in multis causis regni: s.1082, a.1327 *CD patr.* IV p.1.

adiutorium, -i n. **1 a auxilium, subsidium; *synonimae et iuxta-** *posita: 'auxilium':* 1415/1416 *Sopron tört.* I/2 p.92, IOH.VITÉZ *Epist.var.* 5,8, 1459 *Kaprinai, Dipl.* p.280, 1508 *Sopron tört.* I/6 p.246; *'consilium':* *Visit. Str.* p.21; *'iuvamen':* 1277 *CD Arp.cont.* IX p.189; *'ops':* 1477/XVIII *Teleki, Hunyadiak* XII p.23; *'suffragatio':* 1333 *Bánffy oklt.* I p.79;

**iuncturae verbales*: 'a. exhibere': IOH.VITÉZ *Epist.var.* 20,9; 'a. impendere': 1298 CD *Arp.cont.* XII p.619.

adiutrix, -cis f. *(adiuditrix) **b** *adiuvans, auxilium ferens; adi.*: Qui ... manus porrexissent adiuditrices: 1521 MTT XII p.153.

adiuumentum, -i n. *auxilium, opera*: Extunc ... singuli colonorum pro adiu<v>amento et auxilio eisdem adesse debeant: 1514 D1 22 646.

adiuvo, -are a *auxiliari, favere; de Deo v. homine; gener.*: Qui cum ... Laelium circumducere ac suffragiis adiuvaré (συναρχαίρεισιάσειν) velle spoondisset: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.73.

***adlego, -ere, -legi, -lectus** *legere in locum aliquem, adnumerare – beválaszt, kijelöl*: Quendam e familiaribus Antipatri cum adlegisset (κατατάξας) in ordinem iudicum, deinde sensisset mentum et caput tingere, continuo removit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.42.

administratio, -onis f. **B** a *munus, officium administrantis; gener.*: Rex sicut Tartarum, sic nec Sarracenum ... in dignitatibus, castellaniis seu quibuslibet officiis regalium vel regni officiorum amministrationibus publicis vel privatis teneat: 1288/? Sz 1910 p.4. **B** c *de munere ecclesiastico*: Universis ecclesiasticam administrationem habentibus sub pena ... suspensionis ab officio et beneficio firmiter ... precipimus, quatenus etc.: 1288/? Sz 1910 p.10.

administro, -are **A** **1** *de iis, qui magistratum gerunt: fungi, gubernare, moderari*: Pericles imperium administraturus (ὁπότε μέλλοι στρατηγεῖν) inter induendum trabeam ad se ipsum dicebat etc.: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.53. **B** **2** *de iis, qui aliquid dant: dare, afferre, praeberé; dona, munera sim. donare, tribuere*: Ceterum quicquam (sic) de ipsis fratribus nostris viam universe carnis fuerit ingressus, redditus eiusdem in omnibus infra centum dies a die depositionis sue, cuiquam commiserit, amministrentur: 1307/1315 *Reg.Slov.* I p.240.

admirabilis, -e a *mirandus, mirus; gener.*: Cum audisset philosophum disserentem solum sapientem bonum esse imperatorem: „Sermo quidem” inquit „admirabilis (θαυμαστός), sed auctorem sermonis tuba non circumsonuit”: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.61. Atqui quanto aliquid in bonis rarius sit, tanto est pulchrius, tanto admirabilius, tanto charius: 1523/? *Sopron tört.* I/7 p.62. Religio ... tam admirabilis apparebat, ut non solum praelatos, sed et alios converteret in stuporem: *Chron.F.M.O.* p.221.

admiratio, -onis f. **1** a *actus admirandi; cum notine venerationis*: Dionysius profitebatur multos se alere sophistas, non quia ipse illos miraretur (θαυμάζων), sed ut per illos admirationi esset (θαυμάζεσθαι): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.38. At Iudaei admiratione percussi (θαυμάσαντες) ... eius se potestati permiserunt: *Ibid.* p.50. Post haec visa sunt ibi quatuor sepulchra in profundo Danubii fluvii, alias turbido supra sepulchra non sine admiratione omnium, qui aderant: *Chron.F.M.O.* p.236.

admiror, -ari a *mirari, demirari; abs.*: Ismeniam ... tibia canere iussit; admirantibus caeteris (θαυμαζόντων δὲ τῶν ἄλλων) ipse deieravit equum se libentius audire hinnientem: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.36. **b** in

bonam partem cum notione venerandi: Quem ex omnibus philosophis maxime fuerat admiratus (ἐθαύμασεν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.49.

admisceo, -ere, -miscui, -mixtus 1 *miscere aliquid alicui rei*: Actio-num plurimae fortunam habent admixtam (τύχην ἀνομιμιγμένην), sententiae vero ... inter negocia ... editae tamquam in speculo pure uniuscuiusque animum praebent intuendum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.33.

admissio, -onis f. *concessio, assensus, acceptio, *cum gen.obi.*: Quod terram, ... quam ex petitione et voluntaria ordinacione populorum de Gemnik pro admissione capelle in villa Gemnik ... consecuti sumus et adepti, ... Iohanni ... vendidimus: *1305 Reg.Slov.* I p.175.

admitto, -ere, -misi, -missus 2 *a transl.: accipere, concedere, permittere, locum dare alicui; subi. persona*: Cum eum imperatorem milites salutassent, ait non admittere se honorem (μὴ δέχεσθαι τὴν τιμήν), donec hostile vallum staret erectum: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.78.

admodum adv. *valde, nimis; cum verbo*: Ac si qui non admodum laudaverant (τοὺς μὴ λίαν ἐπαινοῦντας), eos brutos et barbaros appellabat: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.81. **Vide etiam ad modum cum gen.*

admoneo, -ere, -monui, -monitus (ammoneo) 1 *a attentum facere, monere, *dicere; gener.*: Hieron ... neminem aiebat liberius sese ammonentem (μηδένα τῶν παρρησιαζομένων): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.37. Cum admonuisset quidam (ἔφη δέ τις) inventum iri apud Lucullum anno totalentem (*sc. turdum*), etc.: *Ibid.* p.79. 2 *c incitare, hortari, iubere; cum inf.*: Mittens ad unum quemque amicorum internuncios, placentiae locum relinquere admonebat (πλακοῦντι χώραν ἐκέλευεν ἀπολείπειν): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.41. **d sequitur enunt.**: Filium admonebat, ut cum Macedonibus quoque iocundissime conversaretur (τῷ ... υἱῷ παρήγει ... ὀμιλεῖν) gratia comparandae sibi popularis potentiae: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.41.

admoveo, -ere, -movi, -motus 1 *facere, ut aliquis v. aliquid propius sit v. assit, adducere; *pass.: accedere – szenv.: odamegy*: Propius ... admotus tibi edisseram (ἐγγὺς ... φράσαι σοι βούλομαι προσελθών): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.41.

adoleo, -ere, -ui *cremare, incendere*: Adolente eo thura (Ἐπιθυμιῶντι ... αὐτῷ) abundantius, ... Leonides paedagogus ... inquit etc.: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.43.

adolescentulus, -i m. *(adolescentulus) *puer admodum iuvenis; *gener.*: Themistocles etiamnum adolescentulus (ἔτι μειράκιον ὄν) inter vina et scorta volutabatur: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.51. *2 *spec.: iuvenis nobilis(?) serviens v. minister – apród (?) v. szolgagyerek*: Excogitatā quadam astutiā, misso prius quodam adolescentulo scilicet suo eidem exponenti ignoto ad hospitium eiusdem actoris, eundemque ex hospitio suo ... nomine egregii Lodovici Zerechen ... vocari fecit: *1506 Podmaniczky oklt.* I p.494.

adolesco, -ere, -evi, adultus 1 *ad adolescentiam pervenire*: Attalus ... adhuc vivens Eumenis filio iam adulto (ἐνηλίκῳ γενομένῳ) regnum tradidit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.49.

adoptatio, -onis *f. iur.: adoptio*: Natura ... Iuppiter parens omnium est, peculiari vero adoptione praestantissimorum (ἑαυτοῦ δὲ ποιεῖται τοὺς ἄριστους): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.44.

adopto, -are 2 **b** *iur.: in heredem asciscere*: Quattuor mares filios sortitus, duos ... aliis tradiderat adoptandos (δύο ... ἐτύγγαονεν ἐκδεδωκῶς ἑτέροις θεέσθαι): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.70.

adorior, -iri, -ortus sum 1 **a** *invadere; milit.*: Macedonibus ... Atticam adortis (τῶν Μακεδόνων προσαλόντων) ... eduxit iuventutem: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.56. Numantinos adortus vertit in fugam (ἐπιθέμενος ... τοὺς Νομαντίνους ἐτρέψατο): *Ibid.* p.75. Quamquam imber prohibebat, tamen adorti (ὀρμήσαντες) castra diripuerunt: *Ibid.* p.78.

adorno, -are 1 **b** *decorare, pulchrum facere; transl.*: Viro discreto, ... magistro Dominico, scienciarum titulis adornato ... inclinacionem: 1307–21 *Reg.Slov.* I p.244.

adoro-, -are *3 (*regem*) *salutare – (királyt) üdvözöl, köszönt*: Domini ... flexis usque terram genibus regem adorarunt: 1452 Sz 1910 p.560. Rege mox declarato Xerxe Arimenes ... continuo adoravit (προσεκύνησε) et diadema imposuit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.34.

adsum, adesse, affui A 1 *de personis: praesentem esse, venisse, comparere*: Cum ... e militibus quidam ei maledicerent ignari propius adesse (ἀγνοῦντες ὅτι πλησίον ἐστίν) hominem: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.47. Cum centuriones dicerent nondum omnes adesse (μηδέπω πάντα παρῆναι): *Ibid.* p.52.

aduccio *vide* adductio

adulescentulus *vide* adolescentulus

adulter, -era, -erum 1 *matrimonium violans, *impudicus*: Acerrime increpuit pueros, quasi propemodum adulter eorum operā factus (μοιχὸς γενόμενος): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.43.

adulterinus, -a, -um (*adulterius*) *3 *impudicus, libidinosus, matrimonium violans – fajtalan, parázna, házasságtörő*: Quod illam personam ... adulterinis sibi amplexibus colligatam ... alicui, dum tamen catolico, matrimonialiter copularet: 1288/? Sz 1910 p.5. Quod ... illam viperam venenosam, ... adulterinis sibi nexibus colligatam, ... a carnali sua cohabitatione seiunctam ... alicui ... matrimonialiter copularet (*sc. rex*): *Ibid.* p.9. Lata de adulteriis (περὶ τῶν μοιχῶν) lege: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.84.

aduncus, -a, -um 1 *uncus, hamatus*: Persae adunco praeditos naso amant et pro speciosissimis habent (τῶν γρυπῶν ἐρῶσι): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.33.

aduno, -are 1 *coniungere, in unum cogere*: Contione adunatā (Ἐκκλησίας ... γενομένης) dicenti cuidam ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.55. **Sensu med.*: Ubi Anduchpothaka (*i.e. rivus Anducus*) veniet adunando ad ipsum Feketeviz (*i.e. Aquam Nigram*): 1319 CD Zichy I p.164.

aduro, -ere, -ussi, -ustus **De exustione lapidis calcarii*: Hic, ubi fumificis (*ed.*: fulnificis) olim fornacibus aetna / ignea erat (*cf. OVID. Met. XV, 340–341*), munus recoquendae calcis adustum: TAUR. *Staur.* I,181–182.

adustio, -onis f. *exustio, *incendium, incensio; *proprie:* Quod ... Iohannes ... dictos Teutonicos in eadem ecclesia ignis adustione et ipsa ecclesiā ipsorum penitus adustā interemisit: 1377 VSz 1969 p.619.

***adveho, -ere, -vexi, -vectus** *apportare, importare – odahoz, behoz, -szállít:* Atticas caricas esurum se negabat venum advectas (ἰσχύαδας ... ὠνίους κομισθείσας), sed tunc demum, cum ferentem eas terram obtinuisset: IAN. PANN. *Plut.dicta* p.34.

advenio, -ire, -veni, -ventus (adinvenio) **1** *a sensu locali: ad aliquem locum v. personam venire, pervenire; de personis; gener., *hic in appellatione festi Epiphaniarum:* Anno Domini 1432. Registrum omnium expositorum inchoatum in die Circumcisionis Domini. ... Ecce advenit (*orig.[?]:* adinvenit) dominator (*cf. Is. 3,1; 10,33; sequuntur erogata*): 1432 Fejérpataky, *Szám.* p.301.

advento, -are **A 1** *sensu locali; appropinquare, advenire:* Ubi accepit fratrem adventare vivum (προσιόντα ζῶντα), obviam processit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.49. Rege Antiocho magnis copiis in Graeciam adventante (Ἀντιόχου ... ἦκοντος εἰς τὴν Ἑλλάδα): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.69.

adventus, -us m. **A 1** *a actus adveniendi v. perveniendi; de personis; gener.:* Iam adventus nostri fructum aliquem (τι τῆς ἐπιδημίας ἡμῶν ... ἀπολελαύκασι) Alexandrini perceperunt: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.74.

adversio, -onis f. ***3** *animadversio, visus (alicuius rei) – látás, szemlélés (vmié):* Immensorum quippe dolorum causam multiplicem ... regnicolis univervis indesinenter ingerit (*sc. rex*), quod non lacrimandum quis referat, quod non lugendum quis audiat, novi ... Protei prefati, domini regis adversio flagitiorum: 1288/? Sz 1910 p.2.

adversor, -ari *repugnare, obsistere: a de hominibus:* Comes Martinus ... contra aciem adversantem viriliter dimicans quendam Teotonicum militem ... captivavit: 1293 *Reg. Arp.* II/4 p.111. Corpulentis adversabatur (τοῖς πολυσάρκοις ἐπολέμει), ita ut quendam talem militiā removerit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.62. Scipioni viventi adversatus (πολεμῶν) mortuum indoluit: *Ibid.* p.76.

2. adversum, -i n. **A** *incommodum, malum, calamitas (fere plur.):* Ut temporaliter et spiritualiter vitare valeritis adversa: 1288/? Sz 1910 p.8.

2. adversus v. adversum **A 2** *a praep. (acc.); contra; gener., *praec. milit.:* Lacedaemoniis adversum Athenienses ... victoriā potitis (Λακεδαιμονίων ... νικησάντων Ἀθηναίους): IAN.PANN. *Plut.dicta* p.60. C. Domitius, ... quem Scipio Magnus bello adversus Antiochum (ἐν τῷ πρὸς Ἀντιόχον πολέμῳ) fratri Lucio ... legatum addidit: *Ibid.* p.69. Bellum gerens adversus Hispanos iuxta Baetim amnem incolentes (πολεμῶν τοῖς περὶ τὸν Βαῖτιν ποταμὸν οἰκοῦσιν): *Ibid.* p.72. Transgressus in Africam adversus Domitium et grandi praelio superior factus (Εἰς ... Λιβύην διαβὰς ἐπὶ Δομίτιον καὶ μάχη μεγάλη κρατήσας): *Ibid.* p.78. Patescens adversus Caesarem discordiā (Τῆς ... πρὸς τὸν Καίσαρα διαφορᾶς ἀποκαλυπτομένης): *Ibid.* p.79. Romae <ad>versus Catulum ... de <ro>ntificatu contendens (πρὸς Κάτλον ... ὑπὲρ τῆς ἀρχιερωσύνης καταστάς): *Ibid.* p.81–82. Ex Gallicana provincia Rubiconem fluvium transiit adversus Pompeium (διέβη

τὸν Ῥουβίκωνα ποταμὸν ἐκ τῆς Γαλατικῆς ἐπαρχίας ἐπὶ Πομπήιον): *Ibid.* p.82.

adverto, -ere, -verti, -versus **animum: vertere, dirigere in v. ad aliquid – figyelmet: fordít, irányít vmire v. vmi felé*: Machaetae cuiusdam causam discutiens et subdormitans, non satis animum advertebat (οὐ πόνυ προσεῖχε) ad ius: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.42. Antigonus ... cum ... ex amicis quenpiam (*sic*) ... hortaretur, ne quicquam animum adverteret (μὴ προσεῖχειν), si quid ipse scriberet, *etc.*: *Ibid.* p.48. **1** *animadvertere, intellegere, sentire, *videre; *abs.:* Productis, quam graviter advertere Christiana valet sinceritas, arte mira ex oculis fallacibus lacrimis copiosis: 1288/? Sz 1910 p.4. Adolescentes ... cum aliquando componere vellet tumultuantes, illi vero parum adverterent (ὡς οὐ προσεῖχον), *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.84. **a cum acc.:** Cum advertisset aegre id ferentem Evium (τὸν ... Εὐτιον ὄρων ἄχθόμενον), *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.45.

advoco, -are **1 a** (*ad aliquem locum v. personam*) *vocare, venire iubere, *convocare; proprie:* Atheniensium ... concione advocata (ἐκκλησίας ... συναχθείσης) largitus eis frumentum est: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.48.

advolvo, -ere, -volvi, -volutus **1** **pass.: procumbere, prosterni:* Dum ... mei (*sic*) peccatoris pedibus flexis genibus humiliter advolutus audiret (*sc. rex*) hec omnia: 1288/? Sz 1910 p.5.

aedificatio, -onis f. **1 a** *actus aedificandi, exstructio:* Dedi ... Francisco ... et Ambrosio ... pro edificatione acervorum sales XIII: 1474 *DI* 103 763.

aedificium, -i n. **1 aedes, domus; *in imag.:** Aliqui fratres ... ab altitudine religionis perfectissimae in barathrum peccatorum cadentes totum ... aedificium istius religionis conquassarunt: *Chron.F.M.O.* p.218. ***4 transl.:** *amplificatio, incrementum – gyarapítás, gyarapodás:* Exaudirii (*sic*) debent a principe preces honissime (*sic*), maxime que respiciunt ad ecclesiarum edificium et munimen: 1222/1344 *CD Slov.* I p.203.

aedifico, -are **1 a** *exstruere, constituere, erigere; gener.:* Domos aedificare (τὰς οἰκίας ποιεῖν) iubebat viles serra tantum et securi: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.58. Scipionem iuniorem ferunt ... nihil aedificasse (μηδὲν οἰκοδομήσαι): *Ibid.* p.72. ***3 (vineam) constituere, (vites) serere – (szőlőskertet) létesít, (szőlőt) telepít:** Omnibus in promontorio silvae nostrae ... volentibus vineas aedificare contulimus hac iustitia mediante, quod *etc.*: 1344/XVIII *DF* 271 245. Si qui ex dictis populis iobagionibus in facie dicte possessionis Zwlws vineas edificaverint, tunc non prius decimas exigere possint de eisdem, quam *etc.*: 1418 *PRT* III p.493.

***aedilitas, -atis f.** *dignitas v. magistratus aedilium – aedilisi méltóság v. hivatal:* T. Quintius ... clarus fuit adeo, ut ante tribunatum et praeturam et aedilitatem (πρὸ ... ἀγορανομίας) consul crearetur: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.68. C. Marius ... aedilitatem curulem (ἀγορανομίαν τὴν μείζονα) ambiens ubi se sensit obtinere non posse, eadem die ad plebeiam transiit: *Ibid.* p.76.

aeger, aegra, aegrum **1 a** *morbo laborans, invalidus; de corpore:* **Nota mendam:* Ego Stephanus, ... licet eget (*recte:* eger, *quamvis ed. scribat:*

„recte: egeam”!) corpore, mente tamen per omnia sanus condo ... testamentum tale: 1515 *Mon.rust.* p.356.

aegre adv. 3 'ae. ferre v. *pati': *indignari, irasci; cum acc.*: Cum advertisset aegre id ferentem (ἀχθόμενον) Evium: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.45. Olei multitudinem aegrius tulit (πρὸς ... ἠγανάκτησε τὸ πλῆθος τοῦ ἐλαίου): *Ibid.* p.62. Aegre id passa plebs (λυπούμενος ὁ δῆμος) cum eum pro tribunali perturbaret *etc.*: *Ibid.* p.75.

aegritudo, -inis f. 1 *morbus; *nota locutiones*: Cum domina Vulfet ... in lectu (*sic*) egritudinis decidisset: 1271 *Haz.oklt.* p.60. Si quempiam ... infirmari contingant (*sic*), tamdiu, quousque in lecto aegritudinis decumberet, de singulis anniversariis ... habeat portionem: *Visit.Str.* p.63–64. – Licet eger corpore, compos tamen per omnia sue mentis, in ultima sua egritudine tale condidit testamentum: 1404 *Zsigm.oklt.* II,3468. De B. Ambrosio legitur, quod dum in lecto ultimae aegritudinis appropinquaret (*sic*), petitus a discipulis, ut sibi spatium vivendi a Domino impetraret, ... ait *etc.*: *Serm. dom.* I p.3.

aegroto, -are morbo laborare, aegrum esse: Remittente eo valitudinarios et emutilatos Macedonas ad mare, demonstratus (*cod.*: demiratus) quidam est, qui se inter aegrotantes (εἰς τοὺς νοσοῦντας) ascribi fecerat, cum langueret minime: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.45.

aemulatio, -onis f. a *in bonam partem: imitatio, sectatio *ardens*: Que vero et scientibus ad recordandum utilia, et expertibus ad audiendum sunt pulcherrima, et emulationem excitant plurimam (ζῆλον ἔχει πολύν), ... ea breviter exsequi tentabo: IAN.PANN. *Ps.Dem.* p.614.

aemulor, -ari *2 optare, cupere – kiván, óhajt: Vestram, dilectissimi filii, paterne condescensionis affectibus emulantes salutem, vobis consulimus, ... quatenus *etc.*: 1288/? Sz 1910 p.10.

2. aemulus, -i m. competitor, adversarius, hostis: Tu ... multos habens regni aemulos (πολλοὺς ἔχων περὶ τῆς βασιλείας ἀνταγωνιστάς), esto bonus et strenuus: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.42.

aëneus, -a, -um *(eneus) 1 aeratus, ex aere factus: Ubi ... corpus ... Urbani episcopi in monumento sumptuoso atque eneo, per ... episcopum Syrmiensem suis sumptibus propriis extracto tumulatum esset: 1492 *Dl* 19 875.

aënum, -i n. vas aeratum v. ex aere factum: Inventarium condam Iohannis Fahydi super rebus eiusdem ... Item ahena, vulgo 'ewsth' II: 1491 *Dl* 36 326.

aequalis, -e B de qualitate interna: *2 eiusdem aetatis – egyidős, kortárs: Alexander adhuc puer ... ad aequales, qui secum educabantur, aiebat (πρὸς τοὺς συντρεφομένους ἔλεγε παῖδας) *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.43.

aequanimiter adv. 1 aequo animo, quiete, patienter: Magister Petrus ea, que sibi iniuriose irrogata fuerant, ... licet non absque cordis amaritudine, equanimiter toleravit: 1273 *CD Arp.cont.* IX p.15. Universa sua et

ecclesie sue damna et iniurias equanimiter perferre paratus est. 1291/XVIII
Ibid. X p.29.

aeque adv. 1 *a aequaliter, pariter, eodem modo; abs.:* Cum aliquando sententiam dicens populo collibuisse, et omnes aeque dicta sua videret approbantes (πάντας ὁμαλῶς ... ἀποδεχομένους), ... ait *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.55. 2 *b in comparatione; *cum 'ac':* Aeque ac prius periclitari iam noles (οὐκ ἐτί γὰρ ἐθελήσεις κινδυνεύειν ὁμοίως) unus e divitum et beatorum numero factus: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.64. – *Minus accurate:* Ego ... meas gestas pariter et imperium uno Herculis verbo aeque esse haud censeo (τὰ ἐμὰς πράξεις μετὰ τῆς ἡγεμονίας ἐνὸς οὐ νομίζω ῥήματος ἀνταξίας εἶναι τοῦ Ἡρακλέους): *Ibid.* p.46.

aequiformiter adv. *in eadem forma, pariter:* Qui ... ad nos reversi aequiformiter retulerunt, quod *etc.*: 1474 CD *Teleki* II p.120.

aequivalero, -ere *aequipollere, eiusdem valoris esse; cum dat.:* In dominium aliarum porcionum ... possessionariarum prenotatis ... porcionibus possessionariis in fructuositate et valore equivalencium introire: 1514 *Mon.rust.* p.132.

aequum, -i n. 2 *'ex aequo' i.g. aequaliter:* Uti secum Asiam ex aequo (ἐπίσης) divideret: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.44.

aequus, -a, -um **(equilance pro aqua lance: 1378 DI 42 087)* 2 **b iustus, rectus; de rebus:** Ad Argivos, cum illi aequiora (δικαιότερα) Lacedaemoniis de agro contentioso allegare viderentur, ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.59.

aër, aëris m. **5 flatus (ventris) – szelek (a hasüregben), felfúvódás:* Propter repellere malum aerem pro raffano, vino et fico asso ac nucibus Hung<aricos> den<arios> 4: 1508 *M.Sion* 1863 p.226.

aerarium, -i n. 2 *thesaurus:* Pecuniam ei ex aerario (ἐκ τοῦ ταμείου) dari ... senatus censuit: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.68.

1. aereus, -a, -um 1 *ex aere v. cupro factus:* Pro ollis aereis *dedimus* 500 den<arios>: 1442 *Fejérpatak, Szám.* p.557.

aërius, -a, -um 1 *ad aërem pertinens:* Scutum ... coloris celestini aëreis varietatibus designatum, in cuius spatio pellicanus existit ... capite aureis radiis ornato, ... habens stellam lunamque aureas sub pedibus ipsis, ... damus ... per presentes (*litteras*): 1474 *Mon.herald.* II p.59.

***aerugo, -inis f.** *robigo (aeris) – (réz)rozsdá:* Thesaurum in celis abscondi dinoscitur, ubi nec erugo, nec tynea demolitur (*cf. Matth. 6,20*): 1295/1403 CD *patr.* VIII p.358. Quae testante Sacro Eloquio et ab eruginis rubigine, et a tineae demolitione illaesa semper et solida permanent: 1510/XVIII *DI* 21 984.

aestimator, -oris m. *qui pretium alicuius rei aestimat constituitque:* Retulerunt, quod ipsi ... unacum Aba et Philipo ... estimatoribus predictam possessionem ... pro centum et octuaginta (*sic*) marcis ... exstimassent: 1296 *Reg.Arp.* II/4 p.161. **Transl.:* Nec ... tam insolens mei aestimator sum, ut me Plutarcho ... oratori eloquentissimo conferre ausim: IAN.PANN. *Plut.dicta* dedic. p.32.

I. aestivus, -a, -um **I** *ad aestatem pertinens*: Domina regina ... exposita ... estivi caloris et brumalis algoris squaloribus: 1288/? Sz 1910 p.5–6.

***aestuaria, -ae f.** *caminata, stuba – fűthető helyiség, szoba*: In ... castro Budensi sunt domus CC. It aestuariae seu stubae in ipsis domibus sunt IIII^c LVIII: 1437/? TBM XIX. p.58.

aestus, -us m. **A I** *proprie: ardor, calor, fervor: *c febris – láz*: Tanto calore fuerat succensus, ut totus sudans et fumans corpus et brachia velut amens iactaret, adeo ut plerique accurrentes ipsumque tenentes vestes eius pre nimio sudore madidas invenirent, et estum eius manibus ferre non possent (*ed.: possunt*): *Leg.sanct.Hung.* p.29^v.

aetas, -atis f. **A I b α** *spectat ad tempus; de homine; gradus vitae; gener.: *Locutio: 'praeter aetatem' i.q. supra aetatem – korát meghazudtolva, korához képest*: Fabius equo desiliens praeter aetatem (παρ' ἡλικίαν) accurrit et filium complexus ... inquit *etc.*: IAN.PANN. *Plut.dicta* p.67.

Kötetünk szerzői

Bellus Ibolya,	ELTE, Budapest
Boronkai Iván,	MTA Ókortudományi Kut. Csopt., Budapest
Horváth Emőke,	ELTE, Budapest
Kosztá László,	JATE, Szeged
Kristó Gyula,	JATE, Szeged
Makai János,	Esterházy Károly Főiskola, Eger
Petrovics István,	JATE, Szeged
Piti Ferenc,	JATE, Szeged
Rasztik Tibor,	ELTE, Budapest
Stanislaw Szczur,	Jagelló Egyetem, Krakkó
Stanislaw Sroka,	Jagelló Egyetem, Krakkó
James Ross Sweeney,	Pennsylvania
Szovák Kornél	MTA Ókortudományi Kut. Csopt., Budapest
Veszprémy László,	Hadtörténeti Intézet, Budapest
Vígh Éva,	JATE, Szeged
Zsoldos Attila,	ELTE, Budapest

CONTENTS

Studies

- Attila Zsoldos:** Addenda to the intellectual historical background of the Hungarian Coronation Robe 5
- Emőke Horváth:** Monuments of Gothic Historiography (The Historical works of Isidorus Hispalensis and Johannes Biclarensis). 14
- Stanisław Szczur:** The Royal Congress of 1335 at Visegrád 28
- Stanisław Sroka:** For relieving headaches (A recipe from the Middle Ages). 43
- Tibor Rasztik:** Blacksmithing in the late mediaeval castle of Ónod 49

Perspective

- László Koszta:** Historical Studies in the last Decades on the Mediaeval Hungarian Church. 64

Sources

- Iván Boronkai–
Ibolya Bellus:** Pii II pontificis maximi
De bello turconico liber imperfectus
(From the workshop of a Humanist). 106
- Éva Vígh:** A Royal Mirror by a 15th Century Unknown Spanish Author. Instruction for Princes. 128

Over the Borders

- James Ross Sweeney: **An Introduction.**
- J. R. Sweeney:** A Bibliography. 143
- J. R. Sweeney:** Innocent III and the Debate over the Election of the Archbishop of Esztergom. Historical Background to the II. Decretal „A Bone Memorie”. 147

Reviews

- Mediaeval Short Stories
(*Középkori történetek oklevelekben 1002–1410 [mediaeval stories in charters 1002–1410] Selected by Gyula Kristó. Szeged, 1992.*)
László Veszprémy. 170
- Anonymus in Latin and German
(*Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. hg. von Gabriel Silagi Unter Mitarbeiter von László Veszprémy, Sigmaringen, 1991.*)
Gyula Kristó. 173
- The Laws of the Árpád Era in English
(*Decreta Regni Medieualis Hungariae I. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1000–1301. Trans. and ed. by J. M. Bak, Gy. Bónis and J. R. Sweeney. Bakersfield, 1989.*)
István Petrovics. 177
- Castle Building in the Fifteenth Century
(*Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalters. Castrum Bene 2/1992. Ed. by Juan Cabello. Budapest, 1992.*)
Ferenc Piti. 182
- An Extraordinary Voyage
(*P. E. Taviani: Kolombusszal Amerikába – 1492 [To America with Columbus]. Budapest, 1992.*)
János Makai. 185

Supplement

- Iván Boronkai–
Kornél Szovák:** Addenda to Volume I. of Dictionary
of Mediaeval Latin in Hungary 187

INHALT

Studien

- Attila Zsoldos:** Beiträge zum geistesgeschichtlichen Hintergrund des ungarischen Krönungsmantels 5
- Emőke Horváth:** Zeugnisse der westgotischen Historiographie (Die Geschichtswerke von Isidorus Hispalensis und Johannes Biclarensis) 14
- Stanislaw Szczur:** Das Königstreffen in Visegrád im Jahre 1335 28
- Stanislaw Sroka:** Ein Rezept aus dem Mittelalter 43
- Tibor Rasztk:** Schmiedearbeit in der spätmittelalterlichen Burg Ónod 49

Ausblick

- László Koszta:** Historische Untersuchungen der letzten Jahrzehnte bezüglich der mittelalterlichen ungarischen Kirche 64

Quellenveröffentlichungen

- Iván Boronkai–
Ibolya Bellus:** Pii II pontificis maximi De bello turconico liber imperfectus (Aus der Werkstatt eines Humanisten) 106
- Éva Vigh:** Der Königsspiegel eines unbekanntenen spanischen Autors aus dem 15. Jahrhundert. Wegweiser für einen Herscher 128

Jenseits unserer Grenzen

- Wir stellen James Ross Sweeney vor**
- Bibliographie von J. J. Sweeney** 143
- J. R. Sweeney:** Innozenz III. und die Diskussion um die Graner Erzbischofswahl. Der historische Hintergrund des II. Dekrets „Bone Memorie” 147

Beobachter

- Mittelalterliche Novellen
(*Középkori históriák oklevelekben. /1002–1410/,
Válogatta: Kristó Gyula Szeged, 1992.*),
László Veszprémy 170
- Anonymus – auf Latein und Deutsch
(*Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Hg. v. Gabriel Silagi.
Unter Mitarbeit v. László Veszprémy, Sigmaringen, 1991.*)
Gyula Kristó 173
- Unsere Gesetze aus der Arpadenzeit auf Englisch
(*Decreta Regni Medievalis Hungariae I. The Laws of the Medieval
Kingdom of Hungary, 1000–1301. Trans. and ed. J. M. Bak, Gy. Bónis
and J. R. Sweeney, Bakersfield, 1989.*)
István Petrovics 177
- Der Burgbau im 15. Jahrhundert
(*Várak a későközépkorban, Die Burgen im Spätmittelalters. Castrum Bene
2/1992. szerk. Juan Cabello, Bp. 1992.*)
Ferenc Piti 182
- Eine außerordentliche Reise
(*P. E. Taviani: Kolumbusszal Amerikába – 1492. Budapest, 1992.*)
János Makai 185

Anhang

- Iván Boronkai–
Kornél Szlovék:**
Ergänzungen zum ersten Band
des Wörterbuches des mittelalterlichen
Lateintums in Ungarn 187

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetenként önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közlésénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchényi Könyvtár könyvárusa, Budavári Palota F. ép. Aula; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Századveg Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4–6.; Pont Könyvesbolt, Mérleg u. 6.; Könyváruház, Rákóczi út 14.; Könyvbörze és Hang (Központi iroda: Budapest V., Vörösmarty tér 1. IX/958. Levélcím: 1425. Budapest Pf.: 665.); Könyvbörzeraktár (a Rákosvölgye Mgtsz területén) Budapest XVII., Pesti út 474.; Értékmentő böngésződék: Budapest VIII., Somogyi Béla u. 10., Budapest XI., Andor u. 56.; ... és beszerezhető minden könyvárusnál, aki a Könyvbörze és Hang partnere!

Szeged: Radnóti Könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárus, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.

Debrecen: Egyetemi könyvárus, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

A szerkesztőség címe:

6701 Szeged, Pf.: 1179.

Szerkesztőségi titkár: Aradi Zsuzsanna

Az egyháztörténetírás visszaszorítása az egyház elleni politikai harc részévé vált, története pedig mint a klerikális reakció előtörténete jelent meg. A katolikus egyházban a nagybirtok, az idegen uralom kiszolgálóját, a függetlenségi harcok árulóját látták. A történelmet a politikai propaganda eszközüvé alacsonyító tudományirányítás pozitív oldalra helyezte a rendi függetlenségi küzdelmeket, s így az ezekkel a mozgalmakkal összefonódó reformáció kutatása némi helyet kaphatott, legalábbis annak bizonyos fejezetei. Egyetemeken ugyan nem, de az intézetekben kiváló protestáns történészek dolgozhattak. A katolikus történetírás viszont teljesen visszaszorult.

(Kosztai László „A középkori magyar egyházra vonatkozó történelmi kutatások az utóbbi évtizedekben” című írását a 64–105. oldalon olvashatják.)